

Ajalooline Ajakiri

1998
1 (100)

KLEIO

AADU MUST: *Ajalooline Ajakiri* ja *Kleio* **LEANE MORITS:** Ajaloolise Ajakirja ja *Kleio* kronoloogia **AIVAR KRIISKA:** Mesoliitilised asustusjäljed Looe-Saaremaal **INNA PÕLTSAM:** Naine keskaja Liivimaa linnas **AADU MUST:** Tööstusliku pöörde argipäev **EERO MEDIJAINEN:** Eesti välisteestuse konsulaarsekretärid **TERJE SEEMEN:** Pärsia ja Eesti Vabariigi diplomaatilised kontaktid **MARTIN HALLIK:** Eesti Vabariigi konsulaat Jaffas **JAAK VALGE:** Investeeringisindeks **PEKKA EREL:** Otto Tõnissoni pästmise katse **OLAF KUULI:** Kominterni Eesti sektsiooni rahad

Ajalooline Ajakiri 1998. 1 (100)

**Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ajakiri**

**Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
1998**

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio.

Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens, Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll, Jüri Kivimäe, Ain Mäesalu, Aadu Must, Hain Rebas, Tiit Rosenberg ja Elle Vunder.

Toimetuse: Aadu Must (peatoimetaja), Aigi Rahi, Leane Morits ja Tanel Mazur (tehniline toimetaja).

Resümee: Leili Kostabi.

Küljendus ja illustratsioonid: Tanel Mazur.

Trükk: AS Võru Täht.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri

Ajaloo osakond

Tartu Ülikool

Ülikooli 18

Tartu EE-2400

Eesti

Tel (7) 375658

Faks (7) 375345

e-mail: aadu@loss.ut.ee

WWW: <http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank, Tartu

Arveldusarve 221010397388.

ISSN 1406-3859

© Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. 1998.

SISUKORD

Artiklid

<i>AADU MUST</i> : Eesti Akadeemilise ajaloo perioodika järjepidevus: <i>Ajalooline Ajakiri ja Kleio</i>	5—11
<i>LEANE MORITS</i> : Ajaloolise Ajakirja ja Kleio kronoloogia 1922—1998	11—12
<i>AIVAR KRIISKA</i> : Mesoliitilised asustusjäljed Loode–Saaremaal	13—22
<i>INNA PÕLTSAM</i> : Naine keskaja Liivimaa linnas	23—32
<i>AADU MUST</i> : Tööstusliku pöörde argipäev	33—44
<i>EERO MEDIJAINEN</i> : Konsulaarsekretärid — Eesti välisteestuse eelsalk või ohvrid?	45—50
<i>TERJE SEEMEN</i> : Pärsia ja Eesti Vabariigi diplomaatilised kontaktid aastatel 1918—1940	51—56
<i>MARTIN HALLIK</i> : Eesti Vabariigi konsulaat Jaffas	57—62
<i>JAAK VALGE</i> : Investeeringuindeks	63—70
<i>PEKKA EREL</i> : Otto Tiefi valitsuse päästmise katse 1944. aasta septembris	71—78
<i>OLAF KUULI</i> : Komiterni Eesti sektsiooni rahad	79—84

Dissertatsioonide kroonika

<i>AIVAR KRIISKA</i> : Mineviku teaduste piirimal. Lembi Lõugase doktoritöö	85—87
<i>TIIT ROSENBERG, ALLAN LIIM</i> : Kaks magistritööd õiguse kiriku ajaloost Eestis	87—94

Retsensioonid

<i>MATI LAUR</i> : Eesti Ajalooarhiivi toimetamisest: Eesti Ajalooarhiivi toimetised 2(9). Tartu 1997	95—96
<i>JÜRI ANT</i> : Kaks algust: 1920. ja 1990. aastad	96—100

Kroonika

<i>PEEP PILLAK</i> : Kümme aastat hiljem ehk kas erifondidest on saanud ajalugu?	101—103
<i>KERSTI LUST, BIRGIT KIBAL</i> : Varjusurmast väljumise esimesed sammud. Pilk Ajalooringi tänasesse päeva	103—105

Personalia

<i>AIN MÄESALU</i> : Evald Tõnisson —70	106—107
<i>ELLE VUNDER</i> : Gustav Ränk — Eesti ja Euroopa etnoloog 1902—1998	107—112
<i>AIN MÄESALU</i> : Vello Lõugas in memoriam	112—114

Summaries

115—122

KASUTATUD LÜHENDID:

EAA — Eesti Ajalooarhiiv;

eKr — enne Kristust;

ENSV RAKA (Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Riiklik Ajaloo Keskariiv) — Eesti Ajalooarhiivi nimetus nõukogude okupatsiooni ajal 1948—1991;

ERA — Eesti Riigiarhiiv;

ERM — Eesti Rahva Muuseum;

GIAR (Государственный Исторический Архив России) — Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv Peterburis;

LVVA (Latvijas Valsts Vēstures Arhivs) — Läti Riiklik Ajalooarhiiv;

CGADA (Центральный Государственный Архив Древних Актов) — Venemaa Vanade Aktide Riiklik Keskariiv Moskvast;

SARK — Siseasjade Rahvakomissariaat;

SR (Svenska Riksarkivet) — Rootsi Riigiarhiiv;

Komintern — Kommunistlik Internatsionaal;

Lenbüroo — [Kominterni Eesti sektsiooni] Leningradi büroo;

TLA — Tallinna Linnaarhiiv.

EAA. 995–1–235. L 42 — Sidekriipsudega eraldatud kolmeosalises arhiiviviites näitab esimene arv fondi–, teine nimistu– ja kolmas säiliku numbrit.

EESTI AKADEEMILISE AJALOOPERIOODIKA JÄRJEPIDEVUS: *AJALOOLINE AJAKIRI* JA *KLEIO*

Aadu Must,
peatoimetaja

VEEL KORD *AJALOOLISE AJAKIRJA* TAASTAMISE LOOST

Meie ajakirja käesolev number jõuab oma lugejateni uues kujunduses ja koguni uue nime all; ka numeratsioon on teinud *suure hüppe*. Uus nimi pole muidugi tundmatu — *Ajalooline Ajakiri* oli kahe maailmasõja vahelisel perioodil mainekas Eesti ajalooajakiri.¹ *Kleio* staažikatele lugejatele pole ka meie ajakirjaga asetleidnud muutus eriline üllatus: juba kümme aastat on *Kleio* rääkinud nii väljaande sünni tagamaadest kui ka oma püüdlusest *Ajaloolise Ajakirja* tööd jätkata. Heidame neile ridadele põgusa tagasivaate.

Vanu pabereid korrastades jäin lugema noorte ajaloolaste 1979. a. Taevaskoja seminarlaagri protokoll: pea kõik kõnelejad riidlevad, et Eesti ajaloo teadus pole see, mis ta olema peaks; noored näitavad näpuga, mis halvasti või hoopis uurimata, tahavad suurest tegemisrõõmust osa saada. Silmapiiril on midagi noorte ajaloolaste klubi sarnast, kusagil terendavad lootused, et komsomoli keskkomitee ja Teaduste Akadeemia annavad välja noorteadurite artiklite kogumiku. Ja siis jõutakse avastuseni, et pääseteeks saab olla vaid ajaloo ajakirja taastasutamine. Sellest loodetakse kujunevat ajaloolaste liitja ning kollektiivne organisaator vastukaaluks kantslele diktaadile, teadusliku diskussiooni areen, aus koolmeister ajaloohuvilisele eesti rahvale. Ajakiri peab haarama ajalugu seinast seina, leidma piisavalt mahtu kõigile ajalooperioodidele. Ja samal ajal peab ta olema populaarselt kirjutatud — mitut ajaloo ajakirja väike rahvas vaevalt välja kannab. Kohal viibivad vanemad kolleegid ei taha ideed avastusena registreerida — üksteist täpsustades nihutatakse sama mõtte väljaütlemine aega, mil suur osa kohalviibijatest alles püksi pissis. [...] Ka hiljem pole möödunud ühtegi olulisemat ajaloolaste arupidamist, kus (vähe-malt kuluarides) poleks räägitud oma ajakirjast. [...] 13. mail 1987. a. toimus Tartu Inseneride majas järjekordne ajaloolaste diskussiooniõhtu, päevakorras eesti ajaloo teaduse hetke seis ja arenguperspektiivid. Tundus, et ajad on teised ja ka tegutsemisvalmidust paistis rahval jätkuvat.²

Sama aasta sügisel andis taastatava ajakirja programmile oma õnnistuse Tartu Ülikooli ajaloo osakonna kateedrite koosolek. Paraku oli see ka kõrgeim instants, kes "*Ajaloolise Ajakirja*" taastamisest julges rääkida. Ajastu vaimu kohaselt ei olnud keegi ajakirja väljaandmise vastu, aga vajalikku luba, nagu selgus, ka keegi ei

saanud [anda]. Üsna peatselt tehti meile lahke naeratuse saatel selgeks, et ajakirja väljaandmiseks ei nõuta meilt ei rohkemat ega vähemat, kui NLKP Keskkomitee vastavat otsust. Nii tuli ajakirja taastamisega samm-sammult algust teha. Väljaande nimeks sai esialgu "Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh Kleio". [...] Kleio lugu on "Ajaloolise Ajakirja" taastamise lugu. See on üks osa Tartu Ülikooli traditsioonide ja järjepidevuse taastamisest.³

SADA NUMBRIT AJALOO AJAKIRJA

1922—1940. aastani ilmus 74 numbrit *Ajaloolist Ajakirja*. 1941. aastal alustati *Ajaloolise Ajakirja* baasil nõukoguliku *Ajaloo Ajakirja* väljaandmist. Seda ilmus kolm numbrit. *Kleio*t on ilmunud 22 numbrit. Kokku seega aukartustäratav arv — 99. Käesolev on number 100.

1941. aastal ilmunud *Ajaloo Ajakirja* järjepidevus eelkäijaga on küll probleemiline. Uues ajakirjas deklareeriti truudust marksistlikule ajalookäsitlusele. Nõukogude võimude soovide kiuste aga säilis suuresti ajakirja akadeemiline ilme, mida toetas side Tartu Ülikooliga. Avaldatud töodes võime näha ajaloolaste püüdlusi seniseid traditsioone, ehkki võõras kuues, elus hoida. Eks viita sellele ka 1941. aasta juunis tehtud nõukogulik kokkuvõte, mille kohaselt *Ajaloo Ajakiri* polevat ennast veel täiel määral leidnud ja selles ei avalduvat küllaldaselt marksistlik ainekäsitlus ja algatus kodanliku kultuuripärandi kriitiliseks ümberhindamiseks.⁴ Enam kui poolesajandilise ajaloolise perspektiiviga vaadatud tunduvadki 1941. aastal ilmunud kolm numbrit pigem *Ajaloolise Ajakirja* agooniana kui uue väljaande sünnina. Ja sellisena ongi teda käsitletud.

Ajaloolise Ajakirja 3640 lehekülge sisaldavad ca 300 artiklit, 400 lühiülevaadet ja arvustust.⁵ *Kleio* on oma 1637 leheküljel avaldanud ca 165 uurimuslikku artiklit ning ca 265 lühiülevaadet ja arvustust; lisaks bibliograafiaid (*Ajaloolise Ajakirja* koondsisukord, prof H. Ligi, prof H. Piirimäe, prof S. Vahtre personaalbibliograafia, ajaloo osakonnas kaitstud diplomitööde nimekirjad). Leheküljel kui mõõtühik töötab antud võrdluses küll ilmselgelt *Kleio* kahjuks: kõrvutades 1938. aasta *Ajaloolise Ajakirja* lehekülge 1994 aasta *Kleio* omaga selgus, et täheruume mahub viimasele ligi kaks korda enam. *Kleio* üle on ikka pahandatud, et lood sulavad lehekülgede arvu poolest kokku — suur formaat ja tihe kahes tulbas tekst olidki selleks valitud, et leheküljele maksimaalselt palju teksti ära mahutada ja nii raha kokku hoida.

EESKUJUD JA ÜLIKOOLI SEINAD

Ajaloolise Ajakirja loomisel polnud eeskujusid vaja kaugelt otsida. Rootsis ja Soomes olid oma *Historisk Tidskrift*, *Historiallinen Aikakauskirja*, *Historisk Tidskrift för Finland* juba olemas. Neist esimene, Rootsi Ajalooseltsi poolt väljaantav, oli *Ajaloolise Ajakirja* sünnihetkeks koguni neli aastakümnet ilmunud. Akadeemilise Ajalooseltsi liidril professor Arno Rafael Cederbergil oli ülikooliajast olemas *Historiallinen Aikakauskirja* toimetuses töötamise kogemused. Nii kandiski *Ajalooline Ajakiri* edasi põhjanaabrite ajalooperioodika traditsioone. Ka meie ajakirja nimi pärineb ülaltoodud eeskujudest. Tõlge tuli tänapäeva

mõistes küll veidi arhailine (nagu oleks ajakiri ennast ise juba ette ajalooliseks, mitte ajaloo alaseks kuuks muutnud), ent tänaseks on sellelgi juba oma ajalooline väärtus.

Ajaloolise Ajakirja ning *Kleio* rubriigid ja rõhuasetused on suhteliselt sarnased. See ei tähenda, nagu oleksime püüdnud eelkäijat järginud. Elu näitab, et mitmesugused programmid ja eeskujud mõjutavad toimetuse portfelli siiski vaid sedavõrd, kuivõrd nad on vastavuses olemasoleva loomuliku potentsiaaliga. Formaalselt või vähem formaalselt omavad ülikoolide juures ilmuvad ajakirjad juba iseenesest sarnaseid jooni. See tuleneb ülikooli universaalsusest ja tema õppejõudude mitmekülsusest. Näiteks Cambridge Ülikooli juures ilmuv *Ajalooline Ajakiri* "*The Historical Journal*" publitseerib artikleid ajaloo kõigist aspektidest (tõsi küll, alates 15. sajandist) ning tahab olla foorumiks nii noortele teaduspeürgijatele kui ka rahvusvaheliselt tunnustatud teadlastele. Suure osa ajakirja programmist võiks meie ajakirja muutmata kujul ümber kirjutada. Ülikoolide juures ilmuvatele ajalooajakirjadele meeldib õpetada: räägitakse metoodikast, eriti uurimisülesannetest. Aruandeid kohtab harvem (kui tegemist pole just ülesande andja enda aruandega, sest juhtumisi oligi *uurimisülesanne* valmiva dissertatsiooni sissejuhatus ning järgnev artikkel selle peatükk). Need ajakirjad on akadeemilised ja ei tüki üldreeglina päevapoliitikasse (isegi siis, kui toimetuse ja autorid on poliitiliselt aktiivsed inimesed).⁶ Küllap on just *ülikooli seinad* ja baseerumine ajaloo osakonna juures süüdi selles, et nii *Ajaloolisel Ajakirjal* kui *Kleiol* on olnud lai profiil, teaduslik–populaarne iseloom ning kaastöötödes oluline koht teooriaprobleemidel, teaduse hindamisel ja metoodikal, teaduselul ning uurimisülesannetel. Mõlemal ajajärgul on ajakirjas olnud oluline koht arhiivindusel. Ega selleski pole midagi üllatavat — Tartus asuv ja ülikooliga tihedaid teadussidemeid omav Eesti Ajalooarhiiv pole mitte ainult meie rahvusliku kirjaliku mälu hoiupaik vaid ka arvestatav teaduskeskus.

Nii *Kleio* kui *Ajalooline Ajakiri* on aktiivselt meie teaduskäibes — mõlemad on käesoleval kümnendil Eesti ajaloolaste poolt enamviidatud perioodiliste väljaannete seas.⁷

Mis puutub käsitletava temaatika kronoloogilistesse raamidesse, siis on siingi üht–teist sarnast. Tiit Rosenberg on *Ajaloolise Ajakirja* kohta maininud, et ... *ajakiri ei anna siiski hõlmavat pilti tollasest eesti ajaloouurimisest ja -käsitlestest. Ta peegeldas peamiselt vanema ajaloo uurimist kuni XX sajandi alguseni ja akadeemilist ajalookäsitlust*.⁸ Sama kehtib *Kleio* kohta. Ajaloolasele hädavajalik vähemalt paarikümneaastane distants uuritava teemaga on reeglina säilinud. Ainult aeg ise on vahepeal edasi liikunud ning lisaks esimesele Eesti Vabariigile on ajalooks saanud ka nõukogude massirepressioonid ning 1950. aastate nõukogude kultuuripoliitika.

Loomulikult on ka mitmeid erinevusi. *Kleiot* iseloomustas eelkäijaga võrreldes suurem Eesti ajaloo kesksus. *Ajalooline Ajakiri* sisaldab mõneti rohkem ülevaateid Euroopas ilmunud kirjandusest, *Kleios* kohtab neid harva. Ka allikpublikatsioone (mis olid *Ajaloolises Ajakirjas* suhteliselt sagedased just 1920. aastail) on *Kleio* harva avaldanud.

Periood	<i>Ajalooline Ajakiri</i>	<i>Kleio</i>
Kuni 1583. aastani	25	10
Rootsi aeg	35	10
Vene tsaaririigi periood	40	40 ⁹
Eesti Vabariigi periood (1918—1940)	—	30
Teise maailmasõja järgne aeg	—	10
Kokku	100	100

Tabel 1. Ajaloolise Ajakirja ja Kleio uurimuslike artiklite temaatika kronoloogiline jaotumine (%).

AJALOOLOSE AJAKIRJA HOMNE PÄEV

Meie ajakiri ilmub Tartu Ülikooli juures ja tiitellehel seisab, et see on Tartu Ülikooli ajaloo osakonna ajakiri. Side ülikooliga on eelkõige vaimne.¹⁰ Tegemist pole ametkondliku või poolkinnise väljaandega. Seda enam, et ajaloo osakond koosneb tema üliõpilastest, magistrandidest, doktorandidest, õppejõududest, teaduritest jt töötajatest ning vilistlastest. See on valdav osa Eesti ajaloolastest. Aga ajakirja veerud pole olnud ega ole ka tulevikus suletud teistelegi autoritele.

Nendes maades, kus on mitmeid paralleelseid ajaloo ajakirju, peab iga toimetust leidma oma väljaandele võimalikult huvitava niši. Nii võivadki paralleelselt ilmuda Ajaloo ajakiri, Isikuajaloo ajakiri, Paberi ajaloo ajakiri, Metsanduse ajaloo ajakiri jne jne. Edukamatel väljaannetel on loorusi kujuneda uue ja huvitava koolkonna või uurimissuuna häälekandjaks. Eesti oludes puudub ajaloo ajakirjade kitsaks spetsialiseerumiseks vajalik lugejaskonna *kriitiline mass*. Sestap on ka meie ajakirja ambitsioon olla pigem laia profiiliga, kõigi ajaloolaste ajakiri.

Toimetust on veendunud, et *Ajaloolist Ajakirja* on vaja nii Eesti ajaloo-teadusele, haridussüsteemile, kõigile ajaloolastele kui ka laiale kultuurihuvilisele lugejaskonnale.

Ajaloo-teadus ja ajaloo-haridus on organism, mis koosneb kindlatest komponentidest. Kui midagi neist puudub, jääb kogu süsteem põdema ja kiduma. Erialane teadusajakiri on üks neist osadest. Erinevalt loodus- ja täppis-teadustest on ajaloo-teaduses tähtsaimaks infokandjaks küll monograafiad, kuid ainult nendele tuginemine uinutaks paljud väärt ideed ja avastused pikaajalisse unne — monograafia valmimine ja ilmumine võib võtta 5 või 15 aastat. Erialajakiri on oluline vahend selleks, et ka mitmesugused grandid ja teadusprojektid ei lõpeks ainult aruandega tehtust, vaid tulemused ikka teaduskäibesse jõuaksid. Mitmesugused ühekordsed väljaanded seda nišši ei täida, vaid kipuvad pahatihti unarusse langema.¹¹

Veelgi olulisem on ajaloo ajakiri noortele teadusesse pürgijatele. Me ju teame, et kui magistrandid oma uurimistöö teemal artikleid ei avalda, saavad nad alles töö kaitsmisel tänada teadushuvilist publikut lahkete nõuannete eest selle kohta, mida ja kuidas pidanuks oma teemat tegelikult uurima.

Kaasaegse hariduse iseloomulikuks jooneks on järjepidevus. Selleks, et spetsialist ei diskvalifitseeruks, peab ta ennast pidevalt täiendama. Vahepeal räägiti Eestiski vajadusest kõik ajaloolastest koolmeistrid uuesti koolipinki tuua. Massiline räiend- ja ümberõpe loengusaalides on vajalik siis, kui inimene ise ei saa ennast oma eriala uuemate arengutega kurssi viia, kui puuduvad vastavad väljaanded. Usume, et universaalne ajaloo ajakiri võimaldab kirjaoskajal inimesel ennast päris hästi ajalooteaduse tänase päevaga kursis hoida. Ma ei taha öelduga üldse eitada tsunftivendade kokkusaamiste vajadust. Lausa vastupidi — neil on kindlasti suur viljastav mõju. Ent seal pole vaja aega ettelugemiste peale kulutada.

Ajakirja sisu osas kavatseme jätkata *Ajaloolise Ajakirja* ja *Kleio* traditsiooni. Revolutsiooni pole kavas korraldada, evolutsioon toimub aga kindlasti. Kandva osa peaks jätkuvalt moodustama uurimuslikud artiklid, mis seonduvad Eesti ajalooaga. Ka kõigil seni alaliselt või ajutiselt esinenud rubriikidel (repliigid, kommentaarid ja lühiaartiklid; uurimisprobleemid ja -ülesanded; dissertatsioonide kroonika; kirjanduse ülevaated ja retsensioonid; teaduselu kroonika; ajaloolaste personaalia; bibliograafilised ülevaated jm) peaks säilima eluõigus. Igal aastal kavatseme välja anda mõne teemanumbri, nagu see ka siiani on olnud.

Evolutsiooni näeme mitmetele olulistele valdkondadele suurema rõhu osutamises. Ajakiri tahab hakata aktiivsemalt sekkuma teadusellu — kaasas käia uute suundumustega ajalooteaduses, kajastada otsinguid ja meetoodilisi uuendusi, arendada diskussiooni. Tahame anda senisest rohkem ruumi retsensioonidele ning hoolitseda selle eest, et nende puhul poleks tegemist lihtsalt ühe või teise ilmunud teose annotatsiooni või referaadiga. Oleme kavandanud historiograafilise ja teadusajaloolise rubriigi üldjooned, samuti kavatseme kord aastas avaldada ajalooteaduse stsientomeetrilise ülevaate.

Peame toimetuse töö üheks perspektiivseks suunaks ka suurema tähelepanu osutamist erinevatele uurimisprojektidele. Tänapäeval ajalooteaduse maastikul juhtub pahatihti, et tubli uurija kuuleb teistest samas suunas rühkijatest alles pika ja vaevalse tee lõpul. Loomingulisest koostööst on niisugusel juhul raske rääkida. Ja kui mõnele ajaloolasele sattub juhtumisi kätte talle endale vähehuvitav, ent tema kolleegile eluliselt tähtis allikas või infojupp, leiab see õige adressaadi vaid lähemate sõprade-tuttavate puhul, sest teiste teemadest ei pruugita ju suurt midagi teada. Just seepärast väärivadki ajakirjas tutvustamist ka projektid ise, mitte ainult nende tulemused. Aga õigupoolest ongi see normaalne ja rutiinne (selle sõna heas mõttes) teaduselu, mis ei vaja nii pikka lahtirääkimist.

Taaselustamist vääriv vana on teemaseminaride idee. Esimese katse tegime 1996. aastal, mil avaldasime *Kleios* Aleksander Loidi probleemartikli pärisorjuse kaotamisest Eestis Rootsi ajal, aga samuti ülevaate järgnenud seminarist.¹² Eeloleva jüripäeva paiku loodame traditsiooni jätkata teemaga *Eesti küla 1870.—1880. aastail*. Loodame, et siin on kaasarääkimist nii ajaloolastel, etnoloogidel kui õigusajaloolastel.

Taaselustamist ootab ülevaadete avaldamine naabrite töödest ja tegemistest.¹³ Vastavalt kokkuleppele Läti Ülikooliga loodame hakata vahendama oma ajaloo ajakirjade *autoreferate*.

Toimetuse programmi punktideks on ka *magistrand kui autor* ja rubriik *abiks koolmeistrile*. Loodame koostöös ülikooli ajaloo osakonna õppetoolidega nendele ideedele ka reaalse sisu sisse puhuda.

Usume, et ajakirjas võiks leiduda koht allikpublikatsioonidele. Lisaks väljaande ilme mitmekesistamisele peaks need kaasa aitama arheograafiliste reeglite ja traditsioonide arengule. Ajakirja senisest paremaid tehnilisi võimalusi arvestades kutsume oma autoreid üles ka suuremale tähelepanule illustratsioonide osas — ka foto või joonis võib olla ajaloo dokument ning artikli orgaaniline koostisosa.

Nagu lugeja aru saab, tähendab loetletud programmpunktide täitmine paratamatult varem või hiljem ajakirja mahu olulist kasvu. Kas see eeldab numbri paksenemist või tihedamat ilmutussagedust, on praegu veel raske öelda.

Lisaks eeltoodule loodame jätkata ajakirja saksakeelse sõsara *Steinbrücke* väljaandmist. Sinna koondame eelkõige need *Ajaloolises Ajakirjas* ilmunud artiklid, milles sisaldub naeratus saksa kultuuriruumile.

Meeskond. Toimetus on seadnud üheks oma tähtsamaks ülesandeks tegijate ringi olulise laiendamise. Suurimaks etteheiteks viimaste aastate *Kleiole* oligi vast see, et liiga kitsas oli nende tegijate ring, liiga kaugel olid nad rahvast (see ei tähenda mitte seda, et tulemus oleks halb olnud, aga toimetuse koormus kippus ruineerivaks muutuma). Toimetuskolleegium kaotas oma praktilise tähtsuse 1993. aastal (või veelgi varem) ja kogu koormus langes toimetusele. Toimetuse koosseis on ülikooli juures ilmuvale väljaandele sobilik ja jätkab samas koosseisus. Sinna kuuluvad üks professor, üks doktorant, üks magistrand ja üks üliõpilane. Alates käesolevast aastast on ajakirja tegijate ring laienenud mitme uue struktuuri võrra. *Kleio / Ajaloo Ajakirja* strateegiliseks juhtimiseks on loodud sihtasutuse nõukogu. Ka toimetuskolleegiumiga läksime uuele ringile — oleme palunud selle liikmeteks kõigi Tartu Ülikooli ajaloo osakonna õppetoolide esindajad. Lisaks neile on andud oma nõusoleku kolleegiumi töös kaasalöömiseks mitu väliseesti ajaloo professorit. Vastne kolleegium rakendub täiel määral töösse meie ajakirja järgmiste numbritega — käesolev on valdavalt veel toimetuse vana pärand.

Väga oluliseks peame väljaspool Tartut töötavate ajaloolaste aktiivsemat kaasaatõmbamist, aga samuti teiste maade Eesti ajaloo haakuvate kaastööde avaldamist.

KOKKUVÕTTEKS

Ajalooline Ajakiri annab meie ajaloolastele võimaluse oma käsitööga täisväärtuslikumalt tegeleda: kirjutada (ja lugeda) oma uurimistööst ja selle tulemustest, huvitavatest leidudest, allikatest ja uutest uurimismeetoditest, õpetada ja õppida, kritiseerida ja diskuteerida ning ise (õiglase) kriitika osaliseks saada. Kui me seda võimalust kasutame, siis elab ka ajakiri ning pea see 150. numbergi ei ilmu.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ *Ajaloolise Ajakirja* kohta vt lähemalt: Tiit Rosenberg. Ajalooline Ajakiri 1922—40. // Kleio. 1993. 8. Lk 29—35.
- ² Aadu Must. Kleio — eesmärgid ja lootused. // Kleio 1'88. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. Tallinn: *Perioodika*, 1989. Lk 5.
- ³ Aadu Must. Eesti ajaloo ajakiri. // Kleio. Ajaloo ajakiri. 1994. 10. Lk 3.
- ⁴ T. Rosenberg. Lk 34.
- ⁵ Samas. Lk 29.
- ⁶ Siin on üheks erandiks Läti Ülikooli lähiajaloo suunaga *Latvijas Vēsture*, mis löi aktiivselt kaasa käimasolevas valimiskampaanias, avaldades valimisliitude reklaame ja materjale.
- ⁷ Ülle Must. Eesti ajalooteadus 1990. aastatel. Stsientomeetriline analüüs. // Kleio. 1997. 4 (22). Lk 8.
- ⁸ T. Rosenberg. Lk 32.
- ⁹ Sh 18. sajand 10 %, 19. sajand ja 20. sajandi algus 30 %.
- ¹⁰ Ajakirja omanikuks ja väljaandjaks on *Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio*.
- ¹¹ Ü. Must. Lk 7.
- ¹² Aleksander Loit. Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. // Kleio. 1996. 1. Lk 3—18; Lea Leppik. Seminar pärisorjuse kaotamisest Rootsi ajal. // Kleio. 1996. 3. Lk 61—62.
- ¹³ Vt nt: Dainis Ozoliņš. Läti ajaloo ajakiri. // Kleio. 1992. 5/6. Lk 65—66; Tõnu Tannberg. Nõukogude Liidust Venemaale: ajaloo ajakirjad 1991. // Kleio. 1992. 5/6. Lk 67—69.

AJALOOLISE AJAKIRJA JA KLEIO KRONOLOOGIA 1922—1998

1920	Rühma Tartu Ülikooli ajalooõppejõudude initsiatiivil luuakse Akadeemiline Ajaloo Selts.
1921	Akadeemiline Ajaloo Selts moodustab <i>Ajaloolise Ajakirja</i> toimetuskolleegiumi.
1921—1932	<i>Ajaloolise Ajakirja</i> peatoimetaja on Peeter Tarvel.
1922	Ilmub <i>Ajaloolise Ajakirja</i> 1. number.
1922—1927	<i>Ajalooline Ajakiri</i> ilmub <i>Odamehe</i> kirjastuse väljaandel.
1927—1940	<i>Ajalooline Ajakiri</i> ilmub kirjastuse <i>Loodus</i> väljaandel; paraneb ajakirja välimus, suureneb selle maht.
1932—1937	<i>Ajaloolise Ajakirja</i> peatoimetaja on Hans Kruus.
1937—1940	<i>Ajaloolise Ajakirja</i> peatoimetaja on Otto Liiv.
1940	<i>Ajaloolise Ajakirja</i> väljaandmine seiskub Nõukogude okupatsiooni tõttu.
1941	<i>Ajalooline Ajakiri</i> reorganiseeritakse nõukogulikuks <i>Ajaloo Ajakirjaks</i> . Toimetajaks saab Hugo Rebane. Ilmub ajakirja 3 numbrit. Sõjaoludes ajakirja ilmumine lõpetatakse.
1979	Noorte ajaloolaste seminarlaagris Taevaskojas räägitakse <i>Ajaloolise Ajakirja</i> taastamise vajadusest ja selle võimalikust programmist.

- 1987 Tartu Inseneride majas toimub Tartu ajaloolaste diskussiooniõhtu. Tartu Ülikooli ajaloo osakonna noored õppejõud Aadu Must ja Margus Laidre lubavad uurida *Ajaloolise Ajakirja* taastamise võimalusi ning koostada ajakirja esimese numbri.
- 1987 *Ajaloolise Ajakirja* taastamise ideed toetab Tartu Ülikooli ajaloo osakonna kateedrite koosolek.
- 1988—1998 *Kleio* (pea)toimetaja on Aadu Must.
- 1988 Tartu Ülikooli kirjastusele antakse üle ajakirja arvutil küljendatud ja maatriksprinteriga väljatrükitud 1. number. Väljaanne saab loa ilmuda nimetuse all "Teaduslik–populaarne ajaloo almanahh *Kleio*".
- 1989 Ilmub *Kleio* 1. number.
- 1989—1991 *Kleio* ilmub Tartu Ülikooli väljaandena. Trükikulud katab ülikool. Toimetus– ja küljendustööd tehakse ühiskondlikus korras. Uue numbri väljaandmise eeltingimuseks on eelmise läbimüümine (väljaostmine).
- 1991 *Kleio* hakkab ilmuma *Ajaloo ajakirjana*. Väljaandmiseks luuakse ajaloolaste aktsiaselts *Kleio*.
- 1992 *Kleio* ilmunissageduseks saab 2 numbrit aastas.
- 1992 Ilmub *Kleio* erinumber 1949. aasta küüditamine Eestis. Tallinn. Nõmme. Harjumaa.
- 1994 Avatud Eesti Fondi toetusel ilmub *Kleio* erinumber inglise keeles ja toimetus deklareerib oma püüet publitseerida igal aastal üks inglisekeelne *Kleio*. Rahapuudusel jääb üritus katki.
- 1995 *Kleio* ilmunissageduseks saab 4 numbrit aastas.
- 1995 Ajakirja väljaandmist toetab Eesti Teadusfond.
- 1996 Aktsiaselts *Kleio* hääbub rahaliste vahendite ammendumise tõttu. Ajakirja ilmumine jätkub ülikooli rektoraadi, ajaloo osakonna ja Eesti Ajalooarhiivi ühekordsete toetuste najal.
- 1997 Professor Aadu Musta autasustatakse Ajaloo Ajakirja *Kleio* loomise ja pikaajalise toimetamise eest Tartu Raepreemiaga.
- 1998 Ajakirja väljaandmiseks luuakse *Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio*.
- 1998 Ilmub ajakirja saksakeelse väljaande *Steinbrücke* 1. number. Toimetus loodab, et see ei jää viimaseks.
- 1998 *Ajalookirjanduse Sihtasutuse Kleio* nõukogu taastab korduvalt deklareeritud järjepidevuse ning publitseerib *Kleio* 23. numbri asemel *Ajalooline Ajakiri* üldise järjekorranumbriga 100.

Koostanud Leane Morits

¹ Koostamise alus: Tiit Rosenberg. Ajalooline Ajakiri 1922—40. // *Kleio*. 1993. 8. lk 26—35; Aadu Must. *Kleio* — eesmärgid ja lootused. // *Kleio* 1'88. Teaduslik–populaarne ajaloo almanahh. Tallinn: *Perioodika*, 1989. lk 5. Aadu Must. Eesti ajaloo ajakiri. // *Kleio*. Ajaloo ajakiri. 1994. 10. lk 3; *Kleio* 1—22.

MESOLIITILISED ASUSTUSJÄLJED

LOODE—SAAREMAAL

Aivar Kriiska

SISSEJUHATUS

Saaremaa on üks neid väheseid piirkondi Eestis, kus on arheoloogilist uurimistööd tehtud võrdlemisi aktiivselt. Enam on tegeldud küll metalliajaga, kuid tähelepanu on jagunud ka kiviaja probleematikale. Enne 1994. aastat, mil algas kiviaja muististe väljaselgitamine Hiiumaal, paiknes üheteistkümnest Lääne-Eestist teadaolevast kiviaja asulakohast kaheksa Saaremaal. Kirjutatud on Saaremaa kiviajast siiski suhteliselt vähe. Enamasti on tegemist kas üldkäsitluste osadega¹ või kaevamiste tulemuste publitseerimisega.² Mõnevõrra on kiviaja ainek kasutanud ka loodusteadlased jälgides keskkonna ja inimeste vahelisi mõjusid minevikus. Mitmeid töid on ilmunud nii palünoologia³ kui paleozoologia⁴ alal.

Autorit on Saaremaa kiviaja küsimused huvitanud eelkõige seoses laiemal tolleaegse rannikuasustuse uurimisega. 1997. aasta suvel said Eesti Teadusfondi (grant nr 2254), Eesti Kultuurkapitali, Tartu Ülikooli ja Pärnu Kalamajandi toetusel teoks arheoloogilised välitööd Loode–Saaremaal. Arheoloogilise inspeksiooni käigus leiti sealt kaheksa uut kiviaja asulakohta ja teostati välja-kaevamisi Võhma I asulakohal. Kogutud leiuvaines, kaevamiste ja inspeksioonide tähelepanekud ning radiosüsiniku dateeringud täiendavad pilti Saaremaa varasest asustusest ja on toonud esile mitmeid uudseid nüansse.

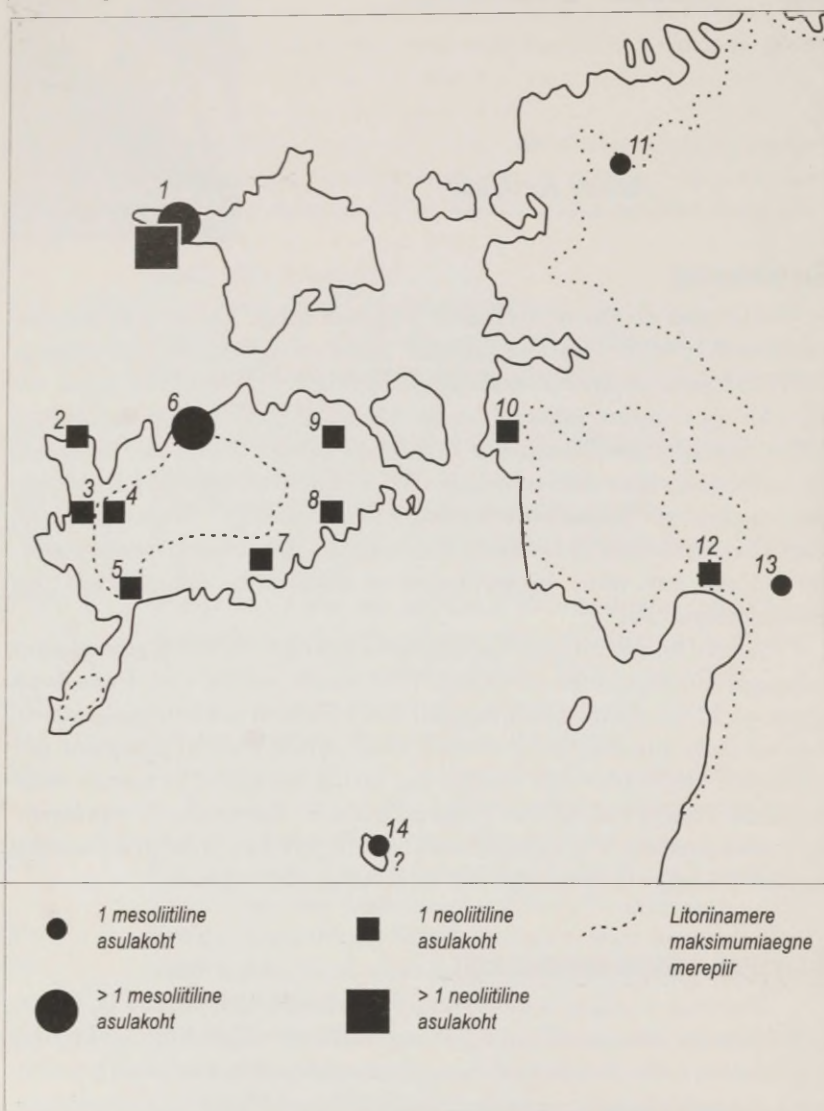
SAAREMAA KIVIAJA UURIMISLOOST

Saaremaa esiajaloo uurimise varasel etapil, 18.—19. sajandil jäi kiviaeg baltisakslastest harrastusarheoloogide tegevussfäärist välja.⁵ Küll aga kogunes ajapikku juhuleidudena saadud kiviesemeid, mida mõnevõrra uuris ja publitseeris muinasteaduse üks kesksemaid figuure, Tartu Ülikooli mineraloogiaprofessor Constantin Grewing (1819—1887, Tartu Ülikooli õppejõud alates 1854 aastast).⁶ 1871. aastal ilmunud kiviesemete loendis on ta maininud Saaremaalt leitud ühteist kivieset.⁷ 1901 leiti juhuslikult Saaremaa esimene kiviaegne kinnismuistis — neoliitiline matmispaik Kõljalas.⁸

Olulist lisateavet andis saare kiviajast üle-eestilise muististe registri koostamine. 1922. aastal toimus selle raames Tartu ülikooli üliõpilaste poolt informatsiooni kogumine ja muististe kirjeldamine Saaremaa kihelkondades. Tulemused avaldati 1924. aastal raamatuna *Saaremaa ja Muhu muinasjäänused*.

Kokku saadi teaver 124 kindlast kiviaja juhuleiust, mitmest oletatavast kal-mest⁹ ja asulakohast.¹⁰ Viimastest on hiljem kinnitust leidnud Undva, Naakamäe ja Kuninguste (joonis 1).

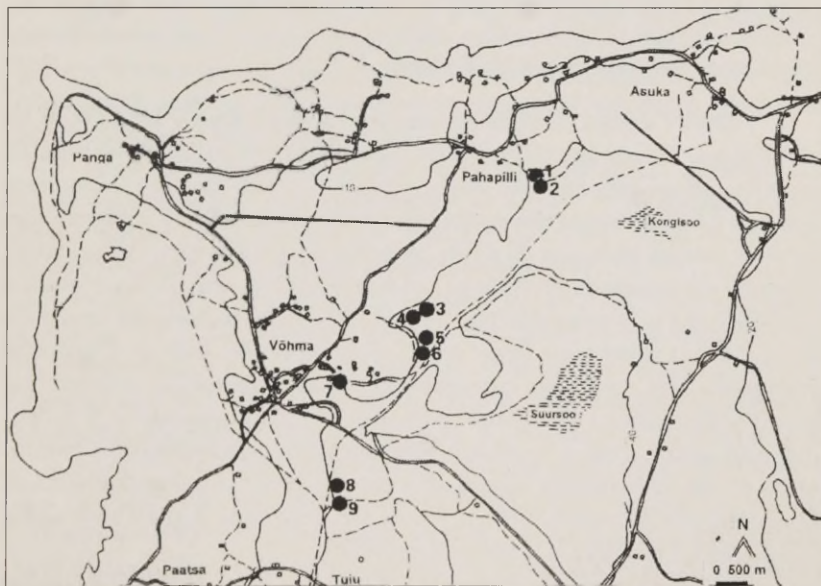
Joonis 1. Lääne-Eesti teadaolevad kiviaja asulakohad: a – 1 mesoliitiline asulakoht, b – >1 mesoliitiline asulakoht, c – 1 neoliitiline asulakoht, d – >1 neoliitiline asulakoht, e – Litorinamere maksimumiaegne merepiir. Asulakohad: 1 – Kõpu I–XVII, 2 – Undva, 3 – Loona, 4 – Paju, 5 – Naakamäe, 6 – Võhma I–VII ja Puhapilli I–II, 7 – Kõnnu, 8 – Asva, 9 – Kuninguste, 10 – Kaseküla, 11 – Valge-Risti, 12 – Lemmetsa, 13 – Pulli, 14 – Rubnu.

Järgmine kinnismuistis, nöörikeramika kultuuri haud Tikas, leiti alles 1938. aastal.¹¹ Neoliitilisi leide saadi samuti vahemikus 1934–66 (Richard Indreko, Artur Vassar, Marta Schmiedehelm ja Vello Lõugas) mitmeid kordi

uuritud Asva kindlustatud asula kaevamistel,¹² kuid need eraldati muust leiuaainesest alles 1960. aastatel. Kiviaja muististe süstemaatilisest uurimisest saame rääkida alates 1943. aastast, mil R. Indreko poolt teostati väljakaevamisi Undva neoliitilisel asulakohal.¹³ 1956. aastal leiti neoliitiline asulakoht Loonas. Väljakaevamised toimusid seal 1956. (Aita Kustin) ja 1957. (Lembit Jaanits) aastal.¹⁴ 1958 ja 1961—62 kaevati Naakamäe neoliitilist asulakohta (L. Jaanits).¹⁵ 1960. aastatel leiti ja lõhuti kruusa kaevandamisega nöörikeramika kultuuri matmispaik Mäemõisas.¹⁶ 1971. aastal (V. Lõugas) saadi mõnevõrra kiviaja leide Kuninguste tarandkalme kaevamiste käigus kalme alt ja ümbrusest.¹⁷ 1975.—76. aastal avastati neoliitilise asulakoha jäljed Paju kivikalme kaevamistel (Toomas Tamla ja Kaarel Jaanits).¹⁸ 1977. aastal leiti kruusakarjääri rajamise käigus neoliitiline asulakoht Kõnnust. 1977—78 kaevati seal läbi allesjäänud kultuurikihi alaosa (V. Lõugas, L. Jaanits)¹⁹ ja 1979—86 koguti leide pinnase koorimisel kokkulükatud kultuurkihist (L. Jaanits). 1986. aastal leidis V. Lõugas mesoliitilise asulakoha Võhmas.²⁰ Neoliitilisi leide on saadud samuti Tuiust 1986—88 ja 1992—95 (Jüri Peets) toimunud rauaaja lõpuosa ja varakeskaja rauasulatuskohtade uurimise käigus.²¹

UUTE VÄLITÖÖDE TULEMUSED

1997. aasta välitöödel toimusid paralleelselt uute kiviaja muististe väljaselgitamine ja väljakaevamised Võhma I asulakohal. Inspekteeriti Võhma ja Pahapilli külade ümbruskonda, jälgides muinasrandu kõrgustel 20—24 m üle merepinna. Kokku leiti kaheksa uut muistist. Need paiknevad Saaremaa

Joonis 2. Looe-Saaremaa mesoliitilised asulakohad: 1 – Pahapilli II, 2 – Pahapilli I, 3 – Võhma VI, 4 – Võhma VII, 5 – Võhma IV, 6 – Võhma V, 7 – Võhma I, 8 – Võhma II, 9 – Võhma III.

muinassaare loodeosa fossiilsetel rannamoodustistel ja koonduvad eriti Võhma lähedal asunud väikese omaaegse lahe ümbrusesse (joonis 2). Pahapilli I ja II ning Võhma II ja VII on ainult mesoliitilised muistised. Võhma III, IV, V ja VI asulast saadi lisaks mesoliitilistele leidudele ka raua- ja/või keskageid asustusjälgi (tabel 1). Leitud muististest märkimisväärsim on Pahapilli I asulakoht, mis hõlmab suure ala ühel muinassaare neemedest. Prooviaukudes satuti mitmel pool tuleasemetele ja leiti muuhulgas lihvitud kivi kirve või talva fragment. Võhma VI asulast leiti 4x4 m suurune pinnasel eristuv arvatava hoone kivitaldmik, mis võib seonduda seal paiknenud rauaaja asulakohaga.

Asulakoht	Mesoliitilised esemed				Raua- ja keskaja savinõukillud
	Kvarts	Tulekivi	Läänemere punane kvartsporfüür	Muu kivim	
Võhma II	20	2	—	—	—
Võhma III	4	—	1	—	2
Võhma IV	—	1	1	—	4
Võhma V	4	1	—	—	3
Võhma VI	2	—	—	1	10
Võhma VII	4	1	—	—	—
Pahapilli I	15	11	1	—	—
Pahapilli II	4	2	—	—	—

Tabel 1. Loode-Saaremaa uute asulakohtade leiuvaines.

Võhma I asulale rajati 32 m² suurune kaevand. Kiviaja kultuurkiht oli mõnekümne sentimeetri, tuleasemetes isegi kuni ligi meetri paksune. Kuni 20 cm sellest oli aga põlluharimise käigus segamini küntud. Asulakiht eristus looduslikust kruusast vaid natuke tumedama värvuse poolest. Ainult koldekohtades ja nende vahetus ümbruses oli pinnas söerohke ning musta värvi. Välja kaevati vähemalt viis maapinda süvendatud kividega tuleaset (joonis 3). Kuna fossiilse rannavalli peal ja vahetult selle taga oli tuld tehtud väga intensiivselt kogu kaevatud alal, siis tuleasemete täpset arvu ei olnud võimalik määrata. Otsustades stratigraafia järgi, on kollete rajamisel ära kasutatud looduslikke rannavalli taguseid lohke. Leiti ka üks oletatav postiauk, mis eristus pinnases 1,3 m läbimõõduga ümara segatud kruusakihi süvendina ja suuri söetükke sisaldava tumeda 65 cm läbimõõduga laiguna selle sees. Kirjeldatud kultuurkihi alt leiti kruusakihi alla mattunud nõrku ja ilmselt meretegevusest segatud asustusjälgi — söetükke, loomaluid ja üksikuid kvartsikilde.

Koguti 1345 kivileidu, neist 992 (73,8%) on kvarts, 224 (16,7%) tulekivi, 45 (3,3%) kvartsiit, 20 (1,5%) Läänemere punane kvartsporfüür ja 64 (4,8%) muud kivimid. Enamus neist on killud. Laaste on 58 (4,3% kivileidudest),

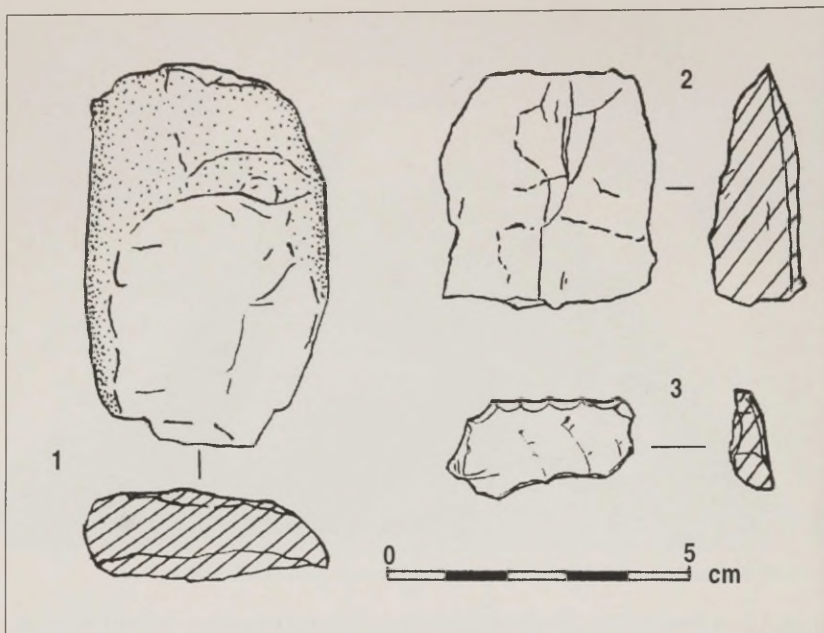

Joonis 3. Võhma I asulakohal avatud tuleused (5. korris, vaade NNW poolt).

neist 43 on kvartsist (4,3% kvartsleidudest). Kvartslaastud on 0,9 kuni 7,0 cm pikkused (51,2% alla 2 cm), 0,3 kuni 3,2 cm laiused (67,4% alla 1 cm) ja ühe harjaga (25 laastu) või harjata (18 laastu). Tulekivilaaste on kümme (4,5% tulekivileidudest). Need on 1,3 kuni 3,1 cm pikkused ja 0,5 kuni 1,2 cm laiused. Kaks laastu on kvartsiidist, kaks Läänemere punasest kvartsporfüürist ja üks mingist muust kivimist. Nukleusi saadi 11 kvartsist eksemplari (0,8% kiviesemetest). Need on valdavalt väikesed, ühe löögiväljaga ning püramiidi või risttahuka kujuga. Pinnastruktuuri rikked nukleustel ja laastudel osutavad bipolaarse tehnika rakendamisele, kus kivitükkide eraldamiseks on tooraine kamakas asetatud kivile ja ka löögiriistaks on kasutatud kivi. Sama tehnikat on kohati kasutatud tulekivi lõhestamisel.

Teisese töötlusega väikeesemeid on 32 (2,4% kõikidest kivileidudest). Kõige suurema rühma neist moodustavad kõõvitsad (75%). 24 eksemplarist 13 on kvartsist (joon. 4:1—2) ja 11 tulekivist (joon. 4:3). Need on mõõrmetelt küllaltki suured, valmistatud killust ja on trapetsi (5 kvartsist ja 6 tulekivist eksemplari), ovaali (vastavalt 3 ja 1), kolmnurga (1 ja 2), segmendi (2 kvartsist kõõvitsat), ristküliku (2 kvartsist kõõvitsat) või ebakorrapärase kujuga (2 tulekivist kõõvitsat). Tera asendilt on 14 külge-, 8 ots- ja 2 otskülgkõõvitsad. Valdavalt on need ühe, erandina aga kahe ja üks isegi kolme kumera (9 kvartsist ja 3 tulekivist eksemplari), sirge (vastavalt 2 ja 6), nõgusa (1 ja 2) või lainelise (2 ja 3) teraga. Uuritsaid on 7 (21,9% teisese töötlusega esemetest), sh 6 kvartsist ja 1 tulekivist. Need on valmistatud killust ja on kolmnurkse (5) või ebakorrapärase kujuga (2). Tera asendilt on neist 5 kesk- ja 2 nurkuuritsad. Leiti ka üks kvartsi killust valmistatud kolmnurkse kujuga kõõvits-uurits, millel on kõõvitsa osas külge- ja uuritsa osas nurktera.

Muudest kivileidudest saadi veel viis lihvimiskivi või selle fragmenti. Need on võrdlemisi tugevast materjalist, paaril juhul isegi kvartsiidist ja väga selgete

Joonis 4. Kvartsist (1 ja 2) ja tulekivist (3) kõõvitsaid Võhma I asulakohalt (TÜ 600:30, 214, 483).

tugevasti sissekulunud lihvimisjälgedega. Lihvitud kivesemetest leiti vaid üks talb ja kaks kirve katkendit. Talb on ebakorrapärase kujuga ja lihvitud ainult kumeralt teraosalt. Leiumaterjalis eristuvad 7 ebaselge vanusega savitükki ja 13 savinõukildu. Viimastest kolm tulid välja võrdlemisi lähestikku kultuurikihi ülasast ja pärinevad ühest nöörikeramikast nõust. 12 mm paksuse seinaga nõu on valmistatud karvadega segatud savist ja kaunistatud kaelaosalt vähemalt viie rea nööriavutistega. Killud omavad väga häid vasteid mujalt Eestist saadud nöörikeramikast leidude hulgast.²²

Pinnases oli väga hästi säilinud süsi, mis võimaldas koguda rohkesti proove radiosüsiniku analüüsiks. Praeguseks on käes neli dateeringut: kolm tuleasemetelt ja üks oletatavast postiaugust. Viimane erines teistest kinnisobjektidest välimuselt ja erineb ka dateeringult. Sealt kogutud süsi andis vanuseks 1025 ± 30 (Ta-2647) radiosüsiniku aastat, mis vastab kalendriaastatele u 970—1040 AD.²³ Erinevatelt tuleasemetelt kogutud süsi andis vanuseks 6950 ± 100 (Ta-2650), 6750 ± 50 (Ta-2646) ja 6330 ± 100 (Ta-2649) radiosüsiniku aastat, mis on vastavalt u 6000—5600, 5700—5500 ja 5450—5000 aastat eKr.

Kaevamistel koguti mõnevõrra ka pähklikoori ja loomaluud. Viimastest enamik saadi alumisest mattunud ja põlluharimisel segamini pööratud kihtidest. Vähesest mesoliitilisest osteoloogilisest ainesest kuuluvad Lembu Lõugase määranul neli luud hüljestele,²⁴ teisi ei olnud võimalik liigini määrata. See tõik koos ühekülgsel leiuainese, milles domineerivad teisese töötluseta killud, ja asulakohtade asendiga maastikul osutavad, et need on olnud sesoonsed rannal paiknenud laagripaigad, kus on korduvalt oletatavasti kevadtalvisel hooajal peatunud hüljekütid.

ARUTELU

Loode–Saaremaa mesoliitilised asulakohad omavad väga häid paralleele Hiiumaa Kõpu poolsaarel viimastel aastatel uuritud umbes sama vanade asulakohtadega (joonis 1). Mõlemale alale on omane kohalike kivimiliikide kasutamine tööriistade valmistamiseks. Valitsevaks toormeks on kvarts ning valge, hall ja beež madalakvaliteediline kohalik tulekivi. Erinevuseks on ainult Läänemere punane kvartsporfüür, mida Kõpust on leitud alles neoliitilistest muististest. Kivitöötluses on olnud suur osakaal kildtehnikal. Teisese töötlusega esemeid on vaid üks kuni kaks protsenti ja nende hulgas domineerivad kõõvitsad. Ühine on ka raieriistade vähesus, mis piirdub üldiselt mõne talva ja kirve fragmendi või toorikuga.²⁵

Leiuainese ja geograafilise situatsiooni järgi võib oletada, et saarte asustuse lähtealaks on Lääne–Eesti rannikupiirkond. Paraku tunneme sealset mesoliitikumi veel vähe. Varamesoliitilise Pulli ja saarte varasustusega samaaegse Valge–Risti asulakohta (vt joonis 1) vahele asetuvad arheoloogilisel ajaskaalal ehk vaid osa Pärnu jõe põhjast leitud luuesemetest, mis vaadeldavat probleemi lahendada ei aita. Valge–Risti vähene leiuaine on aga väga sarnane Saaremaa ja Hiiumaa omale.²⁶

Saarte asustamine on tihedalt seotud hülgeküttimise kui tähtsa majandusharu väljakujunemisega, sest meresaaduste ekspuateerimine oli vältimatu enese äraelamiseks saartel. Üleminek spetsialiseerunud hülgeküttimisele leidis arvatavasti aset põhiliselt mesoliitikumi hilises järgus, mis vastab Läänemere arengu Litoriinamere staadiumile. Varasemates asulates ei ole hülgeluude osakaal jätteluude hulgas märkimisväärne. Üks hülgeluu on leitud küll juba varamesoliitilisest ca 8800 eKr dateeritavast Pulli asulakohast,²⁷ kuid ka sellest hilisema Kunda Lammasmäe osteoloogilise materjali hulgas on hülgeluude osakaal vaid ca 1%.²⁸ Hiiumaa Kõpu IV ja VIII mesoliitilises asulast on aga leitud ainult hüljeste luid.²⁹ Algul peatuti saartel ilmselt vaid ajutiselt, kasutades ära seda eelist, mida andis kindla maa olemasolu laagripaiga püstitamiseks. Seal oli võimalik hankida küttepuid ja toorainet tööriistade valmistamiseks, jätta osa varustusest paigale jms.³⁰ Hiljem on kohanetud eluks saartel juba aastaringelt.

Püüasustuse tekke täpsem dateerimine on materjali vähesusest tingituna raskendatud, mistõttu tuleb esialgu rahulduda kaudsete allikatega. Hiiumaal on esimesed märgid saarel elamisest varasema kevadtalvise sesooni kõrval ka suvel ja sügisel pärit hilisneoliitikumist.³¹ Analoogilise leiu- ja luuainesega on samaaegsed Saaremaa asulakohad Naakamäel, Undvas ja Loonas. Ilmselt toimus saartele paikseks jäämine siiski juba märksa varem. Sellele osutab omanäolise Narva kultuuri rühma olemasolu Saaremaal ja Hiiumaal vareneoliitikumis.³² Esimese paikse asustuse alana tuleb arvesse eelkõige just piirkonna suurim saar praeguse Saaremaa kesk- ja põhjaosas. Seni kõige varasemaks püsivama asustuse märgiks on arvatavasti Kõnnu asulakoht, kust on erinevalt teistest saarte hilisemesoliitilistest ja varaneoliitilistest asulatest leitud rohkesti raieriistu — ligi pool tuhat kivikirvest ja —talba.³³ Need osutavad mitmekülgsemale ja pikaajalisemale tegutsemisele selles paigas. Esemelise materjali sarnasus Hiiumaa leidudele viib mõttele, et Saaremaal elama asunud inimesed ekspuateerisid mitmeid ümbruskonna saari ja laide, sealhulgas Kõpu muinassaart.

KOKKUVÕTE

Kuuendasse aastatuhandesse eKr dateeruvad hilismesoliitilised asulakohad Loode–Saaremaal on arvatavasti Kunda kultuuri hülgeküttide hooajaliste jahilaagrite jäänused. Kõrgussuhted ja muinasranna joont markeeriv asend maastikul osutab, et elatud on vahetus mere läheduses. Arvestades praegust maakerke kiirust, võis Võhma I asulakoht oma tekke ajal olla veepiirist ehk vaid meetri jagu kõrgemal. Asetsemisele aktiivse veetegevuse tsoonis osutab seal meresette alla mattunud kultuurkihi olemasolu. Nii nagu Hiiumaa Kõpu poolsaare varased asustusjäljed, seonduvad ka Võhma ja Pahapilli asulakohad Läänemere Litoriinamere staadiumi algupoollega. Selle kõrgseisu aegsed rannamoodustised paiknevad Loode–Saaremaal pisut enam kui 20 meetri kõrgusel tänapäevast merepinna³⁴. Mesoliitilise inimasustusega kaasnenud muudatused looduskeskkonnas on nähtavad ka lähikonnas paiknevate Pelisoo ja Jõhvikasoo turbasetetes.³⁵ Hiljem, mere taganedes on sellele järgnenud ka inimesed. Kuigi madalamatel muinasrandadel ei ole veel teostatud süstemaatilist muististe väljaselgitamist, osutab asustuse jätkumisele Loode–Saaremaal Võhma läheduses paikneva Surusoo õietolmudiagramm, kus on täheldatud nõrka inimõhu looduskeskkonnale neoliitikumi teisel poolel.³⁶

Leitud nöörikeramika killud osutavad, et Võhma I asulaala on elamiseks atraktiivseks muutunud uuesti alles neoliitikumi lõpus. Need koos samaaegsete asustusjälgedega mõne kilomeetri kaugusel Tuius (joonis 2) osutavad, et Saaremaal nagu Kirde–Eesti rannikul³⁷ ja ilmselt mujalgi on toimunud muutused asustusstrateegias — nöörikeramika kultuuri asulad on tekkinud kaugemale vahetust mererannast. Selle asustustüübi taustaks on tõenäoliselt viljelevast majandusest tingitud vajadused.

TÄNUAVALDUS

Autor tänab kõiki Võhma arheoloogilise ekspeditsiooni liikmeid.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Näiteks Lembit Jaanits, Silvia Laul, Vello Lõugas, Evald Tõnisson. Eesti esiajalugu. Tln, 1982.
- ² Näiteks L. Jaanits. Die neolithische Siedlung Könnu auf der Insel Saaremaa.// Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1979, 28/4. S. 363—367.
- ³ Näiteks Leida Saarse, Lars-König Königsson. Holocene Environmental Changes on the Island of Saaremaa, Estonia.// Estonia: Nature, Man and Cultural Heritage. PACT 37. Rixensart, 1992. P. 97—131.
- ⁴ Näiteks Lembi Lõugas. Kui gröõni hüljes elas Läänemeres.// Eesti Loodus. 1993, 3. Lk 83—84.; L. Lõugas. Subfossil seal finds from archaeological coastal sites in Estonia, East part of the Baltic Sea.// Post-Glacial development of vertebrate fauna in Estonian water bodies. A palaeozoological study. Dissertationes Biologicae Universitatis Tartuensis 32. Trt, 1997.
- ⁵ L. Jaanits, Külli Rikas. Arheoloogilise uurimise algjärgust.// Kingissepa rajoonis. Tln, 1985. Lk 134—139.
- ⁶ Samas. Lk 135.
- ⁷ Constantin Grewingk. Zur Kenntniss der in Liv-, Est-, Kurland und einigen

- Nachbargenden aufgefundenen Steinwerkzeuge heidnischer Vorzeit.// Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Siebenter Band. — 1. Heft. Dorpat, 1871. S. 51—53.
- ⁸ Alice Moora. Püha kihelkond. // Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti toimetused II. Trt, 1924. Lk 110—111.
- ⁹ Harri Moora. Kihelkonna kihelkond.// Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Lk 57.
- ¹⁰ Arne Mikael Tallgren. Sissejuhatuseks.// Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Lk XII—XIII.
- ¹¹ Richard Indreko. Bemerkungen über die wichtigsten steinzeitlichen Funde in Estland in den Jahren 1937—1943.// Antikvariska Studier. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Handlingar Antikvariska studier III. Stockholm, 1948. S. 303—304.
- ¹² Vello Lõugas, Jüri Selirand. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Tln, 1988. Lk 204.
- ¹³ L. Jaanits. Über die Ergebnisse der Steinzeitforschung in Sowjetestland.// Finsk Museum LXXII. S. 30.
- ¹⁴ V. Lõugas, J. Selirand. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Lk 221.
- ¹⁵ L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, Evald Tõnisson. Eesti esiajalugu. Lk 83.
- ¹⁶ V. Lõugas. Beiträge zur Vorgeschichte des Westarchipels Estland. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1982. 31/4. S. 372—373.
- ¹⁷ V. Lõugas. Die Bodendenkmäler in der Umgebung von Kuninguste und Tagavere auf der Insel Saaremaa.// Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1974. 23/1. S. 82.
- ¹⁸ Olavi Pesti, K. Rikas. Saaremaa ajaloo— ja kultuurimälestised. Kaitstavad mälestised. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Tln, 1991. Lk 14—15.
- ¹⁹ V. Lõugas. Aruanne Püha khk. Kõnnu kiviaja asulakoha avariikaevamistest 1977. a mais. (Käikiri Ajaloo Instituudi arhiivis). L. Jaanits. Die neolithische Siedlung Kõnnu auf der Insel Saaremaa. S. 363—367.
- ²⁰ O. Pesti, K. Rikas. Saaremaa ajaloo— ja kultuurimälestised. Lk 12.
- ²¹ Jüri Peets. Vorzeitliches und frühmittelalterliches Eisenverhüttungszentrum in Tuui auf der Insel Saaremaa.// Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1988. 37/4. S. 386.
- ²² Näiteks Aivar Kriiska. Archaeological excavations on the Neolithic site of Riigiküla IV.// Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar— ja sotsiaalteadused. 1996. 45/4. P. 416—417.
- ²³ Kõikide kalibreeringute aluseks on Minze Stuiver, Gordon W. Pearson. High-precision bidecadal calibration of the radiocarbon time scale, AD 1950—500 BC and 2500—6000 BC.// Radiocarbon 35:1, 1993. P. 1—23.
- ²⁴ L. Lõugas. Post-Glacial development of vertebrate fauna in Estonian water bodies. P. 38.
- ²⁵ A. Kriiska. Hiidenmaan esihistoria.// Muinaistutkija. 1997. 4. S. 12.
- ²⁶ A. Kriiska, Mati Mandel. Aruanne arheoloogilistest inspeksioonist Läänemaal 25.—26.04 ja 4.—5.09. 1996. (Käikiri Ajaloo Instituudi arhiivis).
- ²⁷ L. Lõugas. Post-Glacial development of vertebrate fauna in Estonian water bodies. P. 53.
- ²⁸ L. Lõugas. Analyses of Animal Remains from the Excavations at the Lammasmägi Site, Kunda, Northeastern Estonia.// Coastal Estonia: Recent Advances in Environmental and Cultural History. PACT 51. Rixensart, 1996. P. 276.
- ²⁹ A. Kriiska. Viron rannikkoalueen asutus ja pyyntikulttuurin erikoistuminen kivikaudella.// Muinaistutkija. 1996. 4. P. 3.
- ³⁰ Milton Nuñez. When the water turned salty.// Muinaistutkija. 1996. 3. P. 27.
- ³¹ A. Kriiska. Hiidenmaan esihistoria. P. 14.
- ³² A. Kriiska. Kroodi ja Vihasoo III asula Eesti varaneoliitiliste kultuurirühmade kontekstis.// Eesti Arheoloogia Ajakiri. 1997. 1. Lk 17.
- ³³ Tiia Rodi. Kivitalbade petrograafiline analüüs. Kursusetöö. Tartu Ülikooli Geoloogia Instituut. Trt, 1993. (Käikiri Tartu Ülikooli Geoloogia Instituudis).
- ³⁴ Avo Miidel. An attempt to apply trend-surface analysis to the study of raised shorelines of the Baltic Sea in Estonia.// Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Geoloogia. 1995. 44/2. P. 103.
- ³⁵ Anneli Poska, L. Saarse. Prehistoric human disturbance of the environment induced

from Estonian pollen records. A pilot study.// Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Geoloogia. 1996. 45/3. P. 154.

- ³⁶ Siim Veski. History of Vegetation and Human Impact in Northern Saaremaa, Estonia based on the Biostratigraphy of the Surusoo Mire: Preliminary Results.// Coastal Estonia: Recent Advances in Environmental and Cultural History. P. 64.
- ³⁷ A. Kriiska. Viron rannikkoalueen asutus ja pyyntikulttuurin erikoistuminen kivikaudella. S. 5.

NAINE KESKAJA LIIVIMAA LINNAS

Inna Põltsam

Keskaja kristlikus maailmas ei peetud naist kaugeltki samaväärtuslikuks kui meest. Eva sookaaslasena oli ta otseselt süüdi pärispatust ning vääris seetõttu põlgust, isegi vihkamist. Positiivseid väärtusi kehastas ainult mees. Keskaja ühiskonna õitsengu ajajärgul (1050—1300/1350) hakkasid hinnangud naisele ja sellega koos ka tema staatus ühiskonnas tõusma. Sellele aitasid kaasa naist austav ja ülistav kurtuaasne rüütliarmastus ning vahest isegi rohkem 12.—13. sajandil laialt levinud Neitsi Maarja kultus.¹ Muutunud suhtumisest andis veel tunnistust samaaegselt esile tõusnud Magdaleena austamine. Neitsi Maarja kultus kui keskaja religioossuse õitsengu omanäoline väljendus levis üllatavalt kiiresti üle kogu Euroopa ning puudutas kõige otsesemalt ka Liivimaad. Nimelt pühitises piiskop Albert 1201. või 1202. aastal *piiskopliku toomkiriku koos kogu Liivimaaga õndsaima Jumalaema Maarja auks*.²

Saksa–Skandinaavia vallutuse käigus Liivimaale saabunud kolonistid tulid Lääne–Euroopa feodaalühiskonnast ja tõid endaga kaasa sealsed õigusnormid ja korra, sealsed väärtushinnangud, maailmapildi, mentaliteedi. Emamaast erinev keskkond ja teised arengutingimused kujundasid välja keskaja Liivimaa omapärase eluviisi. Osaks sellest *forma vivendist* oli suhtumine naisesse.

Naiste elu keskaja Liivimaal puudutav ajalookirjandus on napp. Mitmetes üldkäsitlustes on naistele (eelkõige linnanaistele) pühendatud vaid kõrvalise tähtsusega osad.³ Selline ignoreerimine ei tulene vahest mitte niivõrd allikate nappusest, vaid pigem raskusest leida sobivaid ehk *õigeid* allikaid. Millega tegelesid naised või mis oli nende osaks, samal ajal kui mehed ajasid äri, käisid kaubareisidel, pidasid töökoda, juhtisid linnaelu, sõdisid, ajasid välispoliitikat? Kas nad olid tõrjutud koduseinte vahele veetma üksluiseid päevi majapidamistööde orjuses ja elama patriarhaalsesse ettemääratusse või jäi neile ka mingi võimalus iseseisvalt otsustada? Nendele küsimustele pakuvad punktid linnaõigusest, mitmesugustest seadustest ja määrustest vaid osaliselt vastuseid, on ju tegeliku elu rekonstrueerimine ainult normide põhjal mitmeti kahtlane ettevõtmine. Vajalik on kaasa tõmmata allikaid, mis sisaldaks võimalikult usaldusväärseid andmeid argieluajaloost — kriminaalkroonika teateid, testamente, kirjavahetust, linna märkmeraamatuid. Kriitilist suhtumist vajavad kroonikateated.

Järgnevas kirjatöös ongi just viimatinimetatud allikate abil püütud luua üldistes joontes pilt naise elust keskaja Liivimaa linnas. Et kirjalikes allikates on rohkem teateid linna ülemkihti kuulunud, Liivimaa tingimustes seega saksa naistest, siis koondub suurem tähelepanu paratamatult neile.

ABIELU JA NAISE SEISUND SELLES

Abielu arvati sakramentide hulka 12. sajandil, ent kiriklik abielu kujunes alles 14.—15. sajandil abieluliste suhete ainsaks tunnustatud vormiks. See tähendas ka monogaamse abielu võidukäiku. Kristliku abielu ainuvaldavaks muutumine kajastub 1422. aasta Liivimaa maapäeva otsustes, kus nõuti abieluseaduse austamist ja naiste röövimist ähvardati surmaga.

Naise elu esimene ja peamine perspektiiv keskajal oli soodus abielu, normaalolukorras pidi naine olema **abielunaine**, majaperenaine ja ema. Üldiselt loeti Liivimaal abiellumiseks tütarlastel 20. eluaasta (noormehed said täisealiseks 18. eluaastal).⁴ Tähtsaim eeltingimus abiellu astumisel oli **kaasavara**. Pruudi kaasavara suurusest seati sõltuvusse pulmapeo toredus. Tallinna varaseima teadaoleva, 14. sajandi lõpust või 15. sajandi algusest pärit luksusmääruse järgi peeti kõige uhkemad, 120 külalisega pulmad, kui pruudi kaasavara oli 40 või enam marka. Vähemõjukasse pulma, ehk kui pruudi kaasavara oli 20—40 marka, lubati kutsuda 40 külalist, 10—20 margase kaasavara puhul 20 külalist. Kui kaasavara oli alla 10 marga, siis suurt pulmapidu ei peetudki, vaid piirduti tagasihoidliku õhtusöögiga.⁵

Kaasavara oli sisuliselt leping kahe mehe vahel. Kui naine suri lasteta, oli tema suguvõsal õigus pool kaasavarast tagasi nõuda. Ent sageli tagastas mees oma testamendis naisele kogu kaasavara ja seda ka juhul, kui neil oli lapsi.⁶

Kaasavaraks jäeti tütardele enamasti raha või kinnisvara, ent oli muidki variante. Tallinna 16. sajandi tuntud kaupmehe Helmich Ficke naise kaasavara moodustasid 50 sälitist soola ja 5 sälitist linnaseid (rahas ca 1300 marka).⁷ Tallinna Nikolai kiriku teenri naise kaasavara oli 100 marka sularaha, 2 rulli linast kangast, lõng, majapidamisriistad, voodiriided.⁸ Naise kaasavara oli mehele tähtis kapital. Majanduslik kasu, mis abiellumisest tõusis, andis mehele võimaluse end ametialal edendada. Tallinna kaupmees Tönnis Schmidt sai naise kaasavarana ühe maja Pikas tänavas, mille ta otsekohe 3200 marga eest maha müüs, saamaks paremaid võimalusi kaubanduslikuks tegevuseks.⁹

Abiellu võis suhtuda ka lihtsalt kui tulussasse äritehingusse ja vahest sundis just kiusatus naise kaasavara abil oma majanduslikku olukorda edendada meest võtma ette ülimalt riskantset mitmenaisepidamist. Karistus bigaamia eest ei olnud kuigi range. 1542. aastal lasi Tallinna foogt ühel mehel kolm tundi häbi-postis istuda ning käskis surmaähvardusel tal teine naine maha jätta ning selle kaasavara tagastada.¹⁰ 1586. aasta Lübecki õiguse koodeks ähvardas kahenaisepidamise eest juba pea mahalöömisega, mida 17. sajandil ka tõepoolest tehti.¹¹

Kaasavaratu neiu väljavaated mehele saada olid kesised. Seepärast püüdsid vanemad juba varakult teha kõik, et tütre oleksid kaasavaraga kindlustatud. Sageli aitasid selleks kaasa sugulaste ja sõprade annetused.¹² Nende tütarlaste eest, kel vanemaid ja sugulasi toetamas polnud, hoolitsesid kaaslinlased. Testamentides tehti sageli annetusi kaasavaratutele tüdrukutele. Nagu nendest välja võib lugeda, oli 1442. aastal Tallinnas ilmselt 50 kaasavarata neitsit,¹³ aga 1545. aastal nr 20.¹⁴ Mitte igas testamendis ja igal aastal ei ole selliseid annetusi tehtud. Äratab tähelepanu, et neil annetustel on teatav seos mingite õnnetuse- või hädaaegadega — 1433. a Tallinna põlemine ja sellele järgnenud

majanduskriis (1442—49 annetused), 1480. sõda Pihkvaga (1491 annetused), 1527—34 majanduskriis, katk (1539—45 annetused).¹⁵ See annaks taas hea tunnistuse keskaja linnast, kui oma liikmete eest hoolt kandvast kooslusest, milles iga üksik liige teadis ja tunnetas hästi oma kohustusi teiste ees.

Vahest ka seepärast, et abielu muutus üldkehtivaks normiks suhtelisel hilja, suhtuti Liivimaal *abieluvälistes suhetesse* kaunis leebelt. Russowi kirjeldused abielu eiramisest, ning metsikutest, kõlvatutest elukommetest reformatsioonieelsel Liivimaal on paljus tulise luterlase lialdused.¹⁶ Abielurikkumist ei karistatud kuigi karmilt, karistus oli pigem häbistav. Lübecki õiguse vanemate koodeksite järgi pidi naine meest sel puhul *per priapum* läbi linna talutama,¹⁷ ent juba 15. sajandil polnud see enam karistusena kasutusel. Tallinna mündrik Roland istus abielurikkumise eest vaid vangis ja andis rahutöotuse.¹⁸ Kuigi seadustes nähti abielurikkumist lähtuvana mehest — *mees, kes magab teise mehe abielunaisega*¹⁹ — ilmutas tegelikus elus naine mitte vähemat aktiivsust oma eesmärkide saavutamiseks, olles valmis ja võimeline isegi kuriteoks. 1527. a lootis üks naine nõiarohtude abiga armukest tagasi võita, katsudes viimase naist mürgitada. Nii see naine kui talle abiks olnud teenija pääsesid peksuga.²⁰ Tundub, et enne luterluse juurdumist ei nähtud abielurikkumises ühiskonna alustugede kõigutamist. 1586. a Lübecki õiguse koodeks nõuab abieluväliste suhete eest karistust alates rahatrahvist ja häbipostipanekust kuni linnast väljasaatamiseni.²¹ Leebe oli suhtumine vabaabielulistesse suhetesse. Alles siis kui oli oodata juba lapse sündi, avaldasid naise sugulased vajaduse korral mehele survet, et too kooselu ka seadustaks. Nii juhtus näiteks ühe Uus-Pärnu lese puhul.²²

Probleemiks oli hoopis mitteseisusekohane abielu. Juhul, kui saksa leskproua tahtis abielluda mitesakslasega, sekkusid asjasse linnavõimud. Seda ennekoike pärandusõigusega tekkida võivate probleemide vältimiseks. Vana-Pärnu lastetu leskproua, kes rae teadmata abiellus mitesakslasega, visati oma majast koguni välja.²³ Ametihierarhia väljakujunemine ja sotsiaalsete vastuolude teravnemine linnas oli esimene põhjus, mis muutis väljapoole oma seisust abiellumise peaaegu võimatuks.

Katoliku kirik ei tunnistanud keskajal lahutust ja nii oli abielu normaalne lõpp ühe kaasa surm. Kuna palju mehi suri noorelt, elas lahutuskeelule vaatamata küllalt naisi oma elu jooksul mitme mehega. Vana-Pärnu kodanikuproua Ghartke Nuneghelle elas veerandsajandi (1533—58) jooksul üle kolm abielu.²⁴ Korduvad abiellud tekitasid linnas, mille elanikkond ulatus keskajal mõnest sajast mõne tuhandeni komplitseeritud sugulussuhteid. See oli poolvendade ja -õdede ning kasuvanemate keeruline maailm.

Majapidamise juhtimine andis naisele küll mõningase võimu, kuid abielus jäi naine allutatuks mehele, perekonnapea oli ikka mees. Ometi oli linnakodaniku proual ka mitmeid õigusi. Tema teadmata ei saanud mees ühise varaga, veel vähem naise isikliku omandiga, midagi ette võtta. Ainult oma kaasavara kasutamiseks oli naisel õigus vaid mehe nõusolekul. Naine võis teha ja tegigi oma mehega varanduslikke leppeid. Mees oli küll naise eestkostja, kuid nende varandused jäid soovi korral lahutatuks, neid ei liidetud automaatselt nagu hilisemal ajal.²⁵ Naise enda varanduse moodustasid kaasatoodud ja päritud vara

ning mehe and — pulmadeks tehtud *morgengabe* ja *sonnavendes gyfte*. Väärrib tähelepanu, et tütrele jäeti enamasti suurem pärandiosa. Tallinnas elanud Gherhardus Kuesevelt jättis 1376. aastal tütrele päranduseks 100, aga kummallegi pojale 80 marka.²⁶ Millised olid sealjuures keskaja inimeste kaalutlused, seda väljendab hästi Vana-Pärnu kodaniku Sylle lesk, kes palus raha oma pojale noorele Hansule mitte anda, sest too *peab oma ülalpidamise ise teenima, seevastu need 20 marka peab saama tema tütar Elsze*.²⁷ Naiste elu linnas tundus üldse mõneti kindlustatum olevat kui meestel. Abiellumine rikka lese või neitsiga oli paljudele meestele vaat et ainsaks võimaluseks oma elu linnas mingile järjele saada. Harvad polnud need juhud, kui noormehed pidid linnast hoopis välja rändama.

Kas naine pälvis emana rohkem austust ja lugupidamist kui abikaasana, on raske öelda. Linna ülemkiihis ei pruukinud see tingimata nii olla. Sellele vihjavad lepingud, mida emad pidasid vajalikuks oma lastega linnarae ees sõlmida, kindlustamaks endale rahulikku vanaduspõlve.²⁸ Seevastu mees naist pärandusest juba ilma ei jättnud.

Naise kaasavara suurusest olenes pulmapeo toredus, ent mehe varandusest, hiljem juba tema seisuslikust positsioonist, jälle see, kui kalleid rõivaid ja ehteid võis tema naine kanda. Reeglid pandi paika linnavalitsuse luksusmäärustes.²⁹ Esimene teadaolev rõivamäärus Tallinnast pärineb 15. sajandi lõpust või 16. sajandi algusest. Määruse järgi võis kõige enam ehteid, 4,5 naela puhta hõbeda väärtuses lubada endale naine, kelle abikaasa varandus oli suurem kui 500 marka, kõige vähem, 1 naela puhta hõbeda väärtuses aga naine, kelle mehe varandus oli vähemalt 100 marka. Järgmises, 1524. aasta rõivamääruses oli juba üks punkt, mis andis eelistusi suurgildi prouadele — algas seisuste eristamine rõivastuse kaudu. Kui 1530. aastail tekkisid Liivimaa linnades vastuolud käsitööliste ja kaupmeeste vahel, siis leidis see väljaelamist ka naiste riitusküsimuses. Balthasar Russow jutustab ühest Tartu koosneritütrest, kes ehtis end käsitöölise seisusele mittekohaselt ja keda raeteenrid ründasid ning temalt ehted rebisid, teda nõnda kõigi ees häbistades.³⁰ Rõivastustüli tõstis naised äkki teravalt avaliku elu keskmesse.

Ent naised olid ka muidu avalikus elus tegevad. Neile pandi koguni avalikke kohustusi. Narva bürgermeistri Bassinki naine täitis tervishoiu-kuraatori ülesandeid ja trahvis ühte kodanikku, kes oma haige õe oli võtnud majja, kus oli palju lapsi.³¹ Naised kuulusid oma meeste kaudu linna korporatiivsetesse organisatsioonidesse — gildidesse ja tsunftidesse. Nad olid kohustatud osalema ühisusekaaslaste matustel ja selleks puhuks tellitud jumalateenistusel.³² Ka gilditoas korraldatud pidustustel olid naised asendamatud. Skraade, rõiva- jms määruste järgi pidi naise eest seisma ja tema eksimuste või üleastumiste eest vastutama abikaasa, isa või meessugulased. Teine lugu oli naiste omavaheliste tülidega. Sel juhul ei olnud mees materiaalselt vastutav. Teise naise moraali või elukombeid alusetult laimanud naisel tuli Tallinnas seakarjuste häbistava eskordi saatel kanda erilist häbikivi — kahte omavahel ketiga ühendatud ja koldade lõustadega kaunistatud kivi.³³

ÜKSIKUD NAISED

Klooster. Naiste ja meeste arvu suhe keskaja Liivimaa linnades on teadmata, vaevalt see kõigis linnades ühesugune oligi. Ühtset malli polnud kogu keskaja Euroopas — vaatamata sellele, et mehed surid üldiselt nooremas eas, ei pruukinud naiste arv linnas alati suurem olla.³⁴ Liivimaa asukoha ja seisundi eripära tingis linnades saksa naiste puuduse. Sisserändajatena saabus Saksa aladelt ikka mehi — kauba- ja käsitööselle jm — aga vaevalt naisi. Eriti terav oli naistepuudus Narvas, kuhu Tallinna ja välismaa kaupmehed lähetasid oma esindajatena noori vallalisi selle. Seal leidis iga mehelemineku-ealine naine kosilasi ja lesknaisedki abiellusid uuesti.³⁵ Saksamaalt naimine ja sinna naitumine oli Liivimaal tavaline.

Ometi ei õnnestunud mitte kõigil naistel abielluda ja nii oli paratamatult linnas, eriti suuremates (Riia, Tallinn) hulk eri seisusest ja rahvusest vallalisi naisi. Üksikuks jäänud naised võisid siirduda kloostrisse, mis pakkus turvalisust, garanteerides kõik eluks vajaliku. Enamik Liivimaa **nunnakloostreist** — Tallinna Mihkli, Riia Maarja–Magdaleena jne — oli mõeldud aadlipreilidele. Kõrgkihtidest pärit naistel oli ka vähem võimalusi üksi toimetulekuks, seisis ei lubanud ju palgatööga elatist teenida. Alles **Pirita** kloostri rajamine 15. sajandil andis võimaluse üle- või üksikuks jäänud linnakodanike tütarde ärapaigutamiseks. Vajadus kloostri järele oli nähtavasti suur, sest ühest perest läks mõnikord lausa mitu tüdart kloostrisse.³⁶ Nunnakloostri asutamise tingis seega sotsiaalne nõudmine, mis aga ei seisnenud ainult üksikutele naistele turvalise äraelamisvõimaluse leidmises, vaid ka naise sotsiaalse emantsipatsiooni soovis. Klooster vabastas naise allutatusest mehele, garanteeris sõltumatuse, andis kogu võimaluse karjääriks ning mõningase mõjuvõimu ühiskonnas. Ei või teada, kas ilmaliku maailma hülgamine alati iga kloostrissemineja kõige sügavam sisemine veendumus oli. Anna Gilseni juhtum — põgenemine Pirita kloostrist ja abiellumine — ei saanud leida pretsedenti reformatsioonieelsel Liivimaal.³⁷

Klooster oli üks võimalus, aga linnas võis naine ka iseseisva ehk üksikuna toime tulla. Tal oli aadlipreiliga võrreldes üks reaalne majanduslikul jõul tuginev valikuvõimalus rohkem. Kui suur oli Liivimaa linnades üksikute, endale ise elatist teenivate naiste osakaal, on allikate puudusel raske hinnata. Saksa linnades on juba maksukohustuslike naiste osakaalu kohati 20 % hinnatud,³⁸ Liivimaal oli see suhe kahtlemata väiksem.

Linna alamkihtidesse kuulunud naistel oli võimalus astuda ilmikute õedele — begiinide ühingutesse. **Begiinid** seisid kloostri ja ilmaliku maailma vahepeal, elades tagasitõmbunult Jumalale meelepärast elu. Nad elatusid käsitööst ja almustest ning tegelesid peamiselt haigete ravitsemisega. Begiinide konventide tekkimist peetakse üheks naiste iseteadvuse tõusu väljenduseks keskaja ühiskonnas.³⁹ Esimesed begiinide konvendid rajati 12. sajandil Madalmaades, Brabandis. Juba järgmisel sajandil levis liikumine üle kogu Euroopa, jõudes ka Liivimaale. Riiga asutati begiinide konvent 1295/97, Tallinna 1416. aastal. Kui suur oli siin selle liikumise kandepind, on raske arvata. Begiinide hulka ei astunud ainult noored, vallaliseks jäänud naised, vaid ka oma lapsed üles kasvatanud lesed.⁴⁰ Liivimaal tegelesid begiinid, nagu näitavad testamendid, peamiselt

haigehooldusega.⁴¹ Äärmuslikke vagadusnõudeid siinsed begiinid küllalt tõenäoliselt ei järginud. Tallinnas võeti näiteks kohtulikule vastutusele ilmalikke rõivaid kandnud ja endale ise elatist teeninud begiin, kes turu lähedal lõnga müütades üht ausat naist hooraks sõimanud.⁴² Tegu, mille lepitamine vagale naisele kohase käitumisega tublisti pingutamist nõuab.

16. sajandi algul käisid väga tõsised ettevalmistused uue, **Püha Anna** kloostri rajamiseks Tallinna. See plaan kerkis pävakorda pärast ordumeister Plettenbergi suurt võitu, millest kogu Liivimaa sai usulist ergutust. Ent sellel ettevõtmisel võib näha ka laiemat tagamaad, kui ainult võit Smolino all. Tallinna raad toetas nunnakloostri rajamist, sest nägi selleks praktilist vajadust olevat.⁴³ Plaan kloostri ehitamiseks oli tõsisemalt päevakorras 1518—22. a, kui kodanikud oma testamendis kloostrile rahasummasid ja rendikapitale jagasid.⁴⁴ Samas tundub, et teravat vajadust uue kloostri rajamiseks siiski polnud, sest eriti tõsiselt selle nimel ei pingutatud. Nähtavasti suutsid Pirita klooster ja begiinide majad rahuldada kohalikke vajadusi üksikute linnanaiste paigutamiseks. Reformatsioon võttis aga viimasegi võimaluse uue kloostri rajamise plaani teoks teha.

Ametid. Keskaja linnas oli naistel täiesti arvestatav roll majanduselus. Neil olid head võimalused tööd leida, nende tööjõudu hinnati, sest see oli odavam. Näiteks 1514. a raearvete järgi teenisid Tallinnas Vao külas heinatööl mehed 3 killingit, naised 2 killingit ja 5 penni päevas.⁴⁵ Ametid, mida ka naine sai pidada, pakkusid talle ühe võimaluse emantsipatsiooniks. Naised leidsid linnas tööd peamiselt abitöölistena, teenijatena, köögitudrukutena, lapsehoidjatena, pesupesijatena, müüjatena. Nad käisid ka haigeid põetamas, Riia sepa-sellide põhikiri lausa kohustas ühisust haigele vennale üht naist põetajaks palama.⁴⁶

Tallinnas oli 14. sajandil naisi ametis kõige rohkem kangruna, väga üksikud ehtesepana, rätsepana, maalrina, ämmaemandana, aadrilaskjana.⁴⁷ Kui linnades kujunes välja tsunftisund, jäid naised ametitest välja. Tsunftid ei olnud mitte ainult ametialased organisatsioonid, vaid täitsid ka õiguslikke, poliitilisi, sõjalisi ja administratiivseid funktsioone, mis välistas naise meistrikssaamise. Lesk jätkas mehe tööd vaid väljaõppinud sellide abiga. Siiski võisid naised käsitööstuses tegevad olla, nt kangakudumisel kasutati mitmesugustel ettevalmistustöödel — kraasimisel, ketramisel jm — nende palgalist tööjõudu. C. Bücher väidab, et naised polnud sisuliselt ühestki tööst kõrvale tõrjutud, kui neil jõud sellest üle käis.⁴⁸

Üks levinumaid naistetöid linnas oli *õllemüümine*.⁴⁹ Kui Liivimaa mehed oli suured õllejoojad ja purjutajad, siis naiste ja alkoholi suhetest pole allikais mingeid teateid säilinud. Vahest just seepärast sobisidki nad hästi õlut müüma. Õllemüügiga seoses pärineb Tallinnast teade klassikalisest nõiatembust: kaks prostituuti lootnud poodult varastatud riiete abil õlle läbimüüki suurendada.⁵⁰ Tähelepanuväärne on seegi, et Riias astusid Maarja–Magdaleena kloostri nunnad 1495. aastal täies koosseisus õllekandjate kompanii liikmeks.⁵¹ Loomulikult ei hakanud nunnad ise õlut kandma — nende osaks jäi oma organisatsioonikaaslaste vaimulik hoolitsus.⁵²

Suur hulk naisi — sakslasi ja mitesakslasi — oli linnas ametis teenijate-na. Kuigi isandad neid oma testamentides enamasti meeles pidasid ning kaasa-vara kinkisid, polnud teenijate amet kaugeltki kerge ja ohutu. Naisteinijad kannatasid sageli oma isanda meelevald all, paremal juhul sai neile osaks söim, halvemal peksmine või lausa relvaga haavamine, vägistamine. Seejuures ei käitunud vägivaldselt mitte ainult mehed, vaid ka naised. Üks Tallinna pereemand hammustas oma teenijat nii, et sel oli käsi verine,⁵³ auväärne kaupmeheproua aga peksis oma õllepruulil näo veriseks.⁵⁴ Ajastule iseloomulikult oli keskaja inimesel rohkem kalduvust agressiivsusele ja afektsel käitumisele. Tallinnas moodustasid 1438/39 a väiksematest registreeritud korrarikkumisest umbes 1/5 naistega seotud või nende vastu toime pandud vägivallateod.⁵⁵ Naised olid parajalt agressiivsed ja nende peksu eest ei pääsenud teinekord isegi abikaasa.⁵⁶

Korralike ja ausat ametit pidavate naiste kõrvale jäi linnas veel üks rühm end ise elatavaid naisi — *prostituudid* (*lose wif*,⁵⁷ *vroweken*). Tallinnas oli keskajal lõbumaja *Rotes Kloster* ja lõbunaisi leidis kindlasti ka teistes linnades. Linnavalitsus üritas prostitutsiooni oma kontrolli all hoida ja seda linna kasuks teenima panna — lõbumajalt laekus regulaarselt maksu, suviti käisid prostituudid linnamõisas heinal.⁵⁸ Rae suhtumine prostitutsiooni oli seega kaunis pragmaatiline ja kui lõbumajas käisid *õiged* kliendid, siis polnud mingeid probleeme. Lõbumaja külastajadena aktsepteeriti vallalisi selle ja sulaseid. Ent ka käsitöösellidele võis põhikirjaga olla keelatud prostituutide külastamine, nagu näiteks Riia sepasellidel.⁵⁹ Kui keelust üleastunud tulevasi meistreid ootas trahv, siis mis karistus määrati ilmalikes rõivastes lõbumajas tabatud mungale, seda võib vaid oletada.⁶⁰ Prostituudid seisis lähedal kuritegevusele — kas langedes ise selle ohvriks, nagu 1437. aastal, kui Tallinnas tungis üks mees paljastatud noaga lõbumajja ja haavas seal naisi⁶¹ või ise kurjategijaks saades, nagu 1533. aastal, kui Vana-Pärnu preester Johann Droste palkas ühe sulase ja lõbutüdruku süütajaks, kelle käe läbi põles maha suur osa Uus-Pärnust.⁶² Tallinnas püüti 16. sajandil prostituute kohustusliku valge peakattega märgistada,⁶³ juba varasemast ajast oli neil keelatud korralike kodanikuprouade kombel ehteid ja karusnahku kanda.⁶⁴ Lõbunaiste rahvusliku ja sotsiaalse päritolu kohta pole midagi teada. Kaks Tallinna prostituuti kandsid nime Grete ja Dorty,⁶⁵ mis ei räägi muust, kui et tegu polnud tingimata mitesakslastega.

Linnakodanike lesed. Võimaluse emantsipatsiooniks pakkus see, kui naine astus, olgu või ajutiselt oma surnud mehe asemele. Kaupmeeste ja käsitöölise lesed pidid juba puht elulistel vajadustel pärast mehe surma juhtima, elus hoidma ettevõtet või töökoda. Tegusatest naistest on jäänud allikaisse küllalt teateid. Äriasjad, rahalised operatsioonid polnud keskajal kaugeltki lihtne ala, ettevõtlikke naisi see ei heidutanud. Näiteks pidasid Tallinnas pudu- või kraami-poode, mis olid ühed tulutoovamad väikeärid linnas, valdavalt raehärrade, hili-semal ajal isegi pastorite lesed.⁶⁶ Naised ilmutasid teinekord vägagi tugevat äri-vaistu ja ei jäänud võimekuses oma varandust osavate tehingutega suurendada meestele sugugi alla. Vana-Pärnu kodanikuproua Katteryne Mestacken ostis kümne aasta jooksul (1516—26) oma lastele ja õigusjärgsetele pärijatele päri-likuks kasutamiseks kaks maja õuedega, peale selle veel kaks maatükki ja tiigi.⁶⁷

Osavus ja agarus, mis võistleb edukalt suurte kaupmeeste omaga — Uus-Pärnu jõukaimaid kaupmehi ja bürgermeister Johann van Lynthem omandas näiteks kaheksa aasta (1518—26) jooksul kaks maja, aida, aia ja kaks maalappi.⁶⁸ Oleks aga ebaõige arvata, et naine üldse alles pärast mehe surma pääses raha käsutama. Testamentidest ilmneb, et naised on mehe kõrval ka iseseisvalt väikeste rahasummadega opereerinud, näiteks Narva linnaproua Anneke Holmi testamendis on juttu summadest, mis ta oli võlgu jäänud teistele kodanikuprouadele.⁶⁹

* * *

Üldist suhtumist naisesse ja tema seisundit Liivimaal mõjutas see, et 12.—13. sajandil Liivimaale saabunud kolonistid tulid Lääne-Euroopast, kus ei olnud enam ainuvaldav alavääristav ja vihkav hoiak naiste suhtes. Liivimaa linnades tunti keskajal naistest puudust, mis samuti ei olnud naiste põlgamist soodustav asjaolu. See kehtib küll ainult saksa naiste kohta ja on raske öelda kui-võrd laienes suhtumisele naistesse üldse. Naistel polnud keskajal eneseväljenduseks küll nii palju ja häid võimalusi kui meestel, kuid ometi osalesid nad aktiivselt argi- ja avalikus elus. Naiste varjusolemine keskaja ühiskonnas oli paljus näiline. Liivimaa linnas olid naised igapäevases elus kõikjal tegevad: turul ostmas ja müümas, pidustustel, rongkäikudel, vastlakarnevalidel, hasartsetel vaatamängudel. Naise arvestatav roll linna majanduselust tõstis tema positsiooni. Argielus polnud enam sugugi tegemist piibli ja teoloogide poolt alahinnatud nõrgema sooga, vaid naisega, kes suutis vajadusel isegi üksipäini elus toime tulla. Ühiskonnas väliselt tahaplaanile surutuna, oli tal tegelikkuses märkimisväärne osa õigustes ja kohustustes, kanda aga mehega võrreldes palju väiksem vastutus.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Karl Bosl. Die Grundlagen der modernen Gesellschaft im Mittelalter. 2. Teil. Stuttgart, 1972. S. 337.
- ² Henriku Liivimaa kroonika. Tln, 1982. VI, 3.
- ³ Vt Eugen von Nottbeck, Wilhelm Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Reval, 1904.; Voldemar Miller. Eluolu, haridus ja kultuur. // Tallinna ajalugu. Lk 148—157; Arnold Süvalep. Narva ajalugu. Narva, 1936.
- ⁴ Küllike Kaplinski. Tallinna käsitöölised XIV sajandil. 1. kd. Tln, 1980. Lk 44. Lübecki õiguse 1586. aasta redaktsiooni järgi oli lubatud abielluda tütarlastel alates 16. eluaastast. Friedrich Georg von Bunge. Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Bd. I. Dorpat, 1844. Revision vom J. 1586, L. IV. T. VI § 1.
- ⁵ Wilhelm Stieda. Eine Revaler Rathsverordnung wider den Luxus bei Hochzeiten. In: Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. III. S. 87.
- ⁶ Roland Seeberg-Elverfeldt. Revaler Regesten. Bd. 1. Göttingen, 1966. Nr. 10, 122, 123, 124, 125.
- ⁷ Gunnar Mickwitz. Aus Revaler Handelsbücher. Helsingfors, 1938. S. 16.
- ⁸ R. Seeberg-Elverfeldt. Nr. 134.
- ⁹ G. Mickwitz. Aus Revaler Handelsbücher. S. 22.
- ¹⁰ Eugen von Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. Reval, 1884. II fol. 311. Lübecki õiguse vanemate koodeksite järgi pidi mees loovutama ka pool oma varast. F. G. v. Bunge. Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Codex vom J. 1257 § 55; Codex vom J. 1282 § 61.
- ¹¹ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. S. 24.
- ¹² R. Seeberg-Elverfeldt. Nr. 66, 198 jj.

- ¹³ R. Seeberg–Elverfeldt. Nr. 11.
- ¹⁴ R. Seeberg–Elverfeldt. Nr. 176.
- ¹⁵ R. Seeberg–Elverfeldt. Nr. 11, 12, 13, 52, 160, 176.
- ¹⁶ Vt Balthasar Russow. Chronica der Prouintz Lyffland. In: Scriptores Rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chronisten und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. Bd. Riga, Leipzig, 1848. S. 39–47.
- ¹⁷ F. G. v. Bunge. Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Codex v. J. 1257 § 40, Codex v. J. 1282 § 39.
- ¹⁸ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. II fol 39.
- ¹⁹ F. G. v. Bunge. Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Codex v. J. 1257 § 40, Codex v. J. 1282 § 39.
- ²⁰ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. II fol 217.
- ²¹ F. G. v. Bunge. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curland. Bd. I. Dorpat, 1842. Revision v. J. 1586 L. IV. T. VI § 2.
- ²² EAA. 1000–1–163. Denkelbuch fol 100 b.
- ²³ Vana–Pärnu kinnisturaamat 1451–1599. Trt, 1984. Nr. 13.
- ²⁴ Vana–Pärnu kinnisturaamat. Nr. 54, 104, 163.
- ²⁵ K. Bosl. Die Grundlagen der modernen Gesellschaft. S. 340.
- ²⁶ R. Seeberg–Elverfeldt. Nr. 3. Vrd ka Nr. 108.
- ²⁷ Vana–Pärnu kinnisturaamat. Nr. 72.
- ²⁸ Vana–Pärnu kinnisturaamat. Nr. 73, 114.
- ²⁹ Vt Gotthard von Hansen. Altlivländische und revalsche Kleiderordnungen des 16. und 17. Jh. In: Aus baltischer Vergangenheit. Reval, 1894. S. 18–20. F. G. v. Bunge. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curland. S. 200–204. Revalsche Verordnung wider den Luxus in Kleider- und andern Dingen von 1524.
- ³⁰ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyffland. S. 38.
- ³¹ A. Süvalep. Lk 308.
- ³² Eugen von Nottbeck. Die alten Schragen der Grossen Gilde zu Reval. Reval, 1885. Altesten Schragen der Kinder- oder Großen Gilde v. J 1395. Nr. 35.
- ³³ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. II fol 55.
- ³⁴ Carl Bücher. Die Frauenfrage im Mittelalter. Tübingen, 1882. S. 5. Vrd. Edit Ennen. Die Frau in der mittelalterlichen Stadt. // Mensch und Umwelt im Mittelalter. Frankfurt a/M, 1989. S. 36.
- ³⁵ A. Süvalep. Lk 307.
- ³⁶ Vt nt R. Seeberg–Elverfeldt. Revaler Regesten. Nr. 129, 149.
- ³⁷ Jüri Kivimäe. Teateid senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. // Keel ja Kirjandus. Tln, 1993. Lk 394.
- ³⁸ C. Bücher. S. 58.
- ³⁹ K. Bosl. Die Grundlagen der modernen Gesellschaft. S. 341–343.
- ⁴⁰ R. Seeberg–Elverfeldt. Nr. 137.
- ⁴¹ R. Seeberg–Elverfeldt. Nr. 136, 159.
- ⁴² E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. II 185.
- ⁴³ Leonid Arbusow. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, 1921. S. 112.
- ⁴⁴ R. Seeberg–Elverfeldt. Nr. 118, 119, 122; Tallinna Linnaarhiiv (TLA) 230–1–B.N. (Testamente, Testament von, Halle Henrinck, 1522).
- ⁴⁵ Paul Johansen. Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte. // Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. XIV. Reval, 1928. S. 24.
- ⁴⁶ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch (= LUB). Bd. IV: 1394–1413. Hrsg. F. G. v. Bunge. Reval, 1859. Nr. MCDXCV § 9.
- ⁴⁷ K. Kaplinski. Tallinna käsitöölised. Lk 64–65, 96, 46.; W. Stieda, Constantin Mettig. Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621. Riga, 1896. S. 84.
- ⁴⁸ C. Bücher. S. 15.
- ⁴⁹ Vrd R. Seeberg–Elverfeldt. Nr. 188.
- ⁵⁰ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. II. fol 214.
- ⁵¹ LUB. Zweite Abteilung. Bd. I: 1494 Ende Mai–1500. Hrsg. Leonid Arbusow. Riga, Moskau, 1900. Nr. 252.

- ⁵² C. Mettig. Die Bücher der Rigaschen Bierträgergilde. // Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1890. Riga, 1891. S. 123.
- ⁵³ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. I § 98.
- ⁵⁴ E. v. Nottbeck. Der Revalsche Gerichtsfogt und seine Protokolle von 1436—1437. // Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. III. Reval, 1887. (1436) § 69.
- ⁵⁵ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. I. S. 37—40.
- ⁵⁶ E. v. Nottbeck. Der Revalsche Gerichtsfogt. (1436) § 5.
- ⁵⁷ *Lose wif ei olnud alati tingimata prostituut. Vaba naine oli ka see, kes palga eest juhutöödest elatus.*
- ⁵⁸ Vt Kämmererbuch der Stadt Reval (lüh. KBR). Bearb. von R. Vogelsang. In vier Halbbände. Köln, Wien, 1976—1983, Nr. 1208, 1527, 1639 jj.
- ⁵⁹ LUB. IV. Nr. MCDXCV § 8.
- ⁶⁰ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. II. fol 52.
- ⁶¹ E. v. Nottbeck. Der Revalsche Gerichtsfogt. S. 31—78.
- ⁶² Das Erbebuch von Neu-Pernau 1543. Hrsg. H. Laakmann. — Sitzungsberichte Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Bd. 9. Pernau, 1930. Nr. CLVI b.
- ⁶³ Paul Johansen, Heinrich von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln, Wien, 1973. S. 284.
- ⁶⁴ LUB. II. Bd. 1. Nr. 837 § 32.
- ⁶⁵ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. II. fol 214.
- ⁶⁶ Aleksander Margus. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel. // Vana Tallinn. 4. kd. Tln, 1939. Lk 91.
- ⁶⁷ Vana-Pärnu kinnisturaamat. Nr. 41, 44, 48.
- ⁶⁸ Das Erbebuch. S. 31—33.
- ⁶⁹ A. Süvalep. Lk 308.

TÖÖSTUSLIKU PÖÖRDE ARGIPÄEV

Aadu Must

UNUSTATUD SINDI VABRIK

19. sajandi kolmekümnendatel aastatel algas Eestis tööstuslik revolutsioon. Selle üheks lipulaevaks sai Sindi kalevivabrik, mis oli 19. sajandi teisel kolmandikul Eesti ala suurim tööstusettevõtte. Nõukogude ajal oli tööstuse ja proletariaadi ajalugu soositud uurimisteenaks, mille raames ilmus ka mitmeid heal tasemel uurimusi.¹ Kuid milline oli Sindi vabriku asutamislugu, selle tagamaad, kust tulid meistrid ja töölised — see mattus ajaloolaste jaoks aegade hämarusse. Pole ka ime — peale Teise maailmasõja lõppu hävitati vabriku ülimalt rikas arhiiv vabrikuuuhjus, sest Eesti NSV Siseministeeriumi arhiivinduse juht Mihhail Organov oli ENSV RAKA-l keelanud arhiivi korraldamata kujul üle võtta, aga samuti vabriku poolt pakutava raha eest korraldada.² Kuna esmaltähtsad allikad puudusid, tuli käesoleva kirjutise autoril vabriku ajaloo taastamisel otsida andmeid Tartu, Riia ja Peterburi arhiividest. Õnneks oli tegemist väga suure tööstusettevõtte ning ümbritsevast keskkonnast sootuks erineva fenomeniga ja seetõttu leidub selle tegevuse kohta dokumente väga paljude ametiasutuste ja eraisikute fondides. Arvestatavat infot pakuvad valla ja kihelkonna, kubermangu ja impeeriumi asutuste arhivaalid, kaasaegsete päevikud ja kirjavahetus. Aastaid tagasi, 1985. aastal, ilmus selle töö kokkuvõtteks raamat,³ mis juubelitrukisena haihtus raamatulettidele sattumata. Nii pole monograafias esitatud jõudnud ka teaduskäibesse ega kooliõpikutesse. See võikski olla unustatud Sindi vabriku teema juurde tagasipöördumise õigustuseks.

Varasemas kirjanduses leidis Sindi vabriku asutamis- ja eelloo kohta ainult põgusaid andmeid. Lühidalt võib nende sisu resümeeerida järgmiselt: Poola ülestõusu (1830—31) ajal oli Poola vabrikandi Johann Christoph Wöhrmanni kalevivabrik Poolas, *Sidorski* linnas maha põlenud ja seejärel riiklike toetussummadega Sinti üle toodud.

Paraku ei õnnestunud meie käsutuses olnud kaartidelt ega aadressraamatutest leida *Sidorski* nime. Leidmata vabriku jälgi, tuli hakata otsima tööliste omi. Kuna Sindi kuulus Tori kirikukihelkonda, alustasime otsinguid sealsetest meetrikaraamatutest. Vastavalt 1832. aasta luterliku kiriku seadusele tuli surma-meetrikas näidata ka iga surnu sünnikoht. Laste suremus oli 19. sajandil väga kõrge,⁴ nii leiduski 1830. aastatel rohkesti sissekandeid Sindis surnud kalevikangrute ja meistrite lastest, kelle sünnikohad asusid kaugel läänes, Poolas ja Preisimaal. Neist üheks levinumaks oli Sieradz, Poola lõunaosas, Oderi lisajõe Warta kaldal asuv linn.

VÕITLUS VENE TURU PÄRAST

Sieradzi linna ajaloos on üheks märkimisväärseks perioodiks aastad 1823—33, mil seal töötas Adolf Harreri kalevimanufaktuur.⁵ Nii vabriku algus kui lõpp on seotud võitlusega Venemaa turu pärast. Harreritele kuulus juba varem vana ja kuulus, 1704. aastal asutatud kalevimanufaktuur Sileesias, Sulechowis (sks: Züllichau⁶), mis oli orienteeritud idakaubandusele. Harrerid omasid laialdasi ärisidemeid Peterburis, Moskvas, Riias. Viimatinimetatud linnas turustati oma toodangut kaubamaja *Wöhrmann ja Poeg* vahendusel.⁷ 1822. aasta tollistatuut keelas aga Venemaale musta ja tumerohelise kalevi sisseveo sootuks ning teistele kalevisortidele kehtestati kõrged sisseveotollid. Nende vältimiseks ehitaski Adolf Harrer Sieradzis, Poola Venemaa koosseisu kuuluvas osas, uue kalevimanufaktuuri.

Sieradzi kalevimanufaktuur oli oma aja kohta väga suur tööstusettevõte. 1825. aastaks tõusis seal tööliste arv 1145ni. Ettevõtte ühendas endas nii tsentraliseeritud kui hajamanufaktuuri jooni — kudumine toimus osaliselt mitmetes külades ja osteti kokku ka ümbruskonnas valmistatud toorkalevit, mis Sieradzis värviti ja viimistleti (Vene pärisorjapidajatest—suurtöösturitest konkurendid, nende hulgas vürstid Gortšakov, Uvarov ja Poltoratski väitsid oma kaebekirjas keisrile, et toorkalevi kokkuost ümbruskonna küladest olevat vaid kattevarjuks sala-kaubana Sileesiast sisseveetavale odavale kalevile⁸). Manufaktuuri sortiment oli mitmekesine: valmistati peent, keskmist ja jämedat kalevit. Kangaste värvigamma oli rikkalik — toodeti musta, valget, tumerohelist, kahvaturohelist, kollast, oliivkollast, hiirhalli, tumepunast, karmiinpunast, taevasinist, safiirsinist jt värvitoonides kalevit. 1824. aasta Pariisi näitusel võitis Sieradzi manufaktuur esimese auhinna ja aasta hiljem Varssavi tööstusnäitusel kuldmedali. Tsaar Aleksander I annetas Harrerile *kodumaise tööstuse* edendamise eest Püha Stanislavi ordeni briljantidega.

Sieradzi kalevimanufaktuuri toodang müüdi peamiselt Venemaale, Kjahta kaudu ka Hiinasse. Tähtsaks äripartneriks oli jällegi kaubamaja *Wöhrmann ja Poeg* Riias, kelle vahendusel Sieradzi kalev jõudis ka Pärnusse, Tartusse ja teistesse Balti kubermangude linnadesse. Peale 1826. aasta suurt tulekahju, kui manufaktuur kujundati ümber aktsiaseltsiks *Possart ja Co*, said vendade Possartite kõrval tähtsamateks aktsionärideks Riia kaubamaja *Wöhrmann ja Poeg* omanik Johann Cristoph Wöhrmann ja tema Riia kompanjonid W. Lembke ja K. Röthgen. Uute peremeeste juhtimisel kasvas ettevõtte veelgi. 1830. aastast hakati Sieradzi vabrikus kasutama aurujõudu. Vabriku hoogsale arengule tegid aga lõpu Poola ülestõusule järgnenud repressioonid — Venemaale väljaveetav kalev maksustati kõrgete maksudega. Juba tuntud probleem — soov vältida kõrgeid tolle — ohutas tööstureid asutama ettevõtteid juba teiselpool tollipiire.

TÖÖ KULUAARIDES

Wöhrmann oli Liivimaa kubermangu rikkamaid mehi. 1816. a oli ta Riia Börsikomitee asutajate seas ja hiljem kuni surmani selle aseesimees ning esimees. Ta oli Riia ühe suurema saeveski, samuti malmivalu- ja mehhaanikatöökoja rajaja.

1824. aastal sai ta Preisi kuningriigi peakonsuliks Riias, 1837. aastal Suure Gildi vanemaks. Ta oli mitmete Vene ja Preisi ordenite kavaler.

Sieradzi vabriku Liivimaale toomise idee hakkas Wöhrmanni plaanides selgemaid piirjooni omandama 1831. aasta Liivimaa rüütelkonna maapäeva ajal Riias. Siin oli koos kubermangu eliit. Õhtuti toimusid ballid, teatrietendused, kontserdid. 29. jaanuari õhtul etendati J. C. Wöhrmanni kodus Karl Maria von Weberi *Nõidkütti*. Külaliste hulgas olid Balti kindralkuberner Carl Magnus von der Pahlen, Liivimaa tsiviilkuberner G. von Fölkersahm, Pärnu komandant kindralleitnant von Budberg, J. E. Stael von Holstein jt, kelle toetust vabriku rajamisel vaja läks. Meesterahvaste pilke köitis laval särav preili Silvana. Daamide ridades tekitasid elevust läbisõidul sisse astunud keiserliku ihukaardiväe kindral ja ohvitserid — tsaariarmee üksused olid teel mässulisse Poolasse. Samal õhtul arutati veinipokaalide taga Sieradzi ja Sindi saatust.⁹ Nüüd oli Wöhrmanni otsus küps ja vennad Possartid võisid nähtavasti rahuldust tunda, kuuldes Wöhrmanni soovist omandada nende aktsiad juba üsna perspektiivituna tunduvast Sieradzi vabrikus. 1831. aastal sai Wöhrmann Sieradzi vabriku ainuomanikuks.

Omaette probleemiks kujunes vabriku asukohavalik. Riiga ega Pärnusse polnud seda võimalik asutada, sest seal kehtisid veel tsunftipiirangud. Siin on oluline osa Wöhrmanni sõbral, Pärnumaa mõisnikul Johann Eric Stael von Holsteinil. See mees oli Sindi naabermõisa Taali omanik, Tori kihelkonna kiriku-eestseisja ning kõrgem kohalik politsei- ja kohtuvõim — sillakohtunik. Lisaks sellele silmapaistva energia, terava mõistuse ja suurte tutvustega balti aadlik.¹⁰ Just temale kuulus idee rajada vabrik oma kodu naabrusesse, Sindi kroonumõisa maadele.

Sindi kuulus maakonnas väiksemate hulka nii oma rahvaarvu kui ka harimiseks kõlbliku maa poolest. Asustus — talud ja põllud — oli koondunud kitsale jõeäärsele maaribale. Jões eemal laius vesine vösa ja soo. Vabriku asukoha valikul kujutas endast kõige suuremat väärtust jõgi: lähestikku asetsevad kõrged kaldad löid head eeldused vee-energia kasutamiseks. Vesi jões oli pehme, lubjavaba ja asjatundjate arvates kalevivabrikus kasutamiseks igati sobilik. Mis aga eriti oluline — Pärnu sadamast kuni Sindini oli jõgi laevatatav ja aegajalt arutati kõrgetes riigiasutustes koguni Peipsi–Pärnu veeteede ehitamise küsimust. 1820. aastal oli koguni vastav seadus Vene keisri poolt alla kirjutatud¹¹ ja nii polnud välistatud, et tulevikus võiks tähtis strateegiline ühendustee samahästi kui läbi vabriku õue kulgeda.

Tõsi, Sindi mõis polnud peremehega. 1741. aastal oli see keisrinna korraldusel *igaveseks ajaks* Pärnu komandandile lauamõisaks määratud. Ent kuuluaritöö tõi ka sellele küsimusele lahenduse. Kompensatsiooni eest oli komandandihärra nõus vabrikandile teenet osutama ja mõisa üleandmisele kaasa aitama. 1832. aasta oktoobris ja novembris on Balti kindralkuberner Carl Magnus von der Pahlen välja saatnud kaks kirja, milles on kavandatud Sindi mõisa Wöhrmannile rendileandmise tingimused: mõisast loobumise hüvituseks pidi vabrikant komandandile tasuma 15 000 bankorubla aastas.¹²

11. märtsil 1832 kirjutas keiser alla seadusele nr 5224, millega vabrikandid said õiguse tuua oma vabrikud Poolast impeeriumi teistesse osadesse.¹³ Samal aastal võttis Vene impeeriumi Riiginõukogu vastu määruse, mis lubas välismaalastel Liivimaa kubermangus käsitööga tegeleda. Vabriku asutamiseks oli see vajalik, sest koheselt vene kodakondsusesse astumist olnuks sakslastest meistritel liiga palju nõuda.

27. jaanuaril 1833 kirjutas tsaar Nikolai I alla rahandusministrile adresseeritud korraldusele: *Võttes teadmiseks Riia Sõjakuberneri parun Pahleni esildise Liivimaa lambakasvatajatele oodatavast erilisest tulust kaupmees Wöhrmanni poolt rajatavast vabrikust ja Pärnu maakonnas asuva Sindi kroonumõisa sobivusest selle asutuse jaoks käsin Teid teha korralduse anda nimetatud Sindi mõis tähtajatult Wöhrmannile rendile seal kalevimanufaktuuri asutamiseks.*¹⁴

1833. aastal 2. märtsil said Sindi mõisa Saia küla talupojad vallakohtu vahendusel teada, et peavad algavate ehitustööde tõttu oma põldudest ilma jääma.¹⁵ 26. mail algasid ehitustööd. Suurt ilmaimet sõideti vaatama nii lähedalt kui kaugelt, sest selliseid hiiglaslikke ehitustöid ei olnud sealkandis veel nähtud. 8. juunil on ehitust külastanud Pärnu komandant kindral Budberg ja Pärnu praost Johann Heinrich Rosenplänter, kes esitab oma päevikus ereda pildi toimunust: *Kui õhtu poole Sindi vabrikusse saime, siis pidasime kinni, et oma silmaga seda imet vaadata, millest kõikides kõrtsides inimesed meile rääkinud. Saime kogemata komandandi härraga kokku, kes linnast oli tulnud, et ka seda suurt ehitust vaadata. Suur hulk palgalisi tegid telliskive, mis kaheksas suures ahjus põletakse. Kaheksa ahju ei olevat liig, sest uus vabriku hoone 3,4 miljonit neist tarvitab. Kuidas nii palju? küsid sa. Ei ole palju, kui sulle ütlen, et maja seitsme kordne, ja kolm suurt maja ühes üles ehitatakse. Siin põletatakse lupja, seal pumbatakse vett, siin lõikavad vene purlakid laudu ja palksid, seal kaevavad talupojad mäge ja viivad kärudega mulda ära. Vabriku vundamendi jaoks oli suur kaevandus kaevatud. Kuuride all tagusid sepad, hõõveldasid tislerid, pereemad keetsid süüa. Vabriku vastu ehitati suurt trahterit — neile kes vabriku tööst väsinuna jahutamist igatsevad ja teiseks nende tarvis, kes edaspidi müümise ja ostmise pärast saavad sinna tulema.*¹⁶

Mitte kõik ei vaadanud ettevõtmist heatahtliku imetlusega — juba algas palvekirjade vool kubermanguasutustesse, kuna ümbruskonnas käisid jutud Wöhrmanni kavatsusest Pärnu jõele 2,5 meetri kõrgune tamm ehitada. Kardeti, et ülespaisutatud jõgi uputab madalamad põllu-, heina ja karjamaad ning tamm ise saab ületamatuks tõkkeks palgiparvetamisel ja paadisõidul. Nii julge sekkumine looduse asjadesse tekitas talupoegades hirmu. Mõisad kaebasid kohtule oma kahjusid, mis tekkisid jõe tõkestamisest tingitud lõhe- ja siiapüügi vähenemisest.

1833. aastal sai vabrik Sieradzis uueks nimetuseks *Firma Wöhrmann, Lembke, Röthgen*. Vabriku peatsest üleviimisest ei rääkinud veel miski. Sõlmiti uusi tooraine hanke lepinguid ja koguni leping vabriku järgmiseks neljaks aastaks küttepuudega varustamise kohta.¹⁷ Ometi teadsid omanikud juba hästi, et see jääb vabriku Poolas töötamise viimseks aastaks. Jääb üle vaid lisada, et *sala-poliitika* oli ka 19. sajandil ärimaailma loomulik koostisosa ning andekas äri-mees Wöhrmann oli üks selle kunsti suurmeisterid.¹⁸

INIMESED JA MASINAD

Vabriku sisseseade toodi kohale meritsi. 1834. aastal olidki Sindi vabriku masinad soola ja norra heeringa kõrval Pärnu sadama peamiseks sisseveoartikliks.¹⁹ Kaks Wöhrmanni Riia-lähedases malmivalu- ja mehhaanikatehases valmistatud 36-hobujõulist aurumasinat pandi tööle 1836. aastal. Samas oli tehtud ka osa ketrusmasinaid, mille eest Wöhrmann 1842. aasta kubermangunäitusel koguni auhinna pälvis.²⁰ Küllaltki teravaks probleemiks oli tööjõu hankimine. 1834. aasta hingeloendi andmeil oli Sindi mõisa hingekirjas küll 224 mees- ja 249 naishinge, ligi pooled neist lapsed, kuid nemad olid ja jäid valdavalt põlluharijateks.

Kust siis ikkagi töölised leiti? Ajaloolaste õnneks kehtis Vene riigis üsna range passirežiim — oma alalisest elukohast lahkumiseks pidi iga inimene hankima passi, võõras kohas viibides selle aga kohalikus kohtus registreerima.²¹ Kui keegi uues elukohas alalise elupaiga sai, kanti ta juba sealsesse hingekirja.

Pärnu sillakohtu säilunud passiregistrid näitavad, et alates 1833. aastast on Sindi saanud rohkesti lisarahvast Liivimaa teistest piirkondadest — esialgu kõige enam Riist ja mujalt Põhja-Lätist, Liivimaa linnadest, samuti Saaremaalt, harvemini Eestimaa kubermangust ja Soomest. Rohkesti on kasutatud vene ehitusmeistreid, nagu see siinmail mõisate ehitamisel juba 18. sajandil traditsiooniks olnud. Vitebski kubermangust on Sindi vabriku ehitusele tulnud vene *plotnikud* kaheksa või kuuteistliikmeliste brigaadidena (hiljem on oma mõisnike poolt teenima lastud venelased moodustanud siin kangrute brigaade).

Eraldi passiregister oli välismaalaste jaoks.²² Selle andmetel algas alates 1834. aastast välismaa oskustöölise vool Sinti. Need on valdavalt Sileesiast pärit kalevimeistrid. Esimeste seas on Sinti saabunud Preisi alamatest, usutunnistusest valdavalt luterlastest oskustöölised ja meistrid, kalevikangrud Friedrich August Anders abikaasa Julianega (Ketterling), August Arndt katoliiklannast naise Elisabeth Mariaga (Wilzner), Friedrich Fendius katoliiklannast kaasa Anna Theresiaga (Florian), Franz Krüger naise Maria Magdalenaga (Lahmert), Ferdinand Bittel oma katoliiklannast naise Antoniaga (Nowokowska), katoliiklane Johann Carl Wilhelm Koserowsky (kes juba Sindis elades on endale kaasaks kosinud eestlanna Anna), katoliiklastest abielupaar Franz Röseler naise Franziscaga (Bogrosuna).

Veidi pikaks veninud fragment nimekirjast pole esitatud juhuslikult. Nagu tähelepanelik lugeja esitatu põhjal võib oletada, moodustasid suurema osa meistritest-oskustöölisest Sileesiast pärit sakslased. Neist nii mõnegi abikaasad on neiuna kandnud poolapäraseid nimesid. Võibolla on meistrid naitunud sellal, kui nad töötasid (samuti välismaalastest oskustöölisena) juba Vene riigi koosseisu annekteeritud Poola alal? Üsna sageli olid mehed luterlased, naised aga katoliiklased. Esines ka poolakatest meistreid ja oskustöölisi. Preisi alamate kõrval oli vabrikuasula esimeste asukate seas Saksi alamaid (Heinrich August Schaaß kaasa Wilhelminaga), mecklenburglasi (Friedrich Ludwig Bielb kaasa Lisettega) jt.

Loomulikult oli ka tulnukate kutsealade nimekiri pikk: esindatud olid kõik korralikus kalevivabrikus vajalikud ametid — villasorteerijad, kalevivalmistajad,

šeerijad, ketrusmeistrid, värvalid ja kunstvärvalid, vanutajad, kangapesijad, karvastusmeistrid jt, aga samuti vabriku käigushoidmiseks vajalikud tehnika-
mehed — mehhaanikud ja masinameistrid, treialid, tisleerid, sepad, plekisse-
pad, naelasepad jm. Ka vabriku juhtkond — vabriku direktor Carl Rõthgen
proua Caroline Amalia Berthaga (neiuna Graf), abidirektor Gustav Rõthgen
proua Anna Pollyga (neiuna Pierson von Balmadis), töödejuhataja ja vabriku-
inspektor olid välismaalased.

Töötajate kategooria	1835	1838	1841	1845	1850
Direktorid, meistrid	20	20	20	24	27
Alammeistrid	12	12	12	13	15
Sepad, käsitöölised	6	6	6	8	10
Sellid, kangrud	80	112	140	135	170
Töölised	532	600	760	865	1200
Kokku	650	750	938	1045	1422

Tabel 1. Sindi Vabriku töötajate arvu dünaamika 1835—1850.²³

Lihttööliseks on värvatud kohalikke eestlasi. Tööjõu allikaid oli teisigi. Kohtukirjadedest selgub, et vabrikusse tõmmati tööle Pärnu invaliididekoman-
dos arvel olevaid erusoldateid (1858. aastal leidsid vabrikus aset tööliste rahu-
tused, mille liidriteks olid paarkümmend aastat väeteenistuses olnud ja oma
kunagisest kodukohast ning maarööst võõrduvad kroonumehed).²⁴ Sillakohus
on süüdistanud vabrikut pagenud (s.o ilma passita) talupoegade töölevõtmises.
Mõni vallakohus jälle on püüdnud *längenud tüdrukuid*, kes vallas komblust
alla kisuvad, vabrikule ära anda, *et seal neid ikka tarvis läheb*.

Töötajate arv kasvas kiiresti (vt tabel 1). Vastavalt täienes ka masinapark.
1850. aastal töötas vabrikus 164 kangastelge. Masinate käimapanemiseks ka-
sutati kaht vesiratast ja vastavalt vajadusele ka kaht aurumasinat. 1848. aastal
kasutas vabrik ligikaudu 200 tonni toorvilla, 160 tonni linaõli, 100 tonni ka-
nepiõli, 980 tonni erinevaid värve, 410 tonni seepi, 50 tonni rasvaküünlaid ja
10700 ruumimeetrit küttepuid. 1850. aastatel kerkisid vabriku naabrusse gaasi-
vabrik, küünlavabrik ja malmivalu- ja metallitöökoda.

1839. aastal sai vabrikule osaks esimene kõrge tunnustus — ülevenemaa-
lise näituse esimese järgu kuldmedal.²⁵ 1847. aastal märgitakse Vene tsaaririigi
rahandusministeeriumis koostatud esildises, et *Sindi vabrik, mis on viidud üli-
ma täiuslikkuse astmeni, on esimesel kohal Venemaal ja märkimisväärne kogu
Euroopa suurte tööstusettevõtete hulgas*.²⁶

VABRIKUNA NIMETUS JA MAKROMAAILM

Vabrik koos vabrikuasulaga moodustas omaette imepärase maailma, mida
jätkuvalt käidi uudistamas lähedalt ja kaugelt. Juba vabriku ehitamise ajal pöö-
rati suurt tähelepanu vabrikuasula planeeringule — hoonete ja teede, parkide
ning haljasalade paigutusele. Esimeste välismaalt kutsutud spetsialistide hulgas

olid ka aednikud Heinrich Wilhelm Seifarth ja Joseph Lesche (Lösch). Ühe Hollandist saabunud purjeka lastiks on aga olnud pärnaistikud, millest istutati kolm alleed. Sajandi keskpaiku võttis asula enda alla veidi üle 40 hektari. Vabriku hooned, elamud ja õued võtsid enda alla 9,4 ha, tänavad ja teed — 3,1 ha, vabriku kanal ja kraavid — 2,9 ha, aiamaa ja karjamaa üheskoos 21,9 ja park 3 hektarit.

Vabrikurahva majutamisel peeti rangelt kinni kehtivast hierarhiast. Lihttööliste linnak rajati vabrikust kirdesse, meistrite majakesed ehitati kolme ritta lõuna–edelapoole vabrikut, Pärnu maantee ja Wöhrmanni allee vahele. See oli asula eeskujulikult korrastatud ja haljastatud osa. Meistri kasutuses oli pool, suure pere korral ka terve maja. Kohtutoimikud annavad ülevaate ka maja sisustusest. 1853. aasta kooleraepideemia ajal surnud vanapoisist meistrihärra Marcus Mülleri mööbel koosnes poleeritud riidekapist, köögi- ja kuuest toolist. Omanik oli need Poolast kaasa toonud — kulud tasus vabrik. Eraldi on mainitud kaht rauast lukku. Laudade ja voodi kohta pole midagi kirjutatud. Meistrihärrast jäi maha veel kaks patja, tekk, paar voodilinu ning siidist päevatekk. Nimetatakse veel üht messingist ja üht plekist kohvikannu, viit taldrikut, rauast panni ja triikrauda. Mehe garderoobi kuulusid viis mantlit (kolm vanad), viis ülikonda (kolm vanad), must kaabu, üks uus ja üks vana müts, üks paar nahk ja teine vildist kingi, neli paari tuhvleid, neli alus- ja neli pealmist särki, kolm villast ühevärvilist ja kolm sinisetriibulist jakki, must atlassvest, sametvest, vana kirju siidvest, pikeevest, kuus paari villaseid sokke, kuus väikest kraed ja kaks sinisetriibulist põlle. Kui siia lisada veel ketiga hõbeuur, kaks hõbenupuga jalutuskeppi, piip, rahakott ja sigaritoos, peaks küll kõik olemas olema, mis tõelise häärasmeheena väljanägemiseks vaja on.

Töölised elasid suurtes kasarmutes üsna kitsastes tingimustes. Tööpäev algas ja lõppes vabrikuvilega. Esimeseks ostmise–müümise kohaks sai vabrikuga samaaegselt rajatud trahter. Toidulisa andsid aiamaa ja seapõrsas, põhitoidus osteti ümbruskonna talupoegadelt.

Joonis 1. Meistrite majad 60 aastat peale vabriku asutamist (foto Eesti Ajaloomuuseumi kogudest).

Vabrikuasulas kujunes välja omapärane omavalitsus. Meistritel olid siingi oma kindlad funktsioonid. Igale neist oli kinnistatud mõni töölikasarm, millel tuli silma peal hoida, et seal kord valitseks. 1845. aasta veebruaris hakkas tööle vabrikukohus, mis pole küll kunagi ametlikku kinnitust saanud, kuid töötas sellele vaatamata. Eeskujuks olid kahtlemata üha suuremat tähtsust omandavad talurahvakohtud. Kohtu eesistujaks oli meister Theodor Laube, kaasis-
tujaks August Conrad ja Jaak Nuth, vanemsubstituudiks (asekohtunikuks) Adolf Foerster, nooremsubstituudiks Indrek Arnemann, sekretäriks Carl Friedrich Fröhberg.²⁷ Jaak Nuth ja Indrek Arnemann olid eestlased, teised välismaalased. Kohus võis töölisi sõnakuulmatuse korral karistada arestiga, sundida palgata tööle, määrata ihunuhtlust. Vabrikuvalitsus saavutas sellega mitu eesmärki — igasuguste vaidluste lahendamine läks vabrikuvalitsuselt kohtule, kellele kandus üle ka kibedate otsuste pahameel. Teiselt poolt on omasuguste määratud otsustel siiski mingi õiguse oreool. Lisaks muule löi vabrikuvalitsus nii endale täiendava tugipunkti tööliste hulgas ja pakkus neile karjäärivõimalusi. Et see tõepoolest nii oli, näitab Jaak Nuthi juhtum — tema järglane jõudis vabriku direktori toolile.

Tähtsamaks kultuurikeskuseks oli pika aja jooksul vabriku trahter. Juba selle ehitamise ajal arvestati, et seal hakkab käima nii lihtinimesi kui härrasrahvast ja nagu suured maakõrtsid, koosnes ka trahter matsipoolest ja saksapoolest. 1830. aastate lõpul asutasid saksa meistrid ja oskustöölised endale seltsi *Harmonie*, mis tegutses esialgu trahteri puhtama poole peal. Seal peeti perekonnaõhtuid, käidi koos laulmas ja tantsimas. Tööliste osaks jäi trahteri teine pool. Hiljem ehitati sinnagi saal, kus toimusid peod, kontserdid, näitemängud ja laste jõulupuud.

Vabriku ja küla vahel valitses *vastastikku kasulik koosseksisteerimine*. 1840. aastatel ei olnud vabrik ümbruskonna talurahvale enam võõras ja salapärane nähtus, see muutus osakeseks igapäevasest elust. Juba vabriku ehitamise ajal olid ümbruskonna talupojad leidnud rakendust ehitustöödel, eriti mitmesugustel vedudel. Vabriku algusaastail oli välismaalt kohale veetud isegi suur osa vabrikurahva toidust. Asi pole sugugi ainult direktori- ja meistrihärrade reinveinide ja austritega, meritsi on toodud ka esialgu veel eksootilisi kartuleid. Üsna pea õppisid ümbruskonna talupojad vabrikuasulas nägema soodsat kohta oma saaduste turustamiseks. Lisateenistust pakkusid vabriku transporditööd. 1848. aasta suvel leidis tooraine ja puude veol kasutamist kuni 100 ümbruskonna inimest ja 40 hobust, talvel aga kuni 200 inimest ja 300 hobust. Tõsi, ega kogu lisateenistus talupoja tasku jäänud: 1858. aastal on Tori kroonumõisa talupoegade rendi 25% tõstmise põhjenduseks toodud just soodsaid lisisissetuleku võimalusi läheduses asuva suure vabriku tõttu.²⁸

Pühapäeviti ja pühade ajal käis vabrikurahvas Tori kirikus, kus saksa pihtkonnale, s.o välismaalastest meistritele ja kohalikele sakslastele, eraldi jumalateenistust peeti. 1834. aasta jõululaupäeval laulatati siin esimene vabrikurahva paar: preisi alamast kangrutütar Pauline Pohl abiellus villasorteerija Julius Pfenningiga. Peagi toimusid esimesed ristsed: 1835. aasta veebruaris tõi lukksepa-
emand Ernestine Graft ilmale kolmikud. See oli vabrikurahvale suursündmuseks.

Vaderite hulgas oli kogu kohalik eliit. Probleeme oli katoliiklastega. Katoliku kirikut läheduses polnud ja 1840. aastast pärineb huvitav dokument, millega 16 välismaiste meistrite last on *tingimisi katoliiklusest luteri usku viidud*.²⁹ Eks kirikus käies sõlmitud ka tutvusi. Tori köstri ja teiste ümbruskonna asisemate inimeste tütreid on vabriku meistrihärradele või oskustööliste mehele saanud.

Kirikuraamatud võimaldavad meil vabrikurahva seas läbi viia omamoodi sotsiomeetrilise testi, sest siin esinevad tugevad positiivsed valikud — keda eelistati valida abikaasaks, keda oma laste vaderiteks. Saksa ja eesti pihtkond olid kaks eraldi maailma. Siiski on mitmed eesti tüdrukud sakslastele mehele läinud ja saksa pihtkonna liikmed eestlastele vaderiks käinud. Ka saksa seltskonna piires on mitu erinevat suhtlemisringi. Vabriku eliiti kuulusid direktor, abidirektor, töödejuhataja, vabrikuinspektor ning osa meistritest. Nende väärilisteks suhtlemispartneriteks (laste vaderiteks) on olnud Pärnu ja Riia kaupmehed, rae-härrad, ümbruskonna mõisnike ja kohaliku pastori perekonnaliikmed. Omaette suhtlemisringi moodustasid kalevikangrud. Ka teiste kutsealade puhul on tunda tugevat *omade* eelistamist. Ootuspäraselt juhib populaarsuse edetabelit vabriku direktor, keda on väga tihti vaderiks palutud. Kutsealade lõikes on kõige populaarsemateks (st teistest oluliselt sagedamini vaderiteks palutud) villa-sorteerijad. Vaderiteks valiti ikka asula püsielanikke — siin vaid lühikest aega peatunud inimesed pälvivad harva seda au. Mõni põline, kuid oma vallaslastega tuntuks saanud perekond vaderite hulka ei pääsenud.

Saksa ja eesti kogukonnal oli erinev elulaad, erinevad traditsioonid ja mentaliteet. Isegi pulmi on peetud erinevatel aegadel. Nagu eesti talupojajühiskonnale omane, armastas eestlastest vabrikurahvas pulmi pidada novembris ja detsembris (siis kui saak salves), ka veebruar, märts ja oktoober on olnud abiellumiste kuud. Saksa pihtkonna liikmed on seevastu armastanud abielluda lisaks novembrile kaunitel suvekuudel, juulis ja augustis, mil eestlased väga harva

Joonis 2. Vabriku pasunakoor mängimas tööliste peol Sindi asula pargis. (Eesti Ajaloomuuseum AM F 5077/55)

pulmi pidasid. Eestlastest vabrikurahvas on kõige enam lapsi viljastanud soojas ja valges juunis, sakslased seevastu pimedas detsembris (aga võib-olla on see hoopiski elutingimustest, mitte mentaliteedist tingitud erinevus?).

Sakslased ja eestlased kandsid erinevaid nimesid. Mari, Liisu, Ann, Kai, Riinu, Leenu, Anu, Kadri, Rööb, Anna, Elts, Eeva, Madli, Tiina ja Ingel olid nimed, millest võis eksimatult ära tunda eestlanna. Aga Henriette, Caroline, Wilhelmine, Auguste, Amalie, Johanna, Pauline, Dorothea, Louise, Maria, Rosina, Juliane, Christiane ja Charlotte viitasid möödunud sajandi algupoolel veel kindlalt sakslannadele. Mehenimed Jaan, Jüri, Hindrik, Mihkel, Mart, ja Andres kuulusid eestlastele, seevastu Friedrich, Ernst, Wilhelm, Gottfried, Theodor, Herman, Ferdinand ja Traugott ainult sakslastele.³⁰ Perekonnanimede järgi rahvuse määramine on hoopis ebakindlam — suur osa eestlasi kandis ju saksakeelseid perekonnanimesid.

Sakslastest meistrite ja eestlastest lihttööliste vahel valitses selgepiiriline vahe. Aga sakslane ei olnud tollases vabrikuasulas mitte niivõrd etniline kui sotsiaalne mõiste. Tubli ja edasipüüdlik mees, kes oskustööliseks sai ja saksa keele ära õppis, võis ka sakslaseks tõusta. Mis sest, et tema ema ja isa eestlastest taluinimesed olid. 1840. aastaks on vabrikus ametis juba vähemalt kümme-kond eestlasest kangrut, esimesed kalevivalmistajad, lukksepad.

1850. aastate lõpuks oli Eesti- ja Liivimaa nägu oluliselt muutunud. Suitsevad vabrikukorstnad ei olnud enam eksootika, vaid orgaaniline osa Eesti- ja Liivimaa elust. 1858. aastal asutati Sindi lähedusse, Tori naaberkihelkonda Saardesse, Voltveti mõisa maadele Allikukivi kalevivabrik. Neil aastail kaotas ka Sindi vabrikuasula oma traditsioonilise suletuse. Uued vabrikud tõmbasid ära osa meistreid ja oskustöölisi, üsna aktiivseks muutusid rändesuhted Riia, Narva ja Peterburiga. Samas oli pool sajandit peale vabriku asutamist siin juurdunud poolsada meistrite ja oskustööliste dünastiat, kelle esivanemad olid Sinti saabunud juba vabriku algusaastail Poolast ja Sileesias. Mitmete tänase Eesti tuntud perekondade sugupuud ulatuvad omakorda tagasi nendeni.

KOKKUVÕTTES

19. sajandi 20.—30. aastail valitses kaks vastandlikku tendentsi: ühelt poolt olid arenenud tööstusega Euroopa piirkondade (nt Sileesia) ettevõtjad ja kaupmehed huvitatud avara Vene turu hõivamisest. Vene pärisorjapidajatest manufaktuuriomanike survele vastandus sellele tsaarivalitsuse protektsionistlik poliitika, mis keelas mitmete riigihangetega tagatud kaupade sisseveo hoopis ning kehtestas teistele kõrged kaitsetollid. Balti kubermangude kaupmehed (korrares Sileesia vabrikantide eeskujul) suutsid sellises olukorras saavutada tulusa kompromissi, viies tööstusettevõtted teisele poole tollipiiri. Sellise poliitika eredaimeks näiteks on J. C. Wöhrmanni rajatud Sindi kalevivabrik.

Eesti alal ja sh Sindil olid uueks tööstuspiirkonnaks kujunemisel väga head eeldused: oli võimalik leida vabapalgalist tööjõudu, kuna erinevalt Venemaast oli pärisorjus siin kaotatud. Suur mõju oli sadamalinnade (Riia, Pärnu) lähedusel. Balti Maariigi autonoomne staatus lõi vabrikantidele head eeldused

kuluaaritööks nii kohapeal kui impeeriumi keskuses. Ja lõpuks, mis polnud sugugi vähetähtis — piirkond kuulus saksa kultuuriareaali, mis tegi ta vastuvõetavaks läänest sisserändavatele sakslastest meistritele ja oskustöölistele.

Esimestel aastakümnetel jäi välismaalt imporditud vabrik koos ümbritseva asulaga eksootiliseks võõrkehaks. Veidi rohkem kui inimpõlve jooksul, muutes ümbruskonda ja muutudes ise, sulas ta orgaaniliseks osaks Vene Impeeriumi Läänemereprovintside olustikust.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Otto Karma. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tööstuse arenemine 1917. aastani. Tln, 1963.
- ² Indrek Paavle. Voldemar Miller ja Eesti Ajalooarhiiv. // Kleio. Ajaloo ajakiri. 1996. 3. Lk 9.
- ³ Aadu Must. Sindi linn ja 1. Detsembri nimeline Vabrik. 1833—1983. Tln: Eesti Raamat, 1985.
- ⁴ Laste suremuse kohta vt: Herbert Ligi. Imikute ja laste suremuse geograafia Eestis 18. ja 19. sajandil. // Kleio. 1993. 8. Lk 3—7.
- ⁵ Vt: Historia Sieradza - kalendarium. [http://umsieradz.invarnet.inwar.com.pl/historia.htm]. Veebruar 1998.
- ⁶ Anna Sluszkiewicz. An Index of German-Polish and Polish-German names of the localities in Poland & Russia [http://www.atsnotes.com/other/gerpol.html]. November 1997.
- ⁷ J. Pawlicka. Manufaktura sukiennicza Adolfa Harrera w Sieradzu (1823—33). // Rocznik Lodzki. Lodz, 1958. S. 212.
- ⁸ Константин Григорьевич Воблый. Очерки по истории польской фабричной промышленности. Т. 1. (1762—1830). Киев, 1909. С. 405.
- ⁹ EAA (Eesti Ajalooarhiiv). 3349—1—42. L 6—6p.
- ¹⁰ J. E. Stael von Holsteini poeg Gotthard Reinhold abiellus hiljem kindralkuberner K. M. von der Pahleni tütre Augusta Sophiega (Geneol. Handbuch. 1. Teil. Livland. 1929. S. 566).
- ¹¹ Полное Собрание Законов Российской Империи с 1649 года. (PSZ) I. Т. XXXVII. 1820—21. SPb, 1830. S. 95—98.
- ¹² EAA. 291—1—1059. L 390, 398.
- ¹³ PSZ II. Т. VII. S. 136—137.
- ¹⁴ GIAR (Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv). 379—3—1584. L 2.
- ¹⁵ EAA. 1149—1—1a. L 9p.
- ¹⁶ Kirjandusmuuseum. Õpetatud Eesti Selts. M.A. 86.
- ¹⁷ J. Pawlicka. Manufaktura sukiennicza Adolfa Harrera. S. 227.
- ¹⁸ J. C. Wöhrmanni salajase tegevuse ja riskijulguse üheks näiteks on juhtum vangistatud Poola ülestõusnute salapostiga. 1835. aastal avastas Vene *Must kabinet* süstemaatilise erakirjade perlustreerimise tulemusena Venemaale ja Baltikumi sunnitööle saadetur poola ülestõusnute salaposti, mille kaudu toimetati kätte kirju ja isegi raha. Salaposti keskuseks osutus Wöhrmanni pangakontor Riias. Juurd-luse käigus, mida viis läbi Balti kindralkuberner Carl Magnus von der Pahlen isiklikult (ülekuulamise toimusid nelja silma all, protokoll kirjutati kindralkuberner) on Wöhrmann oma osaluse üles tunnistanud ning tsaar Nikolai I nõu-del andnud ausõna selline tegevus lõpetada. Tsaar autasustas teda kodumaise töö-suse edendamise eest Püha Vladimiri IV järgu ja Püha Stanislavi II klassi ordeni-ga. (Läti Riiklik Ajaloo Keskariiv. Fond 1—12—251 (Balti kindralkuberner)).
- ¹⁹ EAA. 2176—2—134. L 6—15 p.
- ²⁰ EAA. 291—1—625. L 25.
- ²¹ Allikaõpetuslikust aspektist on oluline lisada, et passiregister näitab inimese amet-likku elukohta (kus ta maksunimekirjas ehk *hingekirjas* seisis), kirikumeetrika kanded seevast näitavad tema faktilist elukohta. Nii oli see ka välismaalastest meistrite ja oskustööliste puhul: passi järgi on isik Sinti saanud Preisi riigi

valdusesse kuulunud Sileesiast, kirikumeetrikast aga ilmneb, et tema lapsed on sündinud Sieradzi piirkonnas. See tähendab, et vähemalt osa meistreid ja oskustöölisi elas enne Sinti saabumist (samuti välismaalase passiga) Sieradzi piirkonnas.

²² EAA. 951-1-2077.

²³ Koostatud: EAA. 296-10-76...85 põhjal.

²⁴ EAA. 951-2-177.

²⁵ GIAR. 18-2-625. L 22.

²⁶ Samas. L 8.

²⁷ EAA. 951-1-1227. L 3.

²⁸ GIAR. 384-6-754a.

²⁹ EAA. 1282-1-56. L 22—23.

³⁰ Virge Hanso. Sindi vabrikuasula rahvastik 1834—1850. Diplomitöö. Juhendaja prof. kt. A. Must. Tartu, 1994. Käsikiri TÜ Ajaloo osakonna raamatukogus. Lk 58. Eesnimede kasutamisest mentaliteedi ja etnilise identiteedi uurimisel vt ka: Gunnar Thorvaldsen. Some Quantitative Techniques in Name Studies. // XIIIth International Conference of the Association for History & Computing "History in new frontier". Madrid, 1998.

KONSULAARSEKRETÄRID — EESTI VÄLISTEENISTUSE EELSALK VÕI OHVRID?

Eero Medijainen

Eesti välisteenistusega olid kahe maailmasõja vahelisel perioodil seotud mitusada inimest. Täpne arv oleneb sellest, kas me ajutiste esinduste — delegatsioonide, komisjonide jms liikmeid samuti välisesindajateks loeme või mitte. Lisades välisesindajate nimekirjadesse ka kõik aukonsulid, pikeneks nimekiri veel paarisaja isiku võrra. Hoopis omapärasel kohal seisid Eesti välisteenistuses aga konsulaarsekretärid.

Alustuseks olgu esitatud kaks põhimõtteliselt erinevat hinnangut Eesti välisteenistuses tegutsenud konsulaarsekretäride õigusliku asendi kohta. Mõlemate väljaütlejateks olid vägagi kompetentsed ja usaldatavad, Eesti välisteenistuses ise tegutsenud mehed. Ernst Jaakson ilmselt ei vaja lähemat tutvustamist. Tema mälestusteraamatus *Eestile* on öeldud: *Teadsin küll, et aukonsulite võrk oli kaunis suur ja nende juurde taheti määrata vastavate kogemustega noormehi, kusjuures aukonsulid pidid neile palka maksma. Ametlikult olid nad Eesti riigiteenistuses.*¹ Teise tsitaadi võtaksin tema eakaaslaselt, vahetult enne vabariigi lõppu atašee nimetuseni jõudnud (kuigi ta oli valmis ka konsulaarsekretäriks minema), Eldor Raidna–Frischilt: *Aukonsuli sekretär ei kuulunud välisministeeriumi teenistujate hulka, kuid mõnel, eriti andekal sekretäril õnnestus üle tulla välisteenistusse.*² Oskar Öpik (Mamers) on konsulaarsekretäre oma mälestustes hinnanud hoopis kadunud või petetud hingedeks. Milline hinnang on siis õigem? Kes need konsulaarsekretärid olid, kumba rolli nad täitsid? Kas nad esindasid Eestit või iseennast ja konsulit, kelle teenistuses nad töötasid?

Kõigepealt neist eeldustest, mis oleksid konsulaarsekretäridest rõepoolsest teinud Eesti välisteenistuse esirinnas seisvad mehed. Näiliselt olid kõik võimalused selleks olemas. Eeskätt seepärast, et diplomaatiline esindusvõrk oli Eestil minimaalne. 1930. aastate alguseks tegutses Eestil 10 alalist saatkonda, diplomaatiline esindaja oli määratud kokku 22 riiki. Kuni 1930. aastate lõpuni need numbrid oluliselt ei muutunud.³ Diplomaadi nimetust (atašeesaadikuni) kandsid 1930. aastate algul maksimaalselt 50–60 inimest, neist ligi pooled ministeeriumis. Saatkondade diplomaatiline isikkoosseis ei ületanud 3–4 inimest. Suuremad olid vaid Berliini, Londoni ja Moskva esindused.

Samal ajal oli Eestil aga üle 130 konsulaadi ja viimaste koguarv jõudis 1940. aastaks ligi 160ni. Loomulikult tegutsesid konsulid linnades (konsulaarpiirkondades) ja 160 ei tähenda riikide arvu, kus Eestil oli konsulaaresindusi. Näiteks Berliini saatkonnale allus 1932. a 12 Saksamaal asunud konsulaati, Skandinaavia riikides oli samal ajal aga koguni 32 konsulaati, sh Soomes 6.

Mitmed piirkonnad kaeti kahe sõja vahel ainuüksi konsulaarvõrguga. Briti Rahvaste Ühenduse maades oli kõiki konsuleid võimatu juhtida Londonist, kuigi 22 konsulaati allusid formaalselt sealsele Eesti saatkonnale. Kesk- ja Lõuna-Ameerikas ja Idamaades paiknenud konsulid tegutsesid samuti suhteliselt iseseisvalt. 1939. aastal oli Eestil konsulaaresindusi enam kui 40 riigis.

KONSULAATIDE ROLLIST

Kuigi saatkonda peetakse üldiselt poliitiliseks esinduseks, tegutsesid Eesti saatkonnad kahe maailmasõja vahel, nagu konsulaadidki, peamiselt majanduskaubanduskontaktide arendamise ja soodustamise nimel. Eesti saatkonna sekretär või nõunik oli ühtlasi antud riigis peakonsuliks. Peakonsulite ja ühtlasi diplomaatide kohuseks peeti vajalike eeltingimuste loomist majandussuhete arenguks — lepingute ettevalmistamist ja sõlmimist, reklaami tegemist vastavalt Eestist tulnud soovidele, vahendamist, informatsiooni kogumist, huvipoolte kokkuvii mist jms.

Esmatasandil suhtlemisega, konkreetsete inimeste, firmade ja otsese kauplemisega tegelesid aga hoopis enam konsulid. Konsulaadid puutusid sagedamini kokku nn tavaliste inimestega ja nende probleemidega. Näiteks saadiku jutule oli välisriigis viibival lihtsal Eesti meremehel üpris raske pääseda, kuid konsul kuulas ta ikka ära. Seega võiks oletada, et konsulaadid moodustasid tõepoolest Eesti välisteenistuse eesliini.

Siit edasi minnes tuleb aga konstateerida, et nende ligi 160 konsulaadi näol oli tegemist peamiselt aukonsulitega ja seepärast moodustasid konsulite absoluutse enamuse mehed (Eesti aukonsuliks oli vaid üks naine), kes eesti keelt ei osanud ning kellele Eesti riigi huvid jäid üldisest sümpaatiast hoolimata suhteliselt võõraks. Eriti siis, kui mingit materiaalset kasu aukonsuli ametist loota ei olnud. Muidugi oli terve rida meeldivaid erandeid, kas eesti soost või päritoluga aukonsuleid, kuid suuremas osas konsulaatides oli eestikeelne suhtlemine raskendatud.

See tekitas probleeme juba Eesti välisteenistuse kujunemise esimestel aastatel ja 1920. aastate algul seati eesmärgiks juurutada aukonsulite kõrvale ka konsulaarsekretäride institutsioon. Loodeti, et lähemas tulevikus on võimalik enamikes Eesti konsulaatides suhelda ka eesti keeles. Selleks peeti võimalikuks, et aukonsuleid saab sundida võtma tööle eesti keelt oskav abiline — sekretär. See tähendas eeltingimust, et konsuli kohale pretendeeriva isiku sissetulek pidi olema piisav nii konsulaadi ülalpidamiseks kui ka sekretärile töötasu maksmiseks. Samamoodi nagu teisedki riigid püüdis Eesti leida konsuleid jõukamate inimeste seast. Nad kuulusid seepärast sagedamini kas kaupmeeste, pankurite või töösturite hulka.⁴

Konsuli sekretäri kohale otsiti ja leiti enamasti nooremaid vallalisi mehi, kes olid äsja lõpetanud või lõpetamas kõrgkooli soovitavalt majanduse või õigusteaduse erialal ning tahtsid ennast välismaal täiendada. Muidugi peibutas neid ka potentsiaalne võimalus pääseda välisteenistusse, kui nad vaid ise piisavalt tublid on ja kuidagi silma paista oskavad.

EELSALK?

Tutvudes konsulaarsekretäride institutsiooniga lähemalt, võib leida terve rea tunnusmärke, et nad olid tõepoolest Eesti välisteenistuse eesalgaks. Esiteks õnnestus mitmel sekretäri kohta täitnud mehel tõesti tõusta diplomaadi ametisse. Olgu siinjuures mainitud Philip Kaljot, Bruno Eenpalu, Valter Kotsar, Albert Tattar, Edgar Kõrver ja muidugi Ernst Jaakson.

Teiseks ei välistanud saatkondade ja välisministeeriumi nooremad ametnikud, et nende karjäär võiks jätkuda ka mõnel soodsal konsulaarsekretäri kohal. Diplomaatilise ja konsulaarteenistuse teravama vastandamise ajad olid jäänud kaugemasse diplomaatia ajalukku. Seda tänu mitmetes, eeskätt suurriikides läbiviidud välisteenistuste reformidele I maailmasõja eel ja järel. Mõned Eesti saatkondade ja välisministeeriumi ametnikud (nt Voldemar Lüdig, Vladimir-Voldemar Aders, Aldur Urm) nõustusid vajaduse korral konsulaarsekretäri kohale minema. Ametikonsuli kohtadele tahtjaid ja minejaid oli aga veel mitmeid teisigi.⁵ Eriti hinnas olid aga muidugi peakonsuli kohad, mis Eesti välisteenistuses sisuliselt võrdusid saadikuametiga (nt Leningradis).⁶

Kolmandaks on tõsi, et üldjuhul valisid või vähemalt soovitasid konsulaarsekretäre nende kohtadele Eesti riigiasutused — eeskätt välis- ning kaubandus-tööstusministeerium (hiljem majandusministeerium) või ka saadikud kohtadel. Sekretäre, kes iseseisvalt, tänu tutvustele ja soovitudele koha leidsid, tõrkus välisministeerium tunnustamast ja toetamast. Üldreeglina oodati neilt enne ametisse pääsemist ka mõnekuulist palgata praktikat Eesti ministeeriumites. Sekretäride tahtmine ja konkreetseid katsed end riigivõimu esindajaks pidada olid seetõttu teatud määral õigustatud.

Neljandaks maksis Eesti riik mõnigi kord konsulaarsekretäridele toimetulemise toetusi, sest suurem osa Eesti aukonsulitest polnud kahjuks piisavalt jõukad ja nad tõrkusid sekretäridele maksmast. Vähemalt jäid aukonsulite poolt eraldatud summad pahatihti allapoole elatusmiinimumi. Kuna Eesti riik oli sekretäridest samuti huvitatud, siis leiti suhteliselt kergesti kompromisse sekretäri koha säilitamise nimel. Nii maksti näiteks 1938/39 rahandusaastal toetusi kaheksale konsulaarsekretäri kuni 6000 krooni aastas.⁷

Lõpuks võib märgata, et mõnigi konsulaarsekretär püüdis kaasa rääkida poliitilistes, kultuurilistes ja teistes küsimustes ning mitte piirduda vaid konsulaarse iseloomuga asjadega. Üheks tuntumaks võiks siinjuures pidada Ilmar Kasemetsa juhtumit 1927. aastal. Novembris 1927 esines Bremenis ülesaksamaalise ühingu *Verein für das Deutschtum im Ausland* korraldatud loengul Tartust kutsutud kooliõpetaja Sofia von Keller. Lisaks Bremenis tegutsevale Eesti aukonsulile osales loengul ainukese eestlasena aukonsuli sekretär Ilmar Kasemets. Tema reageeris seal kuuldule 14. novembril 1927 *Päevalehes* avaldatud artikliga *Hirmu ja õuduse jutud Eestist*, milles andis avalikult teada, et aukonsuli juuresolekul ja abil levitatakse Eesti kohta laimu. Tulemuseks oli terav tüli ühelt poolt aukonsuli ja tema sekretäri vahel, mis lõppes I. Kasemetsa vallandamisega. Eestis jätkus lugu pikema kohtuskäimisega I. Kasemetsa ja S. von Kelleri vahel. Välisministeeriumis tekitas see vahejuhtum kahtlusi aukonsuli sobivuse kohta oma ametisse — kas ta ikka suudab meie kodanike huvisid konsulina kaitsta?

Kasemetsa suhtes leiti, et kuigi ta *oli halb diplomaat, siis ikkagi hää kodanik, mida tuleb arvesse võtta*. Peatselt nõustuski Bremeni aukonsul I. Kasemetsa koha taastama, kuid viimane eelistas asuda tööle Eesti Panga välissuhtlemise osakonda. Taas üritas I. Kasemets konsulaarsekretäri kohale minna alles mais 1938 Leipzigi.⁸

OHVRIID?

Kahjuks ei tõesta eelöeldu aga veel sugugi, et konsulaarsekretärid tuleks kõhkluseta välisteenistuse ridadesse arvata. Mitmed lahendamata küsimused jätsid nad kuskile ebamäärasesse asendisse eraisiku ja riigiametniku vahele. Võiks koguni öelda, et tegemist oli noore riigi alles areneva välisteenistuse ohvritega.

Esiteks torkab silma, et enamik konsulaarsekretäri ametisse sattunuid ihkasid hoopis enamat. Nad suhtusid oma rolli kui ajutisse ja püüdsid end iga hinna eest siduda mõne saatkonnaga. Peaegu kõikidelt konsulaarsekretäridelt pärineb avaldusi ja palvekirju, milles paluti end edutada diplomaatilisse teenistusse. Tuntumatest nimedest olgu mainitud Ants Kippar, kes veel 1939. a suvel palus Eesti Londoni saadikult toetust pääsemaks Hulli aukonsuli sekretäri kohalt diplomaatilisse teenistusse. Seega ei tundnud konsulaarsekretärid end ise sugugi diplomaatidena ja olid ametiga rahulolematud.

Teiseks oli ja jäi konsulaarsekretäride õiguslik ja materiaalne seisund täiesti reguleerimata. Nende ametisse astumisel, tegevusel ja vabastamisel kehtis oma-moodi tavaõiguse või pretsedendi põhimõte. Algas selline praktika koos esimeste aukonsulite nimetamisega. Need said aukonsuli volitused ilma mingite tingimusteta, Eestile oli lihtsalt kasulik võimalikult kiiresti ja odavalt konsulaarvõrk välja arendada. Sageli jäi aukonsulite taust lõplikult välja selgitamata ja seepärast said ametisse mõnigi kord juhuslikud mehed, kellel polnudki reaalselt võimalusi eestlasest sekretäre ülal pidada. Kord juba ametisse nimetatutena oli aga tülikas neid varsti välja vahetada, kui siis parem kandidaat leiti.

Kolmandaks võib kinnitada, et konsulaarsekretäre püüdsid ekspluateerida üheaegselt nii konsul kui ka Eesti riik. Seda eeskätt võimalikult vähe palka (toetusi) makstes ning samal ajal rohkem töökohustusi tema peale pannes. Sekretäri töökohustused ja tööaeg jäid seadusandlikult täiesti reguleerimata ning sõltusid ainult konsuli heast tahtest.

Neljandaks kannatasid enamasti sekretärid, kui millegipärast puhkesid tülid või arusaamatused konsuli ja sekretäri vahel. Neid ei olnud sugugi vähe, pigem võiks kinnitada vastupidist. Niisugusel juhul anti Eesti välisministeeriumi poolt õigus enamikel juhtudel konsulile kui välismaalasele või likvideeriti konflikt sekretäri väljavahetamise, tagasikutsumise või mujale saatmisega. Muidugi esines ka mitmeid meeldivaid erandeid ja ministeeriumis toetati hoopis uue konsuli otsimist.

Viiendaks puudusid sekretäridel igasugused pikemad perspektiivid ning garantiid, nii õiguslikud, sotsiaalsed kui ka moraalsed tagatised. Isegi surma-juhtumite puhul, kui sekretär suri oma tööpostil ei järgnenud olulisi hüvitusi tema perekonnale või teistele lähedastele.

KOKKUVÕTTEKS

Ühest vastust, kas tegemist oli välisteenistuse kangelasliku eelsalga või ohvritega, pole kahjuks veel võimalik anda. Mitmedki Eesti konsulaarsekretärid olid solvunud, kannatasid ja lootsid enamat, kõrgelennulisemat karjääri. Kuid mitmed olid oma seisundiga vägagi rahul või leppisid olukorraga. See oli soodne võimalus elada välismaal, end mingil erialal täiendada või õppida. Mõnelgi juhul tagas konsulaarsekretäri nimetus ainukese legaalse võimaluse antud riigis pikemat aega viibida. Näiteks olid sarnases situatsioonis konsulaarsekretärid Poolas Irene Pärj, Rumeenias Johannes Luht ja Aleksander Rehren, 1939.—40. aastal Kreekas Olga Kits. Saksamaal elanud eestlasest ettevõtja Paa-vo-Jüri Õispuu tehti Müncheni aukonsuli sekretäriks 1938. aastal, päästes ta sel teel võimalikust natside poolt läbi viidud välismaalaste varanduse konfiskeerimisest.⁹

Üldistuste jaoks jäi konsulaarsekretäride institutsiooni eluiga ehk Eesti iseseisvus liiga lühiajaliseks ja alles kujunemisjärgus olevaks. Teiselt poolt oli liiga väike ka konsulaarsekretäride koguarv. Ühel aastal oli neid ametis maksimumaalselt 15 inimest. Kindlasti oli aga konsulaarsekretäride olemasolu Eesti välis-teenistuses huvitav eksperiment, vaevalt et väärt kogemus tänapäeva jaoks.

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Ernst Jaakson. Eestile. Tln, 1996. Lk 36.

² Eldor Raidna-Frisch. Mälestuskilde teenistusest Eesti Vabariigi välisministeeriumis. Verbum habet Sakala. Korporatsioon "Sakala" koguteos. Toronto, 1989. Lk 250.

³ Riigiasutiste tegevus. Tln, 1935—39.

⁴ Eesti konsulaarvõrgu kujunemisest vt: Olaf-Mihkel Klaassen. Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918—1940. Dissertatsioon. Trt, 1992.

⁵ Riho Kosenkranius. Eesti Vabariigi välisesindused Madalmaades kahe maailmasõja vahel. Diplomitöö. Juhendaja Eero Medijainen. Trt, 1994 (Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus).

⁶ Eero Medijainen. Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918—1940. Tln, 1997. Lk 274—297.

⁷ ERA (Eesti Riigiarhiiv). 957-6-1189. L 53.

⁸ ERA. 957-3-613. L 1—45.

⁹ Vt konsulaarsekretäride teenistuskirjad. ERA 957-3.

PÄRSIA JA EESTI VABARIIGI DIPLOMAATILISED KONTAKTID AASTATEL 1918—1940

Terje Seemen

Eesti omariikluse ajaloo lahutamatuks koostisosaks on tema välispoliitika ajalugu. Rohkem on teada meie riigi diplomaatilistest suhetest lähemate naabritega. Tervikpilt eeldab aga ka kaugemate diplomaatiliste kontaktide tundmaõppimist.¹ Käesolev artikkel ongi pühendatud Eesti Vabariigi sidemetele kauge ja eksootilise Pärsiaga.²

Esimese maailmasõja ajal, hoolimata Pärsia neutraliteedist, kujunes tema territoorium *Entente'i* (Inglismaa ja Venemaa) ja Saksamaa–Türgi vahelise võitluse tallermaaks. Selle tulemusena kindlustusid Inglismaa positsioonid.³ 1920. aastatel õnnestus Pärsial ajada üsna iseseisvat välispoliitikat, millele aitas oluliselt kaasa riigi osalemine Rahvasteliidu töös. Kujunesid välja suhted ka riikidega, kellega neid varem polnud,⁴ sealhulgas noore Eesti Vabariigiga.

Eesti Vabariigi ja Pärsia esimesed ametlikud kontaktid tekkisid seoses Eesti sooviga astuda Rahvasteliitu. Pärsia oli Lähis- ja Kesk-Ida riikidest ainuke Rahvasteliidu asutajaliige (1932. aastal said Rahvasteliidu liikmeks Türgi ja Iraak ning 1934. aastal Afganistan).⁵

1920. aasta lõpul lükati Rahvasteliidu Täiskogus Eesti sooviavaldus 27 häälega viie vastu tagasi. Eesti toetajate hulgas oli ka Pärsia.⁶ Ka taotluse teistkordsel arutelul 22. septembril 1921. a toetas Pärsia delegaat emiir Zoka-ed-Dowleh Balti riikide vastuvõtmist.⁷ Oma sõnavõtus teatas ta, et *antud kandidaadid on iseseisvad riigid, kellel on stabiilne valitsus, demokraatlik režiim ja defineeritud konstitutsioon*.⁸ Samal plenaaristungil võeti Eesti Vabariik Rahvasteliidu liikmeks.⁹ Pärsia kaasabi selles protsessis oli heaks aluseks Eesti ja Pärsia suhete edasisele arengule.

Rahvasteliidu probleemid olid kahe riigi suhetes jätkuvalt olulisel kohal. Eesti saadik Londonis Oskar Kallas mainib oma päevaraamatus, et 10. märtsil 1924 oli tal Afganistani saatkonnas Londonis jutuajamine Pärsia saatkonna sekretäriaga. Jutu käigus palus ta vestluskaaslasel avaldada arvamust ka Rahvasteliidu kohta. Pärsia diplomaadi vastus oli üsna küüniline: *Rahvasteliit on ilus teooria, muud midagi ja Pärsia suurendatud sõjavägi on parem kui Rahvasteliit ning selle tõttu teab nii mõnigi juba, kus või mis Pärsia on*.¹⁰ Huvitav on tõdeda, et sama aasta 2. novembril Tartu Ülikooli aulas peetud kõnes toonitas Eesti välisminister K.R. Pusta Rahvasteliidu tähtsust ja tõi selle töö tõhususe näiteks 1920. aastal lahendatud tüliküsimuse Pärsia ja Nõukogude Venemaa vahel — Rahvasteliidu Nõukogu sekkumise tõttu tõi Venemaa oma väed Pärsiast tagasi.¹¹

1934. a lõpul külastas Eesti saatkonda Varssavis sealne Pärsia saadik Arasteh. Iraak oli esitanud Rahvasteliidu Nõukogule Pärsia vastu kaebuse Shatt al-Arab'i jõel toimunud piiritle üle. Asi pidi arutusele tulema 1935. a jaanuaris ja Pärsia saadik palus Eestilt Rahvasteliidus toetust.¹² Nende näidete varal tundub Pärsia Londoni saatkonna sekretäri negatiivne seisukoht Rahvasteliidu suhtes mõneti ülepingutatuna — väikeriikidele tähendas Rahvasteliit võimalust rahvusvahelises suhtluses täieõiguslikult osaleda.

Pärast Eesti Vabariigi vastuvõtmist Rahvasteliitu kerkis küsimus, kas Pärsia tunnustas sellega Eesti Vabariiki *de iure* või mitte? 20 veebruaril 1923. a Pärsia Londoni saatkonnas toimunud lantšil küsis proua Aino Kallas, miks Pärsia ei ole Eesti Vabariiki veel *de iure* tunnustanud. Seepeale lubas Saadik Mirza Davood Khan Mefteh-es-Saltaneh Teheranile vastava järelepärimise esitada.¹³ Vastus viibis ning Oskar Kallas oli sunnitud küsimuse juurde korduvalt tagasi pöörduma. Lõpuks teatas Pärsia saadik, et *de iure* tunnustust pole antud seetõttu, et Eesti pole seda lihtsalt küsinud. O. Kallas teavitas sellest ka Eesti välisministeeriumi, kuid Eesti välisminister K.R. Pusta oli kirjaliku palve esitamise vastu. Kallase vestluses Pärsia saatkonna nõuniku prints Nader Mirza Arasteh'iga (kes oli saadiku väimees) oli kõne all küsimus, kas Pärsia ei saaks Eestile tunnustust anda ilma kirjaliku palveta.¹⁴

Olukorra muutis keerulisemaks 1925. a Pärsias toimunud riigipööre. Rahvusvaheline üldsus, sealhulgas ka Eesti, jäi esialgu uute võimude suhtes äraootavale positsioonile. Võimule tulnud šahh Reza Pahlevi alustatud finants-, kohtu-, kultuuri-, haldus- ja sõjaväereformid löid aga eelduse huvi tõusule Pärsia vastu.¹⁵

Eesti Vabariigi huvitatus Pärsias avaldus eelkõige konsulaarpoliitikas. 1921. a oli Eduard Virgo, tolleaegne välisministri abi, teinud ettepaneku rajada Pärsiasse Eesti asekonsulaat.¹⁶ Seejuures peeti eelkõige silmas kaubandusperspektiive Lähis- ja Kesk-Ida maades ning Eesti esindustega Kaukaasias. Küsimus langes ära aga juba järgmisel aastal, kuna Vene vägede sissetung tegi Kaukaasia riikide iseseisvusele lõpu. Eesti Vabariigi 1924. ja 1927. a konsulaarvõrgu laiendamise kavades Pärsiat enam ei mainita.¹⁷

1930. a esitas Eesti Vabariigi konsul Türgis Ernst Constantin Veberman¹⁸ välisministeeriumile kava konsulaarvõrgu arendamiseks Balkani poolsaarel ja Kesk- ja Lähis-Idas. See kava puudutas ka kaht Pärsia linna: Teherani ja Enzeli. Esimesse tulnuks rajada konsulaat, teise asekonsulaat.¹⁹ Enzeli mainimine on seletatav kaubandus- poliitiliste eesmärkidega — linn asub Kaspia mere ääres ja on tähtis sadam. Vebermani kava haakus ka Eesti Välisministeeriumi samaaegse plaaniga avada konsulaat Teheranis. Oma osa võis siin olla ka Läti eeskuju, kelle konsulaat Teheranis avati juba 1921. aastal.²⁰

Esialgu usaldati Eesti huvide kaitsmine Pärsias Briti konsulitele.²¹ Eesti kaubanduse edendamist oluaks neilt aga asjatu oodata. 21. augustil 1929. a tegi 1912. aastal Pärsiasse asunud eesti ärimees Oskar Wiedemann välisministeeriumile ettepaneku määrata ennast Eesti konsuliks Pärsias.²² Ministeerium suhtus Wiedemanni kandidatuuri positiivselt ja kuna konsulaadi avamisest olid huvitatud eelkõige majandusringkonnad, küsiti arvamust ka Majandusministeeriumilt.²³ Ka

Majandusministeerium ja Kaubandus-Tööstuskoda pidasid Wiedemanni kandidatuuri sobivaks; arvestades, et tegemist on ikkagi Eesti päritolu mehega,²⁴ kes võiks paremini kaasa aidata Eesti ärimeeste tegevusele Pärsias. 30. oktoobril 1929. aastal teatati otsusest ka Wiedemannile ning ühtlasi lepiti kokku, et konsulaartulud lähevad esialgu riigile.²⁵

Järgnevalt sai Eesti Vabariigi saatkond Moskvas korralduse pidada läbirääkimisi sealse Pärsia saadikuga, selgitamaks välja nende valitsuse poolsed seiskohad Eesti aukonsulaadi asutamiseks Pärsias.²⁶ 29. novembril 1929. a külastaski Eesti saadik Moskvas Julius Seljamaa Pärsia saatkonda. Aukonsulaadi rajamise eeldusena nimetati kahe maa vahelise sõpruslepingu olemasolu, mis omakorda tõstatas taas *de iure* tunnustuse probleemi.²⁷

Samal aastal algasidki Moskvas läbirääkimised sõpruslepingu sõlmimiseks, kuid need kulgesid palju aeglasemalt kui loodetud. Eesti pool soovis algul lepingu aluseks võtta Pärsia–Läti sõpruslepingut. Pärsia välisministeerium oli aga vahepeal välja töötanud uue normaallepingute kava, mille alusel oli juba sõlmitud sõprusleping Rootsiaga. Pärast seda, kui Eesti välisministeerium oli J. Seljamaale andnud uued volitused sellise lepingu sõlmimiseks, vahetus aga Pärsia suursaadik Moskvas. See põhjustas uusi viivitusi.²⁸

Eesti–Pärsia sõprusleping kirjutati Eesti saadiku Julius Seljamaa ja Pärsia saadiku Fatoullah Khan Pakrevani poolt Moskvas alla alles 3. oktoobril 1931. a.²⁹ 4. novembril 1931. a esitas Eesti Vabariigi valitsus sõpruslepingu ja selle lõppprotokolli Riigikogule ratifitseermiseks ja 15. detsembril 1931 saigi leping kinnituse.³⁰

Pärsia parlamendile esitati sõprusleping alles 19. juulil 1932. a,³¹ mis ratifitseeriti 23. augustil.³² Ratifitseerimiskirjad vahetati Moskvas 21. veebruaril 1933. a.³³ ning samast hetkest leping jõustus. Sellega oli Eesti ja Pärsia vahel loodud normaalne diplomaatiline vahekord ning võimalused majandussuhete arendamiseks. Leping määras ära konsulaar-, kaubanduslikud, tolli- ning laeva-sõiduvahekorrad, samuti ühe riigi kodanike teise riigi territooriumile asumise ja seal viibimise tingimused. Need tuli korraldada vastavalt rahvusvahelise õiguse põhimõtetele ning praktikale lepingutega ning rajada täielikule ühetaolisusele ja vastastikkusele. Erte oli nähtud vahekohus võimalike tülikäsimuste lahendamiseks kõigi sõlmimisele tulevate lepingute ja konventsioonide eeskirjade kohaldamisel või tõlgendamisel, kui neid ei lähe korda lahendada harilikus diplomaatilises korras. Lisaprotokollis reserveerisid pooled endale õiguse eeskirjad vahekohtu kohta kümne aasta pärast uuesti läbi vaadata.

Enne lepingu jõustumist, 1932. aasta oktoobris saabus Tallinnasse Eestisse määratud Pärsia saadik. Selleks oli Fatoullah Khan Pakrevan, kes oli sündinud 1888. a, lõpetanud Prantsusmaal sõjakooli ning teeninud hiljem ohvitserina, olnud mitmes riigis sõjaväeatašeeks, Pärsia parlamendi liige, saadik Egiptuses, välisministeeriumi ülddirektor (ja hiljem välisministri asetäitja). Sellelt kohalt määrati ta saadikuks Itaaliasse ja ühtlasi Austria, Tšehhi, Jugoslaavia ja Ungari valitsuste juurde. Seejärel sai temast saadik Moskvas ning ühtlasi ka saadik Soome, Eesti, Läti ja Leedu valitsuste juures. 19. oktoobril 1932. a esitas Fatoullah Khan Pakrevan oma volikirjad riigivanem Kaarel Einbundile ja tegi

visiidi Riigikogu esimehele Jaan Tõnissonile. Ühtlasi andis ta intervjuu kohalikele ajakirjanikele.³⁴

Sõpruslepingu sõlmimise ja Pärsia saadiku akrediteerimisega Eestisse olid Eesti-Pärsia suhted astunud uude ajajärku (Eestil oli sõprusleping vaid kolme Aasia riigiga: Türgi,³⁵ Afganistani³⁶ ja Hiinaga³⁷), millele oleks loomulikuks jätkuks olnud Eesti konsuli lähetamine Teherani. See jäi aga küsitavatel asjaoludel teostamata, ehkki Eesti välisministeerium oli Oskar Wiedemannile selgelt mõista andnud, et ta määratakse Eesti konsuliks Pärsiasse. 11. jaanuaril 1932. a saatis J. Seljamaa Fatoullah Khan Pakrevani kaudu kirja Pärsia valitsusele O. Wiedemanni ametisse määramise nõusoleku saamiseks.³⁸ Ehkki Pärsia poolt seatud tingimus konsulaadi avamiseks — sõpruslepingu sõlmimine — oli täidetud, vastust ikkagi ei tulnud. Lihtsaim oleks väita, et Pärsiale polnud Wiedemanni kandidatuur vastuvõetav või oli kaheldav konsulaaresindaja vajalikkus. Eesti-Pärsia kaubavahetus oli suhteliselt tagasihoidlik ning nende Eesti kodanike arv, kes võinuks Pärsias kaitset vajada, väike. Samas aga oli märgatav Eesti majandusringkondade huvi Eesti-Pärsia kaubavahetuse elavdamise suunas.

Eesti kodanike huvide kaitsmine Pärsias (alates 1935. aastast Iraan) jäi Suurbritannia konsulaaresindajate ülesandeks. Kuna asjaajamine üle Londoni Tallinnaga oli väga aeganõudev, taotles Suurbritannia konsulaat 1931. a luba teostada ka Eesti passitoiminguid. See õigus neile anti. Esialgu küll ajutiselt kavandatud olukord püsis 1940. aastani.³⁹

* * *

Eesti ja Pärsia vahelised diplomaatilised kontaktid ei jõudnud 20 aastaga kuigi tihedateks areneda. Eesti Vabariik oli noor, alles kujuneva välispoliitikaga riik, kelle prioriteedid ei olnud Aasias vaid Lääne-Euroopas. Seda tingisid nii julgeolekupoliitilised kaalutlused kui kultuuriliste sidemete olemasolu. Seetõttu on mõistetav Eesti vähene huvi Kesk-Ida riikide vastu. Suhete arendamine oli seotud eelkõige Eesti majandusringkondade sooviga leida võimalusi oma kaupade turustamiseks Pärsias. Seda perspektiivi ei suudetud täiel määral ära kasutada. Ka Pärsial (Iraanil) olid arusaadavad põhjused, miks suhted soovitud kiirusel ei arenenud. Riigis toimunud muudatused ning sisemiselt keerukas aeg ei võimaldanud aktiivselt suhelda nii kaugel asuva väikeriigiga. Kahe riigi vaheline sõprusleping oleks pikema aja ning tahte korral lubanud suhetel soodsalt areneda.

Mainigem, et viimastel aastatel on Iraani Islamivabariik korduvalt Eesti välisministeeriumile sõpruslepingu olemasolu meelde tuletanud. Ent rahvusvaheliste suhete ränast seisu arvestades on see Eesti pooles pigem kohmetust tekitanud kui rõõmu valmistanud.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ 1992. a jõudis teadusavalikkuse ette uurimus Eesti Vabariigi konsulaarpoliitikast Aasias ja Aafrikas. Vt: **Olaf-Mihkel Klaassen**. Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918-1940. Dissertatsioon. Tartu, 1992.
- ² Käesoleva artikli aluseks on autori peaseminaritöö. Vt: **Terje Seemen**. Pärsia (Iraani) ja Eesti kontaktid: ajalugu ning tänapäev. Peaseminaritöö. Juhendaja O.-M. Klaassen. Tartu 1997. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.
- ³ **С. Л. Араёв**. Иран в прошлом и настоящем. Москва, 1981. С. 65.
- ⁴ Иран. Очерки новейшей истории. Москва, 1976. С. 82.
- ⁵ O.-M. Klaassen. Lk 109.
- ⁶ Päevaleht. 1920. 17. det.
- ⁷ Iseseisvusmanifest. Dokumentide kogumik. Tln, 1993. Lk 29.
- ⁸ Samas. Lk 30—31.
- ⁹ Eesti Riigiarhiiv (ERA). 957—11—827. L 7. Iseseisvusmanifest. Lk 33.
- ¹⁰ ERA. 957—12—527. L 111.
- ¹¹ Postimees. 1924. 3. nov.
- ¹² ERA. 957—13—763. L 91.
- ¹³ ERA. 957—12—26a. L 149.
- ¹⁴ ERA. 957—12—527. L 382.
- ¹⁵ **D. Bourke-Burrowes**. Changes and Development in Persia during the Pahlevi Regime. // Journal of the Central Asian Society. Vol. XVIII. Part I. January 1931. P. 39—49.
- ¹⁶ ERA. 957—6—75. L 91.
- ¹⁷ ERA. 891—1—152. L 148—154.
- ¹⁸ Vt tema kohta ka: **Heiki Tuulik**. Ernst Webermann ja Eesti—Türgi suhted aastatel 1929—32. // Kleio. 1991. 3. Lk 46—49.
- ¹⁹ ERA. 957—4—213. L 19—20.
- ²⁰ Gothaisches Jahrbuch für Diplomatie, Verwaltung und Wirtschaft. 1927. Gotha, 1927. S. 773.
- ²¹ Vastavalt inglise välisministeeriumi otsusele 21. oktoobrist 1920. a. — ERA. 31—1—645. L 6.
- ²² ERA. 957—3—164. L 9.
- ²³ Samas. L 17 ja 19.
- ²⁴ ERA. 957—3—164. L 18; 891—1—152. L 70—71.
- ²⁵ Samas. L 19.
- ²⁶ Samas. L 20.
- ²⁷ ERA. 957—5—508. L 16.
- ²⁸ Päevaleht. 1931. 12. aug.
- ²⁹ Päevaleht. 1931. 6. okt.
- ³⁰ Riigikogu IV koosseis. Vabariigi valitsuse ettepanekud. VIII—IX istungjärg 1931/32. Tln 1932. Lk 1245, 3496; Riigi Teataja, 1931. Nr 110. Lk 1279—1282; Eesti Vabariigi Välislepingud. XI. 1931—1932. Tln, 1933. Lk 3—6.
- ³¹ ERA. 957—4—278. L 1.
- ³² ERA. 957—3—164. L 41.
- ³³ ERA. 957—5—508. L 67; Päevaleht. 23. veebr. 1933.
- ³⁴ Päevaleht. 1932. 20., 21. okt.
- ³⁵ Riigi Teataja. 1925. Nr 115/116. Lk 781—782; Eesti Vabariigi Välislepingud. V. 1925—1926. Tln, 1926. Lk 183—184.
- ³⁶ Riigi Teataja. 1931. Nr 31. Lk 378—379; Eesti Vabariigi Välislepingud. X. 1930—1931. Tln, 1931. Lk 75—79.
- ³⁷ The Chinese Year Book 1938-39. Chungking, 1939. P. 618—619.
- ³⁸ ERA. 957—3—164. L 37.
- ³⁹ ERA. 957—3—167. L 15—21; O.-M. Klaassen. Lk 233.

EESTI VABARIIGI KONSULAAT JAFFAS

Martin Hallik

Eesti ja Palestiina vahelised seosed ja sidemed on täheldatavad õige pika aja jooksul. Palestiinast on meie emakeelses kirjasõnas juttu olnud juba 17. sajandil. Alates Tartu Ülikooli loomisest on siin õpetatud heebrea, vahel ka araabia keelt. Eestlaste esimesed isiklikud kontaktid Palestiinaga pärinevad eelmisest sajandist. Eredamate näidetena võiks tuua Oskar Kallase ja Eduard Bornhöhe, kes mulje nähtust on säilitanud oma reisikirjades.

Eesti Vabariigi konsulaarhuve Palestiinas kaitses esialgu Suurbritannia.¹ See kaitse oli selgelt ebapiisav.² Esimesed konsulaarvõrgu arendamise kavad said alguse *Virgo plaani* väljatöötamisega,³ mis rõhutas riigi rahade kokkuhoidu, diplomaatilise ja konsulaartöö ühitamise põhimõtet ning pakkus välja aukonsulite laialdase kasutamise. 1927. aastal leidsid Rahvasteliidu õiguseksperdid, et aukonsuli institutsioon tuleb kaotada.⁴ Väikeriikide vastuseisu tõttu, kes viitasid rahalistele raskustele, jäi see siiski püsima.⁵ Finantsnappus sundis Eesti Vabariiki orienteeruma laialdasele aukonsulite kasutamisele. Eelistati ärimehi, väljaarvatud üksikud erandid, kui leidis sobiv eestlasest kandidaat.⁶ Ärimeeste eelistamine sellel ametipostil oli üsna loogiline, sest peale konsulaartoimingute, mis aukonsuli kompetentsi kuulusid ning millest tuleb juttu allpool, oli üheks põhifunktsiooniks kahe maa vaheliste kaubandussuhete arendamine.

Huvitatus kaubavahetuse edendamisest võis olla tingitud ka aukonsuli enda ärihuvidest, millest johtusid mitmed ohud. Aukonsul võis hakata eelistama oma firma ja asukohamaa huvisid, seega tuli nimetatud isikut suure hoolega valida. Seda raskendas veelgi asjaolu, et kõige olulisemaks alusmaterjaliks, mille põhjal otsust langetada, olid kandidaadi poolt esitatavad soovituskirjad ja elulugu.

Palestiina puhul oli omapärane tõik, et aukonsuli kandidaadid tulid enast ise Eesti Vabariigi aukonsuli kohale pakkuma, ilma et Eesti oleks konsulaadi avamise kavadest kedagi teavitanud või sobivat kandidaati otsinud. Juba 1921. aastal pakkus endine Vene kaubalaevastiku kapten Wolf Frankfurt end Palestiinasse Eesti Vabariiki esindama. Ta rõhutas oma väga häid sidemeid Palestiina kaubandusringkondadega ja nimetas end Jaffas asuva *The Palestine Marine Agency* esindajaks. Tema sooviavaldus tundus pealetükkivana. Mehe tausta üritati kontrollida Eesti Vabariigi Mereasjanduse Peavalitsuse kaudu. Seal Wolf Frankfurti ei tundud.⁷

1923. tegi analoogilise pakkumise *Anglo-Palestine* panga direktor David Levontin, rõhutades Palestiina laienevaid majanduslikke suhteid ning Eesti perspektiive.

1928. aastal soovitas hr Sch. Baschkin Eestil sisse seada konsulaarsuhted Palestiinaga, pakkudes ühtlasi end konsuliks. Ta olevat mitmete tähtsate firmade esindaja ning omavat ka ise üle kogu Palestiina tuntud firmat. 1929. aasta mais pakkus ennast Eesti aukonsuliks veel audiitor Arnon Rojansky, kellele vastati, et on juba otsustatud teise kandidaadi kasuks.⁸

Kõigi nimetatud ettevõtmiste nurjumise kõige olulisemaks põhjuseks oli kandidaatide vähene tuntus ning Eesti–poolse soovitaja puudumine. Kogu lähteinformatsioon koosnes üldsõnalisest enesekiitusest.

Konsulaarsuhete sisseseadmise venimise oluliseks faktoriks oli ka kaubavahetuse juhuslik iseloom ja tagasihoidlik maht. 1924. aastal oli Eestist Palestiinasse saadetud tsementi.⁹ Eesti kodanikke sattus sellesse piirkonda suhteliselt harva. Mitmed eestlased olid enne 1930. aastat, mil aukonsul ametisse asus, Palestiinat küll külastanud, kuid pikemalt peatusid seal vaid üksikud Eesti kodanikud.¹⁰

Ka Palestiina sisemine olukord oli ebaselge. Sionismi¹¹ mõjul toimus laineena — *aliyah'dena* — juutide pidev sisseränne.¹² 1920. aastatel toimusid kolmas ja neljas *aliyah*.¹³ Juutide organisatsioonid paiskasid Palestiinasse suurel hulgal raha, mille eest araablastelt maad osta ning oma majandus üles ehitada,¹⁴ mis elavdas 1930. aastatel märgatavalt kogu Palestiina majanduse arengut.¹⁵ Suurbritannia mandaatterritooriumitest võis Palestiinat lugeda Eestile kõige enam huvipakkuvaks.¹⁶ Suhete arendamist soodustas kindlasti ka Eesti kandmine juutide *Kuldraamatusse* juutide¹⁷ hea kohtlemise ja kultuurautonoomia eest Eestis.¹⁸ Oluline on seegi, et Eesti meremehed soovisid selles regioonis oma konsulaati näha.¹⁹

24. mail 1929. aastal informeeris Eesti Vabariigi saadik Pariisis Karl–Robert Pusta Eesti välisministeeriumit Jaffa²⁰ tuntud äri *Litwinsky Brothers* juhataja M. Litwinsky külaskäigust, kes kandideerib aukonsuli kohale. Külaline jättis Pustale väga hea mulje nii oma esinemise kui ka kindlate kavadega Palestiina–Eesti kaubavahetuse kohta. Pusta lisas ka M. Litwinsky enda kirja ning ühe soovituse ja pidas vajalikuks antud kandidatuur tõsiselt kaalumisele võtta. Peatselt lisas ta veel Ottomani Panga Pariisi harukontori poolt M. Litwinskyale antud soovituskirja.²¹ Juuni algul 1929 uuris välisministeerium Kaubandus–tööstusministeeriumilt kaubandusringkondade arvamust Jaffa konsulaadi ning M. Litwinsky võimaliku kandidatuuri suhtes. Kolme nädala pärast saadi positiivne vastus.²²

Jaffa konsulaadi tekkimise otsustas K.–R. Pusta initsiatiiv (tegelikult oli Jaffa konsulaat Londoni saatkonna haldusalas). Mitte ühelgi varasemal kandidaadil polnud sellise kaaluga soovitajat nagu Pusta. Oma osa mängis 1928. aasta lõpul välisministriks saanud Jaan Lattiku sümpaatia — ta oli Palestiinas käinud ja sellest reisist koguni prosionistlikuks hinnatud raamatu kirjutanud.²³ Valisministri käskkirjaga 6. juulist 1929 nimetatigi M. Litwinsky Eesti Vabariigi aukonsuliks Jaffasse.²⁴

Edasine asjade käik hakkas aga venima. Patent väljastati 9. novembril 1929.²⁵ Selles määrati ära aukonsuli tegevusringkond, mis hõlmas kogu Palestiinat. Konsulaartegevus Palestiinas puudutas ainult juute. Teada oli ka Eesti

aukonsulaadi aadress, kuid eksekvatuuri andmine Suurbritannia võimude poolt venis.²⁶ See lahenes lõpuks 5. aprillil 1930.²⁷ Kuus päeva hiljem saadeti M. Litwinskyle ära ka Eesti rahvuslipp, pitsatid ja konsulaadi silt.²⁸ Vastne aukonsul teatas kirjas välisministeeriumile, et konsulaat Jaffas tuleb avatuks lugeda alates 15. maist 1930 ning tema vastuvõtuajad hakkavad olema kella 9—12ni.²⁹

Peakonsulaadi tasemel olid 1930. aastal Palestiinas esindatud USA, Saksa-maa, Prantsusmaa (esindas ka Belgia), Itaalia, Poola, Kreeka ja Leedu. Paljud riigid olid esindatud konsulite või asekonsulite tasemel. Oma konsul oli ka Lätil. Leedu peakonsulaat tegutses juba 1927. aastast.³⁰ Võib väita, et Eesti avas oma konsulaadi enam-vähem õigel ajal.

Palestiinat esindasid rahvusvahelistes suhetes Suurbritannia diplomaatilised ja konsulaaresindajad, seda lähtuvalt Suurbritannia mandaadist Palestiina üle.

Millised olid aukonsuli volitused? Eesti ja Palestiina suhete kujundamisel tuli lähtuda Eesti-Briti tsiviil- ja kaubanduslikes asjades vastastikuse abiandmise konventsioonist,³¹ mida laiendati ka Briti asumaadele, protektoraatidele ja mandaadialustele territooriumidele. See jõustus 11. oktoobrist 1933.³² Konventsioon sätestas kohtulike ja mittekohtulike dokumentide kättetoimetamist, tõenduste kogumist ühe või teise lepinguosalise territooriumil, kohtulikku abi vaestele isikutele, vangistamist võla pärast, kulude kindlustamist jm.

Aukonsulaadi kogu praktiline asjaajamine oli reguleeritud Eesti Londoni peakonsuli Rudolf Möllersoni ettekirjutuse³³ ja välisministeeriumi juhtnõorigega.³⁴ Jaffa konsulaat allus Eesti peakonsulaadile Londonis. Aukonsulaadi kogu ametlik kirjavahetus pidi käima läbi peakonsulaadi Londonis ning toimuma inglise keeles. Otsekontaktid Eesti ametiasutustega olid lubatud vaid äärmise vajaduse korral, kusjuures Eestisse läkitatud kirja koopia tuli kindlasti saata Eesti saatkonda Londonis. Ka välispasside pikendamine ja viisa ning transiitviisa taotlemine käis Londoni kaudu. Legalisatsioonitoiminguid võis aukonsul iseseisvalt kohapeal sooritada. Vastavalt ametlikule tariifile konsulaarmaksudest laekunud tulu võis aukonsul endale jätta. Ta oli kohustatud oma tegevusest perioodiliselt Eesti saatkonnale aru andma. Alates 25. augustist 1934 läks vastavalt välisminister Julius Seljamaa käskkirjale nr 2830³⁵ ja konsulaarseaduse paragrahvile nr 8³⁶ lihtviisade andmine siiski aukonsulaadi kompetentsi.

Nii piiratud õigused ei rahuldanud M. Litwinskyt. 1937. aasta esimesel poolel taotles ta Eesti saatkonnalt Londonis volitusi Eesti Vabariigi kodanike passide pikendamiseks, kusjuures laekunud tulud oleksid läinud endiselt riigi arvele. Saatkond toetas ettepanekut. Välisministeerium oli nõus taotlust rahuldama vaid tingimusel, kui Litwinsky võtab enda teenistusse eesti keelt valdava ametniku.³⁷ Seda Litwinsky ei teinud. Edaspidi on ta mitmel korral oma volitusi ületades ise passe pikendanud, põhjendades seda hädaolukorraga ning üksnes sooviga tuua kasu Eesti Vabariigi kodanikele.³⁸

Jaffa aukonsulaadi asjaajamisest annab üldpildi tabel 1.

Toiming	1931	1932	1935	1936	1937	1938	1939	1940
Saadud kirju	108	112	224	226	243	375	247	190
Saadetud kirju	130	131	256	278	305	387	256	294
Passitoimingud	3	—	3	5	14	11	18	11
Viisatoimingud	—	—	—	1	8	19	44	53
Legaliseerimised	1	1	—	11	8	4	1	5
Notariaaltoimingud	—	—	—	—	—	—	20	—
Tõlketoimingud	—	—	—	—	—	—	1	1
Dokumente antud	—	—	—	—	2	—	—	2
Laevu registreeritud	—	—	3	1	—	—	6	—
Munsterdamised	—	—	—	—	—	—	19	—

Tabel 1. Jaffa konsulaadi asjaajamine 1931—40.³⁹

Konsulaadi kirjavahetus toimus inglise keeles. Kirjavahetust peeti aga konkreetsete Eesti korrespondentidega ja ka kirjade päismikus ei ole viidatud Londoni saatkonnale.⁴⁰ Majandusküsimustes peetud kirjavahetus ei sisalda mingeid Londoni saatkonna poolseid märkusi või kommentaare ja kirjavahetuse pidamine saatkonna vahendusel oli üsna mõttetut, kulutades asjatult aega. Mõnikord ongi seda vahelüli ignoreeritud.

Konsulaadi olemasolu soodustas Eesti Vabariigi ja Palestiina kaubavahetust. Eesti eksport Palestiinasse moodustas 1930—39 rahalises vääringus 1,046 miljonit krooni. Olulisemateks väljaveoartikliteks olid paber (43,9 %), piimasaadused (24,7), aga samuti tahvelklaas (16,0). Märkimisäärseteks kaubaartikliteks olid veel metsamaterjalid ja poolfabrikaadid (4,6) ning muud tööstuskaubad. Välja on veetud ka värsket kartulit, kompvekke, lihasaadusi, masinaid ja instrumentide ning tekstiilisaadusi, ent kõigi nende kaupade osakaal oli vaid 1—2 protsenti väljaveo koguväärtusest. Kõige aktiivsem on olnud Eesti eksport 1934. ja 1935. aastal vastavalt 0,27 ja 0,38 miljoni krooniga. See on enam kui pool Eesti ekspordi koguväärtusest. Siis aga järgnes pidev langus ja 1939. aastal eksporditi Eestist Palestiinasse veel vaid 0,02 miljoni krooni väärtuses kaupu.

Palestiinast eksport Eestisse oli samal perioodil rahalises väärtuses 1,276 miljonit krooni. Valdava osa sellest moodustasid tsitruselised — apelsinid, mandariinid ja vahesel määral ka sidrunid (kokku 96,1 %). Muude kaupade (kohvioad, tubakatooted, oliiviõli, erinevad puuviljad jne) osa jäi tagasihoidlikuks. Palestiina eksport kasvas järjekindlalt iga aastaga ja moodustas 1939. aastal juba 0,44 miljonit krooni.⁴¹

M. Litwinsky näol oli tegemist õnnestunud valikuga aukonsuli kohale. Tema teeneid Eesti Vabariigi ees märgiti ära kahe aumärgiga.

Palestiina ja Eesti Vabariigi konsulaarsidemed katkesid pärast Eesti annekteerimist Nõukogude Liidu poolt. 13. augustil 1940 Eesti konsulaat Jaffas suleti.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ ERA (Eesti Riigiarhiiv). 31–1–645. L 3, 6.
- ² ERA. 957–3–498. L 90.
- ³ ERA. 957–6–75. L 90–91.
- ⁴ Luke T. Lee. Consular Law and Practice. London, 1961. P. 18–19.
- ⁵ M. Bratt. Status and Functions of Honorary Consuls. // *Annuaire de l'A.A.A.*, 1979/1980. Nr. 49/50. P. 96.
- ⁶ Olaf–Mihkel Klaassen. Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Dissertatsioon. Trt, 1992. Lk 302.
- ⁷ ERA. 957–3–21. L 27–28 ja 31.
- ⁸ ERA. 957–3–21. L 32, 35–37, 40–43.
- ⁹ Meie Turg. Detsember, 1924. Lk 137.
- ¹⁰ Jaan Lattik. Lõunamaale. Tln, 1925. Lk 56.
- ¹¹ Sionism oli juutide rahvuslik liikumine, mille eesmärgiks oli juudi riigi rajamine Palestiinas, diasporaas elavate juutide ühtseks rahvuseks koondamine ja heebrea keele kui juudi ühiskeele velmamine.
- ¹² *Aliyah* tähendab tõlkes ülesminekut. Ajaloos markeerib see mõiste neid perioode, mil juudid rändasid massiliselt Palestiinasse. Esimene *aliyah* algas 1882. aastal.
- ¹³ Asher Arian. Politics in Israel. Chatham, New Jersey, 1989. P. 15–16.
- ¹⁴ Jewish achievements in Palestine. London, 1924. P. 7–16.
- ¹⁵ H. M. Sachar. A History of Israel. From the Rise of Zionism to our Time. New York, 1976. P. 178.
- ¹⁶ Majandusteated. 18. 5. mai 1936. Lk 344.
- ¹⁷ Juute oli Eesti Vabariigis umbes 4600, neist ca 3000 olid Eesti Vabariigi kodanikud.
- ¹⁸ Päevaleht. 3. apr. 1927.
- ¹⁹ ERA. 957–3–4. L 81–83.
- ²⁰ Heebrea keeles *Yafu*.
- ²¹ ERA. 957–3–482. L 1.
- ²² ERA. 957–3–482. L 12–13.
- ²³ Michael Heltzer. EV ja Palestiina Juudi asunduse suhted kahe maailmasõja vahelisel ajal. Aulaloeng. Tartu 28. apr. 1993. Trt, 1993. Lk 7.
- ²⁴ ERA. 957–8–721. L 132.
- ²⁵ ERA. 957–3–384. L 82.
- ²⁶ ERA. 957–3–482. L 22–23.
- ²⁷ ERA. 957–3–384. L 82.
- ²⁸ ERA. 957–3–482. L 29.
- ²⁹ ERA. 957–3–482. L 31.
- ³⁰ Gothaisches Jahrbuch für Diplomatie, Verwaltung und Wirtschaft, 1930. Gotha, 1930. S. 336.
- ³¹ Riigi Teataja. 1932. 62. Lk 768–779.
- ³² Riigi Teataja. 1933. 77. Lk 914–916.
- ³³ ERA. 957–3–168. L 3–5.
- ³⁴ ERA. 957–3–81. L 7–10.
- ³⁵ ERA. 957–8–1131. L 81.
- ³⁶ Riigi Teataja. 1933. 97. Lk 1117–1126.
- ³⁷ ERA. 957–3–482. L 37–38.
- ³⁸ ERA. 957–3–482. L 39, 42.
- ³⁹ Olaf–Mihkel Klaassen. Lk 226–227.
- ⁴⁰ ERA. 957–4–274. L 7.
- ⁴¹ Väliskaubanduse statistilise informatsiooni kohta vt: Riigi Statistika Keskbüroo. Eesti majandus: Väliskaubandus, 1930.–1938. a. Vihik XIII–XXI.

INVESTEERIMISINDEKS

Jaak Valge

Käesoleva lühiartikli eesmärgiks on välja arvutada investeerimisindeksi seeria Eestis aastatel 1928—39 ja võrrelda seda teiste Euroopa riikide vastavate näitajatega. Muutuste põhjuste analüüs ning Eesti seisund teiste riikide taustal jäävad sinse kirjutise vaateväljast kõrvale.

Investeeringimine on raha paigutamine pikemaks ajaks ja kindla, kestvalt ilmneva efekti saavutamiseks. Investeeringud jaotatakse kogu- ja puhasinvesteeringuteks. Esimesel juhul on arvestatud ka remondile ja säilitamisele kulutatud kapitali, st. reinvesteeringut.

Sihi järgi võib investeeringud jagada puhtmajanduslikeks ja majanduslik-sotsiaalseteks. Majanduslikud investeeringud tähendavad raha paigutamist kinnis- ja vallasvara ning varude muretsemiseks, et suurendada ettevõtte väärtust ja saada lisakasumit. Majanduslik-sotsiaalse investeeringu mõiste hõlmab raha paigutamist ka sotsiaalsfääri kinnis- ja vallasvara soetamiseks.

Investeeringud suurendavad tootmisvõimalusi, olles nii majanduskasvu stimulaatoriks. Investeeringute muutustel on otsustav mõju kogutoodangu muutustele.

Esimesel iseseisvusajal investeeringute statistikat ei peetud. 1926. aastast arvestati vaid aktsiaseltside ja osäühingute kapitalide muutumist.

Käesolev uurimus keskendubki selle probleemi lahendamisele, lootes pakuda tuge edasistele analüüsidele. Koguinvesteeringute absoluutväärtuse kindlaksmääramine on ehk tagantjärele kaudsel teel küll teatud täpsusega võimalik, ent kogu töö maht väljub siiski kaugelt siinkirjutaja praeguste võimaluste raamidest, pealegi ei pruugi tulemus olla usaldusväärne.

Investeeringute muutust illustreerib aga ka investeerimisindeks. Metoodika selle väljaarvutamiseks on esitanud Ingvar Svennilson.¹ Investeerimisindeks väljendab majanduslik-sotsiaalsete koguinvesteeringute dünaamikat ja põhineb terase² ja tsemendi kasutamisel lõpptarbitsemises. Mõlemaid neid materjale kasutati just nimelt kapitalikaupade tootmisel, st terase ja tsemendi kasutamise muutus kajastab ka investeeringute muutust. Tegelikult investeeringute liikumisele kõige sarnasemaid tulemusi on andnud valem

$$I = \sqrt{\frac{S_2 \times C_2}{S_1 \times C_1}}$$

I on investeerimisindeks, S ja C on terase ja tsemendi tarvitamine vastavalt kahel erineval aastal.

Real põhjustel võib investeerimisindeks siiski erineda tegeliku investeeringu trendist. Teras tarvitamine erineb suuresti erinevate kapitalikaupade puhul. Näiteks vedurite ehitamine nõuab palju rohkem terast kui lennukite tootmine, kuid samas on lennukid vedureist kallimad. Ka tarvitatakse viimaste ehitamiseks enam spetsiaalterast. Samuti ei väljenda tsemendi kasutamine ehitusaktiivsust erinevatel ajaperioodidel ühtemoodi, sest varem kasutati enam puitu ja savi või hoopiski munavalget. Lühiperspektiivis ning juhul kui aastatel, mida vastava investeerimisindeksi seeria puudutab, ei toimunud olulist tehnoloogilist hüpet, ei saa see aga lõpptulemust siiski kuigi olulisel määral muuta.

Eesti puhul tekib aga investeerimisindeksi väljaarvutamisel lisaks rida teisi probleeme. Kõigepealt ei ole teada tsemendi ja raua kasutamine lõpptarbimises. Ainus võimalus on aluseks võtta nende materjalide toodangu ning impordi andmed. Ent 1920. aastate esimesel poolel oli seoses veneaegsete tehaste ning militaarehitiste lammutamisega vanarauda niipalju saadaval, et Eestist isegi eksporditi seda, kõige enam aastail 1922—25. Siis tulid üksteise järele vanarauana müügile Vene–Balti, Beckeri, Dvigateli jt Tallinna tehaste sisseseaded. Narvas langes sama saatuse osaliseks Zinovjevi tehas. Palju vanarauda saadi ka Waldhofi ja La Viscosa tehase varemeist. Lõviosa vanarauast veeti Eestist välja. Vanaraua kõrval ostsid rauakaupmehed üles ka vanamalmi, mis jäi aga peamiselt kodumaale. Suuremates linnades olid oma malmivalukuurid. Rauavalu sisseseadeid Eestis ei olnud. Et arvestus toimub aga terase (raua) alusel, võime siinkohal kodumaal ümbersulatatud malmi ja ka eksporditud vanaraua kogused nõ käibest välja jätta. Kuid vanarauda kasutati eriti 1920. aastate esimesel poolel ka Eestis ning see vähendas kahtlemata vajadust imporditava metalli järele. Nii veeti aastatel 1923—26 sisse keskmiselt 14 tuhat tonni rauda, kuid aastal 1927 juba 28 tuhat tonni. Eestist saadud ja siin kasutatud vanaraua koguseid ei ole aga tagantjärele võimalik kuidagi kindlaks teha. Niisiis on investeerimisindeksi väljaarvutamisel mõte alates 1929. aastast, mil raua import oli stabiliseerunud.

Raua impordil põhinev arvestus toimub eeldusel, et seda telliti vajaminevas koguses ning enamjaolt kasutati ka samal aastal ära. Kindlasti tuleb selles osas teha mõningaid reservatsioone, millest lähemalt allpool. Et mõnel aastal toimus ka raua re–eksport, on need kogused maha arvestatud. Seega on raua tarvitamiskogus arvestatud väliskaubandusstatistika alusel.

Teatud probleeme on ka metalli sortide ühtlustamisega. Nimelt oli nende klassifikatsioon väliskaubanduses muutlik. On siiski alust arvata, et ühtlustamises vigasid ei ole. 1929. ja 1930. aastal on arvestatud raua ja terase alla raud ja teras pulbris ja laastudes, kangides ja tükkides, latt– ja sordiraud, raudroopad, vormraud, vitsraud, peensordiline raud, lehtraud, latt– ja sorditeras, terasroopad, vormteras, peenesordiline teras, lehtteras, valgeplekk kaetud tinaga, tsingitud raudplekk, igasugune raudplekk, raud– ja terastraat (ka kaetud). 1931. kuni 1938. aastani arvestatud raud ja teras pulbrina, laastudena ja kangidena, latt– ja sordiraud ja –teras; raud– ja terasrööpad; vormraud ja –teras; vitsraud ja –teras; peenesordiline raud ja –teras; valge plekk kaetud tinaga; tsingitud raud– ja terasplekk; muude metallidega kaetud raud– ja terasplekk; igasuguste metallide ja lakiga kaetud raud– ja terastraat.

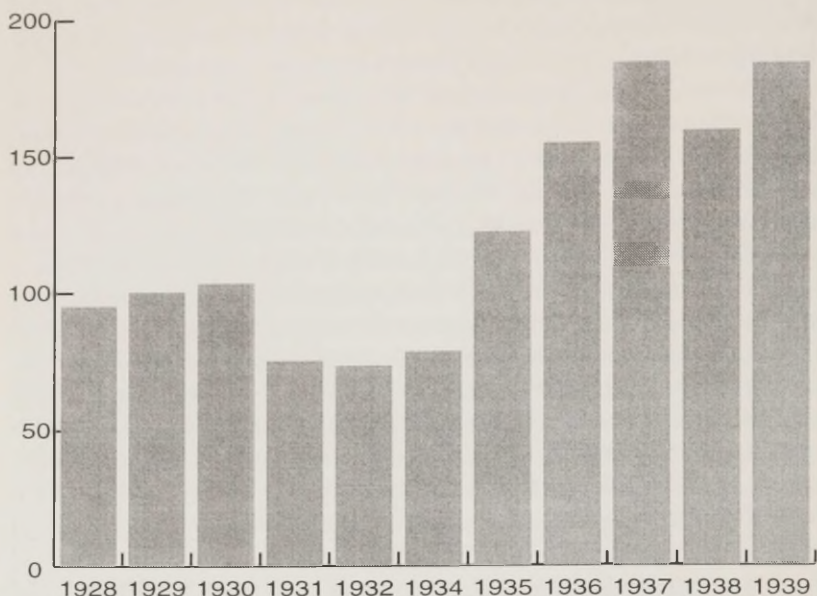
Malmi ja terast on püütud küll võimalikult täpselt eraldada, kuid kuna see on täpselt võimalik ainult aastatel 1929 ja 1930, siis on eelistatud arvesse võtta pigem rohkem metalli kõigil aastatel, kui riskida arvestusühtlusega.

Tsemendi puhul on probleemid teistsugused. Aastatel 1929—39 töötas Eestis küll ainult üks tsemenditehas — Port-Kunda, kuid siiski tekib raskusi juba täpsete toodanguandmete kindlaksmääramisega. Siinkohal toodud andmed pärinevad Eesti Vabariigi ametlikest statistilistest kogumikest, kus on esitatud portlandtsemendi aastatoodang tünnides (á 180 kilogrammi bruto).³ Taara keskmine kaal 10 kilogrammi on lahutatud ja nii saadud aastatoodang tonnides arvestuse aluseks võetud. Need toodanguarvud näivad olevat võimalikest kõige usaldusväärsemad. Otto Karma toimetatud tehase ajaloos on toodud toodang ka tonnides, kuid tabeli koostamise allikaid ei ole antud. Nende usaldusväärsust vähendab ka asjaolu, et tekkis toodud 1932. aasta toodanguhulk on antud teisena kui tabelis.⁴ Nimetatud raamatus toodud toodanguandmed on esitatud ka ka koguteoses *Virumaa*.⁵ Omaaegsete statistiliste kogumike ja *Punase Kunda* arvud erinevad kuni 1934. aastani, hiljem on aga väga lähedased. 1939. a toodang ongi võetud *Punastest Kundast*, sest Eesti Vabariigi statistika 1939. aastat enam kuigi täielikult ei kajastanud.

Arvestus toimub taas eeldusel, et suurem osa toodangust, mis ettevõtte maha müüs, läks kohe ka tarbimisse (vt allpool). Tsemendi ekspordi ja impordi (mõnel aastal mõnevõrra tsementi imporditi) saldo on arvestatud toodangust maha.

Aasta	Teras	Tsement			
	Ekspordi-impordi saldo (jäänud siseturule)	Toodang	Ekspordi-impordi saldo	Tehase laoseisu suurenemine (+) või vähenemine (-)	Jäänud siseturule
1928	22460	60010	-25041	+1343	34291
1929	24851	58429	-23529	+678	34222
1930	28422	44676	-13722	-918	31872
1931	17928	38964	-12659	-475	26780
1932	18122	28577	-3550	+56	24971
1933	20735	28543	-3732	+766	24045
1934	19866	31722	-5697	-211	26236
1935	33049	37995	-517	-210	37688
1936	41172	50286	-1741	+252	48293
1937	41138	69156	-69	+667	68420
1938	31382	78642	-11309	+35	67298
1939	37176	77292	-2073	+70	75149

Tabel 1. Teras ja tsemendi ekspordi-impordi saldo, tsemendi toodang, laoseis ja siseturule jäänud kogus tonnides.⁶

Joonis 1. Investeeringindeks aastatel 1928-1939 (1929=100).

Port Kunda laoseis on arvestatud järgmisel meetodil. Ettevõtte bilanssides on see väärtuselises väljenduses esitatud kuni 1932. aastani. Aastatel 1929—32 on tegelikust toodangust maha arvestatud laoseisu muutumine, tuletades vastava tsemendikoguse tonnides bilansis toodud tehase tsemendi müügihinna alusel. Järgmistel aastatel aga on bilansis antud tehase laoseis koos materjalidega. Täpsemaid andmeid nende aastate kohta ei õnnestunud leida. Nii tuli tsemendi laoseis arvestada eelmiste aastate andmete põhjal, eeldades, et teiste materjalide proportsioon tsemendiga oli ca 8 %. (aastatel 1928—32 moodustas tsemendi hind laos 3—13 % materjalide hinnast). Väärtuse ümberarvestamine kogusele on teostatud samal meetodil. Nagu tabelist näha, moodustas laoseis toodangust väga väikese osa, nii et võimalikud ümardamisest tekkinud vead ei tohiks kuigivõrd palju lõpptulemust mõjutada. Nii peaks olema saadud tsemendi tegelikule lõpptarbimisele lähedane kogus — lähedaseim, mida kasutada olevate andmete alusel oli võimalik saada.

Lähteandmed investeeringindeksi väljaarvutamiseks on toodud tabelis 1. Rakendades ülalesitatud investeeringindeksi valemit on välja arvutatud graafikus toodud investeeringindeks (vt joonis 1). Eesti kohta väljaarvutatud andmed on võrreldavad kättesaadavate andmetega teistest Euroopa riikidest (vt tabel 2). Investeeringute tegelikust mahust annab aga ettekujutuse järgmine võrdlev tabel (vt tabel 3).

Neid arve kasutades tuleb teadlik olla, et tegemist on siiski investeeringindeksi, mitte tegelike investeeringute dünaamikaga. Seetõttu, aga samuti investeeringindeksi väljaarvutamise meetodist tingituna (arvestatud on tsemendi

Riik	Teras	Tsement	Investeeringi- indeks
Rootsi	175	191	183
Eesti	174	170	172
Norra	154	166	160
Ühinenud Kuningriik*	147	170	158
Saksamaa	125	175	148
Taani	133	141	137
Soome	146	123	134
Tšehhoslovakkia	112	117	114
Itaalia	93	115	103
Belgia-Luxemburg	91	112	101
Poola	80	120	98
Schveits	96	96	96
Ungari	117	76	94
Hollandi	93	85	89
Prantsusmaa	76	87	81
Austria	63	70	66

Tabel 2. Tsemendi ja terase tarvitamine ning investeeringuindeks 1936.—37. aastal (1928—29=100)⁷

* Briti saared.

ja terase siseturule müüdud osa, mitte lõpparvibimiskogus) tuleks lisaks teha veel mõned märkused.

- Investeeringuindeks väljendab täpsemalt investeeringute muutumist tööstuses kui põllumajanduses ja kaubanduses.

- Toodud investeeringuindeks on *ujuvam* kui tegelike investeeringute muutumine. Tegelik langus on järsem, tõus kiirem. Seda eriti kriisiajal, sest arvestatud on tsemendi ja terase siseturule jäänud ehk tarbijate poolt äraostetud osa. Kõike seda ei pruugitud kohe kasutada, osa ostetust võis jääda tarbija lattu. Loogiline oleks arvata, et nii oli 1930. aastal. 1933. ja 1934. aastal seevastu võidi kasutada varem lattu ostetud tsement ja metall ära. Nii näib, et 1931. ja 1932. ning uuesti alates 1935. aastast on investeeringuindeks enam adekvaatsem.

- Tsemendi tarvitamist 1930. aastatel mõjutasid ühelt poolt riigivõimu tollipoliitika (sisseveotollid lubasid ettevõtetel monopolistina käitudes hindu siseturul kõrgetena hoida), teisalt aga hinda kujundav ning tsemendi kasutamist soosiv tegevus. Tollipoliitika mõjutas ka terase kasutamist — nii tõsteti 1931. ja 1932. aastal mõnede raualiikide sisseveotolle. Et aga samal ajal tõsteti masinate sisseveotolle veelgi enam, pidi see soosima kodumaise masinaehituse arengut

ning seega ka terase tarvitamist. Nii on raske kindlaks teha, mis suunas riigivõimu majanduspoliitika tegelikult tsemendi ning terase tarvitamist (st ka investeerimisindeksi käiku) mõjutas ja kas tegelike investeeringute kulg indeksist seetõttu erines. Sellest ringitud kalle aga ühes või teises suunas suur aga igatahes olla ei saa.

• 1939. aastal suurenes sõjaootuses metalli import, mida ei pruugitud kohe kasutada. N. Liidu baaside ehitusega suurenes ka tsemendi ja terase kasutamine. Majanduses tervikuna aga ei pruukinud investeeringud suurened. Seega on alust arvata, et 1939. aastal on investeerimisindeks kõrgem kui tegelikud investeeringud.

Investeeringute tegelikust mahust annab aga ettekujutuse järgmine võrdlev tabel.

Riik	Teras	Tsement
USA	246	139
Belgia-Luxemburg	111	211
Ühinenud Kuningriik	162	112
Õveits	98	167
Rootsi	163	101
Saksamaa	152	111
Hollandi	158	99
Taani	139	111
Norra	169	79
Prantsusmaa	122	110
Iirimaa	58	98
Soome	75	80
Tõhehoslovakkia	61	74
Itaalia	48	86
Austria	49	64
Hispaania	26	48
Kreeka	26	38
Ungari	32	30
Eesti	25	35
Portugal	29	25
Poola	22	25
Jugoslaavia	17	26
Rumeenia	21	18
Bulgaaria	14	23

Tabel 3. Teras ja tsemendi tarvitamine ühe elaniku kohta aastatel 1930—38 (kilogrammides).*

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Ingvar Svennilson. Growth and Stagnation in the European Economy. Economic Commission for Europe. United Nations. Geneva, 1954. Lk 227—230.

² Terast nimetati Eestis ka separauaks või lihtsalt rauaks (sisaldas süsiniku alla 1,7 %).

³ Eesti Panga 1937. ja 1938. aasta aastaraamatutes (lk 79 ja 111) on 1934. aasta toodang antud 100 tuhande tünni võrra suuremana kui muudes allikates. Ilmselt on tegemist trükiveaga.

⁴ Punane Kunda. Tln, 1968. Lk 80, 89.

⁵ M. Pihlamägi. Virumaa põllumajanduse ja tööstuse arengu üldjooni 1918—40. // Virumaa. Lääne-Viru maavalitsus, Ida-Viru maavalitsus 1996. Lk 327.

⁶ Arvutusalus: tsemendi toodang: Eesti arvudes 1920—1935. Tln, 1937. Lk 120, 164; Eesti Majandus 1938. Eesti Panga aastaraamat. Tln, 1939. Lk 110, 114; Punane Kunda. Tln, 1968. Lk 89 (1939. aasta toodang); terase ja tsemendi väliskaubandus: Eesti Majandus. Väliskaubandus 1929. Tln, 1930. Lk 65, 95—96, 117; Samas. 1930. Lk 63—64, 92—94, 113; Samas. 1931. Lk 62, 91—92, 111; Samas. 1932. Lk 58, 82—83, 98; Samas. 1933. Lk 61, 84—85, 99; Samas. 1934. Lk 54, 76—77, 92; Samas. 1935. Lk 52, 76—77, 92; Samas. 1936. Lk

52, 77—78, 94; Samas. 1937. Lk 52, 77—78, 95; Samas. 1938. Lk 52, 77—78, 95; 1939. a väliskaubandusandmed: ERA. 1831—1—4528. L 14—15, 16, 39—40, 45, 161, 163, 189, 225, 238—239, 245, 260, 281, 324, 329, 351—352, 358; tsemendi laoseis: A/S *Port-Kunda* registreerimise toimik. ERA. 969—1—658. L 100, 110, 112, 116, 119, 121, 126, 128, 135, 147.

⁷ Arvutusalus: I. Svennilson. Growth and Stagnation. P. 311. Fig. 1.

⁸ Eesti rahvaarv 1934 — 1,126 miljonit. Eesti arvudes 1920—1935. Tln, 1937. Lk 7; tabel 1; I. Svennilson. Growth and Stagnation. P. 311.

OTTO TIEFI VALITSUSE PÄÄSTMISE KATSE 1944. AASTA SEPTEMBRIS

Pekka Erelt

Eesti uuemas ajaloos on veel rohkesti vähetuntud seiku ja vastamata küsimusi. Üheks neist on Otto Tiefi valitsuse luhtunud päästmiskatse. Miks jäid seitse valitsusliiget, riigikontrolör ja sõjavägede ülemjuhataja venelaste poolt okupeeritud Eestisse? Miks hilines neile järele saadetud paat nädal aega?

EESTI RAHVUSKOMITEE JA VABARIIGI VALITSUSE MOODUSTAMINE

Saksa mobilisatsiooni väljakuulutamise ajal 1944. aasta veebruaris ilmnas, et Eestis tegutsenud illegaalsetel vastupanugruppidel puudus vajalik tegevuse koordineeritus. Ka puudus tihedam side peaminister prof Jüri Uluotsaga. 1944. märtsis asutatigi Tallinnas tegutsenud Vaba Eesti Võitlusrinde poolt Eesti Vabariigi Rahvuskomitee, mille eesmärgiks oli kõigi rahvuslike jõudude koondamine ning *Riikliku võimu teostamine kuni põhiseaduslike organite tegevusse astumiseni, eriti aga Eesti riigi ja rahva kaitse organiseerimine*.¹ Rahvuskomitee tegevust raskendas 19. aprillil alanud rahvuslaste ulatuslik arreteerimine. Saksa julgeolekupolitsei poolt võeti kinni umbes paarsada inimest, kuid enamikul Rahvuskomitee liikmetel õnnestus pääseda. Mai lõpul toimunud nõupidamisel otsustati komitee tegevust kõigele vaatamata jätkata. Võidupühal, 23. juunil 1944, avaldas Rahvuskomitee manifesti Eesti rahvale, milles oli muuhulgas öeldud, et *niipea kui see osutub võimalikuks, ka need Eesti Vabariigi organid, millede tegevus oli katkestatud okupatsiooni tõttu, astuvad uuesti tegevusse kehtiva põhiseaduse alusel*.²

1944. aasta augustis moodustas Rahvuskomitee Vabariigi Valitsuse. Selle väljakuulutamist ei peetud esialgu veel otstarbekaks. 17. septembril 1944 sai teatavaks, et Saksa väed on otsustanud Eesti maha jätta. Järgmisel päeval nimetas peaminister vabariigi presidendi ülesannetes Jüri Uluots käskkirjaga ametisse Vabariigi Valitsuse. Valitsuse koosseis avaldati *Riigi Teatajas* 20. septembril 1944. Samal päeval koostati ka deklaratsioon, milles teatati valitsuse tegevusastumisest. Eesti Maapanga majja tulnud sõjaväelastelt saadud informatsiooni põhjal sai valitsusliikmetele selgeks, et maad sissetungiva punaväe vastu kaitsta ei suudeta. Seetõttu otsustati Tallinnast lahkuda ja põgeneda Rootsi. Veel samal päeval astuti raadio teel ühendusse Rootsis asuva eesti keskusega³ ja lepitati kokku evakuatsiooniks vajaliku kiirpaadi saabumises Puise randa 22. septembri õhtul.

Enamik valitsusliikmeid ja nende kaaslasi lahkus Tallinnast 21. septembril. 22. septembril kella kaheksa paiku hommikul asusid *Reichsposti* bussiga teele viimased kohalejäänud — O. Tief, J. Maide, H. Maandi ja Rahvuskomitee sekretär J. Reigo. Puise randa jõuti õhtul umbes kell seitse. Paati kokkulepitud ajaks ei saanud. Ka raadioside Rootsiga oli katkenud. 24. septembri õhtul otsustati laiali minna, vältimaks ühiskoo venelaste kätte sattumist. Puise randa kogunenulist pääses üksnes riigisekretär Helmut Maandi, kes kohtus oodatud kiir-paadiga Varese laiul lähedal 29. septembri hommikul. Kuna Puise rand oli alates 25. septembri õhtust venelaste käes ning seetõttu ka kogu valitsusliikmete grupp hajunud, polnud enam reaalne nende leidmine Puise rannast. Kiirpaat võttis Hiiu laidudelt peale umbes 40 põgenikku ning kella kahe paiku päeval alustas tagasisõitu. Rootsi saabuti 30. septembri hommikul umbes kell 11.

VALITSUSE PÄÄSTMISE KORRALDAMINE ROOTSIS

Otto Tiefi valitsuse päästmisaktsiooni juhtis Rahvuskomitee liige Eerik Laid. 1943. Aastal oli Laid saksa julgeolekupolitsei poolt tagaotsituna Soome põgenenud. 1943—44 oli ta Helsingis tegutsenud Eesti Büroo asutajaid ja juhataja. Rahvuskomitee liikmeks koopteeriti Laid juulis 1944. Helsingist käis ta kahel korral salaja Eestis valitseva olukorra kohta informatsiooni kogumas. Oma teise käigu kestel (24. august kuni 13. september 1944) võttis Laid osa ka Rahvuskomitee nõupidamistest. 1. septembril sõitis ta koos Rahvuskomitee kulleri Johannes Sikkariga Haapsallu ning seal edasi Tauksi saarele. Eestist lahkusid Laid ja Sikkar 13. Septembril pärast kuuepäevast ootamist Varese laiul. Rootsi jõuti 14. septembril. Seda sõitu mainib ka Sikkar oma mälestustes 1944. aasta sügisest: *Minuga kaasa sõitis Eesti Rahvuskomitee esindaja Soomes Dr. Eerik Laid, kes tol ajal viibis salajasel külaskäigul Eestis. Dr. Eerik Laid pöördus juba järgmisel nädalal ühe tagasisõitva paadiga Eesti vetesse tagasi.*⁴

20. septembril Rootsi jõudnud palve valitsusele kiirpaat järele saata ei tulnud sealsetele cestlastele üllatusena, kuid arvatavasti siiski ootamatusena. Sündmused Eestis olid arenenud kiiremini kui osati ennustada. Veel mõni päev varem olid Laid ja Sikkar seisukohal, et valitsuse moodustamisest ja koosseisust tuleb Rootsis informeerida üksnes Rahvuskomitee liikmeid, mitte teisi. Seetõttu polnud tehtud ka vastavaid ettevalmistusi. Nii võttiski aega paadi meeskonna komplekteerimine, võimalik et ka kütuse leidmine.⁵ Kõige krooniks keeldus esialgne meeskond viimasel hetkel Eestisse minemast. See lükkas paadi väljasõitu veelgi edasi. Eerik Laid oli neil päevil Kummelnäsi põgenikelaagris, kuhu talle Stockholmist helistas Rudolf Penno, küsides kas Laid on nõus kaasa sõitma. Nimelt oli vaja inimest, kes isiklikult valitsusliikmeid tundis. Laid oli kohe nõustunud.⁶ Tõenäoliselt ei pidanud Laid esialgse plaani kohaselt kaasa sõitma, kuna ta kavatses lühikese peatuse järel Rootsis edasi Helsingisse sõita. Paadi meeskond oli kolmeliikmeline, peale Laiu kuulusid meeskonda kapten Jakob Rang ja motorist Johanson.

Viimane kodumaal käik viis mind uute elementide ning uue miljöoga kokupuutesse. Osutusin yleöö meremeheks, kelle ylesandeks polnud yksi kaasasõitmine,

vaid 3–e liikmelise väikese yhiskonna kaasvastutajaks olemine. Kuna mul puudusid seni igasugused meresõidu kogemused, siis sain omi ylesandeid täita kahjuks õige puudulikult.⁷

Viivituste tulemusena saadi välja sõita alles 25. septembri öösel, seega kolm päeva pärast kokkulepitud kohalejõudmisega. Lisaks oli merel alanud torm, mis vähendas paadi kiirust.

Eerik Laid kavatses viimasest Eestis käigust kirjutada üksikasjaliku aruande *Võõrana kodumaal*, mis jäi kahjuks pooleli, jõudmata peasündmuse endani. Lähemalt on Laid päästmisaktsiooni kirjeldanud kahes kirjas Karl Ristikivile. Samuti on säilinud tema lühimärkmed.

Sõitsime välja kyllalt tugeva S tormiga öösel.⁸ Kuna laine triivis meid niimoodi kylje pealt, kaotasime palju kiirust ning järgmise päeva õhtuks, kui pidime olema Hiiumaa ranniku ees, polnud maad kusagil märgata. Ei jäänud muud yle kui pimedas tasandatud käiguga edasi sõita. Siis kl 10 paigu õhtul⁹ jooksime ootamatult karile ja vigastasime propelleri. Hommikul selgus et olime pidanud kurssi võrdlemisi õieti ja olime sihtkoha lähedal. Vigastus sundis meid aga rannale lähenema. Ma läksin maale. Samal ajal väejooksikud–sõdurid tahtsid meie paadi väevõimuga yle võtta. Märgates relvastatud meeste kogunemist randa tegid sakslased omakorda haarangu nendele, seadsid randa valveposti, keelasid paadiliiklemise ning suunasid kuulipilduja meie paadi peale (see oli umb. 700 m kaugusel rannast). Sakslased teatasid, et meie paat on beschlagneht [konfiskeeritud]. Hiilisin teisel ööl kahe kylapoisiga karjamaale, lykkasime seal paadi merde, sõudsime kaldalt eemale ning lähenesime siis merepoolt uuesti meie mootorpaadile. Vahe peal oli selle viga parandatud. Vastu hommikut¹⁰ panime mootori käima ning sõitsime beschlagneht paadiga edasi ettenähtud sihtkohta.¹¹ Hilinemisega jõudsime siiski sihtkohta, kuid nendega, keda otsisime pääsesime ainult kaudsesse kontakti. Vahepealsete sündmuste tõttu on seegi nyud katkenud. Tõime kaasa paadilastitäre inimesi, kellele juhus oli niimoodi õnneks.¹²

Hiljem selgus, et karilesõit päästis paadi kohtumisest, mis oleks võinud saada saatuslikuks: *Ja saatus tahtis, et kui meil kahe päeva eest poleks juhtunud avariid, oleksime randa saabumisele järgneval hommikul sattunud Sõru väinas¹³ vastamisi 5–e saksa valvelaevaga, kes sealt siis läbi sõitsid.¹⁴*

Samast Laiu kirjast selgub veel üks huvitav seik. Nimelt käis sama paat hiljem teist korda Eestis, kuid taas tulemusteta: *Paat käis veel korra (minuta) tagasi. Sõidu otsest eesmärki ei saavutatud kumbagil korral.¹⁵*

Otto Tief (1889—1976). Postkaart. Foto vennad Parikased, Eesti Filmiarhiivi kogudest.

MAANDI MÄLESTUSED

Kõige põhjalikumalt on põgenemisteedkonda käsitletud riigisekretär Helmut Maandi, kes toimunud korduvalt trükisõnas valgustas. Kõige mahukam kirjutus ilmus temalt ajakirjas *Looming* (1988), millest ka järgnevad väljavõtted:

22. septembril kella kaheksa paiku hommikul saadi omnibussile hääled sisse ja sõit võis alata. [...] Eelmisel päeval Tallinnast lahkunud vabariigi valitsuse liikmed ja nende kaaslased olid leidnud peatuspaiga Riisipere seltsimajas, [...]. Riisiperre jõudsime 22. septembril kella 12 paiku. Kella kolme paiku jõudis ka Tief Riisiperesse. Enne seda käis ta oma Laitse talus. Meie autode karavan, [...], alustas nüüd sõitu Haapsalu suunas. [...] Enne Haapsallu jõudmist peatusime Uuemõisa juures. [...] Pöördusime suurelt teelt Ridala suunas väiksemale teele. Meie sihiks oli pääseda Puise randa. Sinna jõudsime õhtul kella seitsme paiku. [...] Meie poolt varemalt randa saadetud sidemehed L. Kann ETK-st, leitnant R. Rosimannus ja teised olid kohal. Nad pidid ühendust võtma Rootsist saabuva kiirpaadiga. Nendelt kuulsime, et paat ei olnud kookulepitud ajaks saabunud. [...] 22. septembri õhtul pidasid vabariigi valitsuse liikmed baptistide palvemaja köögis koosoleku. [...] Koosolekul arutati peamiselt põgenemisega seotud küsimusi ning öövalve korraldamist külas. [...] Järgneva päeva jooksul hakati otsima muid merele pääsemise võimalusi, aga lähemas iimbruses oli neid raske leida. [...] Pühapäeva õhtupoolikul¹⁶ kuulsime, et venelased on jõudnud Martnasse, mis ei olnud meie asupaigast enam kuigi kaugel. Oli selge, et suuremas grupis me enam ei tohi olla. [...] Rannas paati oodates sai Tiefkokku ühe oma kliendiga, kellel oli kusagil eemal käsil kauplemine väiksema paadi ostmiseks. Nad läksid koos seda selgitama. Siis kadus mul kontakt Tiefiga. [...] 24. septembri hommikul oli mu koolivend Rosimannus vestelnud grupi Tartu raudteelastega. Mehed öelnud, et nemad saanud lähikonnas paadi, millele nad automootori peale monteerivad. [...] Rosimannus võttis oma kohvi ja ütles, et kui nad mootorile hääled sisse saavad, siis saadab ta ka mulle sõna ja katsub paadis koha muretseda, [...] Kuuldes, et Rosimannus asub Tauksil, tõin kiirelt oma seljakoti ja kohvi talust, [...], et minna Tauksile. [...] Jõudsime kohale kella viie paiku.¹⁷ [...] Rosimannus Tartu raudteelastega oli mind oodanud kuni kella neljani ja sõitnud seejärel umbes 3 kilomeetri kaugusel asuvale Liia laiule. [...] Tauksi kalurilt kuulsime, et [...] teed tundes võib Liiale pääseda ka jalgsi. [...] Kella poole kuue paiku alustasimegi teekonda Liiale, [...] Varsti kadus Liia laid pimedusse ja sai selgeks, et sellel õhtul enam Liiale ei pääse. [...] Hommiku saabudes tuli teha uus katse Liia laiule pääsemiseks. [...] Öö jooksul oli tuul muutunud tormiks. [...] Liia laiul oli tormivarjus kolm väikest mootorpaati. [...] Tormi tõttu ei sõandanud keegi merele minna. Ootasime kogu teisipäeva, 26. septembri, kuid tuul ei raugenud. [...] Ka kolmapäeval, 27. septembril ega neljapäeval, 28. septembril ei olnud ilm parem. [...] Reede, 29. septembri hommikul otsustasid asjatundjad, et nüüd võiks katsuda minna vähemalt Hiiu laidudeni. [...] hommikul kella seitsme paiku saime oma mootori käima ja sõit avamerele algas. [...] Umbes kolmetunnise sõidu järel lähenesime Hiiu laidudele. [...] Äkki märkasime mõnesaja meetri kaugusel lähenemas suuremat halli värvi paati. [...] Lähemale jõudes nägime, et see oligi Rootsist oodatud kiirpaat. Selle reelingu ääres seisis mag. Eerik Laid, kes oli tulnud, et Eestist ära tuua vabariigi valitsuse liikmed

ja selle kaastöölised. [...] Kiirpaat jäi aga seekord hiljaks ja süüdmused Eestis arenesid kiiremini, kui väljaspoolt osati ennustada. Paadi hilinemise oli tinginud meeskonna komplekteerimine. Juba kaubeldud meeskond olevat viimasel minutil keeldunud sõitmast. Tulnud leida uus meeskond. Oldi sunnitud peatuma Hiiumaal, et parandada paadi purunenud propellerit. [...] Et asusime veel Eesti vetes, oli järgmiseks mureks saada kätte Tief ja teised vabariigi valitsuse liikmed. Peeti nõu. Ööpimeduse katte all oluaks võimalik mõne väiksema paadiga randa pääseda. Kuid venelased olid jõudnud sinna juba nelja päeva eest ja meie grupp oli Poka talu rajoonist hajunud. Et neid otsida ja leida, sealjuures lasta Rootsi paati merel oodata, ei olnud reaalne. [...] Reedel, 29. septembril kella kahe paiku päeval alustasime teekonda Rootsi suunas. [...] 30. septembril kella 11 paiku randusime väikesel Korsö saarel, [...].¹⁸

OTTO TIEFI MÄLESTUSED

Ainsana Eestisse jäänust on põgenemist käsitlenud Otto Tief, seda aga kaunis napolisõnaliselt:

*Sidepaati meie evakueerimiseks Rootsi ei ilmunud. Puise randa kogunenud rahvas läks laiali, kuna Nõukogude väed lähenesid. Mina läksin läbi vee ühele saarele olukorda selgitama. Seal kuulsin, et järgmisel saarel on ETK inimesi, kel on lootust korda seada mõni paat, kuna neil olevat kaasas paadi mootor. Kuid püsiva meretuule tõttu oli vesi kõrge, mis ei võimaldanud jalgsi läbi mere minna ja puudusid ka muud vahendid. Sellepärast otsustasin tagasi minna Puisse. Seal selgus, et rand oli juba okupeeritud Nõukogude sõjaväelaste poolt.*¹⁹

Väike saar, millest Tief kirjutab, oli Tauski. Tiefil oli aga vähem õnne kui Maandil, kuigi ta oli valinud sama tee. Maandi jõudis Tauskile 25. septembril kella 5 paiku õhtul ja umbes poole tunni pärast alustas teekonda Liia laiule. Pimeduse ja tugevneva lainetuse tõttu oli Maandi sunnitud teekonna katkestama ning veetma öö Liia laiust umbes 1,5 kilomeetri kaugusel asuval inimtühjal laiul. Tief pidi Tauskile jõudma üsna pea pärast Maandi lahkumist, sest juba samal õhtul olid venelased Puisse rannas. Neid Tief aga enne oma teealasumist ei kohanud. Kõrge veeseisu tõttu ei õnnestunud temalgi Liiale pääseda. Arvata-vasti pöördus Tief tagasi järgmisel päeval. On väheusutatav, et ta oli Tauskil ka 29. septembril, kui Rootsi paat saabus. Puses kohtus Tief Rahvuskomitee sekretäri Juhan Reigoga, kes teda seal oli oodanud.²⁰ Vaevalt oleks Reigo Tiefi venelaste poolt okupeeritud rannas oodanud mitu päeva.

ELMAR PÜSSI INTRIGEEERIVAD MÄLESTUSED

Laiu ja Maandi poolt kirja pandu annab toimumust tervikpildi, milles vaturääkivusi pole. Kümme aastat hiljem kirjeldas paadi ootamist Elmar Püss, kelle sõnu kinnitas Andres Tomingas. Mõlemad olid pealtnägijad, kuid nende öeldu erineb Laiu ja Maandi esitatud versioonist. Lahkumine on kõige olulisemas punktis, Rootsi paadi saabumiskuupäevas. E. Püss seletas järgmist:

Reedel, 22. sept 1944 läksin Haapsalust Puisse randa, Poka tallu, kus kohtasin

kolonel Maidet ja Tallinna–Harju maksuameti juhatajat Andrest Tomingast. Teatasin kolonel Maidele, et venelased on juba Ristil ja küsisin kas on lootust üle saada. Kolonel Maide pahandas minu jutu peale, et ma tekitavat asjata paanikat rahva hulgas. Temal olevat luure väljas ja nende andmetel ei olevat venelased veel nii kaugel. Hiljem selgus siiski, et minu andmed olid rohkem tõele vastavad.

Puka talu piirkonnas oli sel ajal 200–300 inimest. Meie magasime lauda pööningul, kuna Vabariigi Valitsus ööbis toa pööningul. Oodati rootsi paati, mis ka järgmisel päeval ei tulnud. Kuna suure rahva hulga tõttu jõudsin veendumusele, et mul igal juhul lootust rootsi paadile pääseda ei ole, sõitsin ühe kalamehega laupäeval, 23. septembril Liia laidu. Pühapäeval pääsesin sealt edasi Hanikatsi laidu, kuhu kogus rohkesti rahvast, ka A. Tomingas.

26. või 27. sept., täpsat päeva enam ei mäleta, tulid suure maa poolt kaks kalameest kahe paadiga ja teatasid, et Tiefon Tauksi saarel ning on neid palunud sõna viia rootsi paadile, kui seda näha on, et see tuleks talle Tauksile järgi. Samal hommikul ilmuski mere poolt nähtavale tore, punasest puust paat ja jäi ankrusse Varese laiu taha. Arvasime kohe, et see ei või olla mõni kohalik sõiduriist ja hiljem selguski, et see oli oodatud rootsi paat.

Lõunapaigu tuli Hanikatsi laidu magister Laid (nüüd doktor) koos ühe kalamehega, kes teda oma paadiga üle tõi. Ütlesin magister Laidile, et Tiefon Tauksi saarel, kust ta on kalameestega sõna saatnud, kes veel siin on. Avaldasin arvamist, et kui rootsi paadijuhid ise ei riskeeri Tauksile minna, siis võiks kalameestega rääkida, et nad Tiefi ära tooksid. Kalamehed läksid niikuinii tagasi ega kavatsenud Rootsi tulla. Ei mäleta mis magister Laid vastas, kuid kalameestega kontakti ta ei astunud. Rahvast kogus ümber, kes kõik olid huvitatud Rootsi sõidust. Niipalju kui mahtus võetigi rahvast peale. Kõik see toimus 26. või 27. septembril, mitte igal juhul aga 29. septembril, mil H. Maandi kohtas rootsi paati. Nähtavasti ei sõitnud paat kohe tagasi Rootsi, vaid viibis veel laidude vahel 2–3 päeva.²¹

Kuigi E. Püss väidab kindlalt, et ta nägi Rootsi paati enne 29. septembrit, ei saanud see olla nii. Vastasel juhul pidanuks nii Laid kui ka Maandi kuupäevadega eksima. Selle vastu kõneleb aga juba see, et Laid tegi Eestis käigu kohta märkmeid vahetult pärast tagasijõudmist, Püss teadaolevalt alles kümme aastat hiljem. 26. septembril oli paat alles merel. 27. septembri hommikul saanuks Püss paati kohata ainult Hiiumaa rannikul, arvatavasti kusagil Hindu piirkonnas, kus paadil kruvi parandati. Sel päeval aga oli Püss Hanikatsi laiul. Püssi eksimist kinnitab seegi, et ta täpselt ei mäletanud, mis päeval ta Rootsi paati kohtas.

OTTO TIEFI VALITSUSE SAATUS

O. Tiefi valitsuse liikmetest pääses välismaale ainult neli: peaminister vabariigi presidendi ülesannetes Jüri Uluots, kohtuminister Johannes Klesment, kaubandus–tööstusminister Rudolf Penno ja välisminister August Rei. Rootsi jõudis ka riigisekretär Helmut Maandi. Neist Rei oli Rootsis juba 1940. aastast alates, Penno lahkus Eestist 2. veebruaril 1944 Soome ja sealt paar nädalat hiljem edasi Rootsi.²² Uluots ja Klesment põgenesid mootorpurjekal *Atlantic* 1944. aasta 20. septembri hommikul.²³ Viimasel hetkel põgenenuist pääses seega

üksnes Maandi. Ülejäänud seitse valitsusliiget — peaministri asetäitja ja sise-minister Otto Tief, haridusminister Arnold Susi, põllutööminister Kaarel Liidak, rahaminister Hugo Pärtelpoeg, sotsiaalminister Voldemar Sumberg, teedemi-nister Johannes Pikkov ning portfelli minister Juhan Kaarlimäe — jäid Ees-tisse. Kuus neist arreteeriti SARKi poolt. Vaid Liidakul õnnestus end vale nime all end kuni surmani varjata. Vangistati ka sõjavägede ülemjuhataja kolonel Jaan Maide ja riigikontrolör Oskar Gustavson. Välismaale pääses küll veel Jo-han Holberg, kes oli Uluotsa poolt nimetatud sõjaministriks, kuid 20. sep-tembril tagasi astunud.

O. Tiefi valitsus rääkis talle pandud kohustusi kuni lõpuni. Oma põgene-mise peale mõeldi alles viimasel hetkel, mistõttu ei jõutud enam ise paati han-kida. Niisamuti ei jõutud ka Rootsist paati õigeks ajaks Eesti randa saata, kuigi seda kõigi äparduste kiuste teha püüti.

*Selles traagilises sündmuses on ülearune kellelegi teha etteheiteid. Kogu viga seisis vast selles, et meie ise Eestis vastavat paati ei varunud. Sellest oli ka kõnelust kuid sündmused arenesid nii kiirelt, et seda ei jõutud teostada.*²⁴

VITED JA KOMMENTAARID:

¹ Eesti Rahvale. // Eesti Teataja. August 1944. 1. Lk 2.

² Samas.

³ Eesti keskuse taga oli tõenäoliselt toleaeagne Eesti Komitee esimees ja Tiefi valitsu-se liige Rudolf Penno. Heinrich Margi teade autorile mais 1994.

⁴ Johannes Sikkar. Eesti Vabariikliku Rahvuskomitee kullerina Rootsis. Mälestus-kilde 1944. a sügisest. // Teataja. 1957. Nr 21. Lk 1.

⁵ Bensini paatidele aitas hankida hilisem Rootsi peaminister Tage Erlander. Aksel Margi teade autorile aprillis 1994.

⁶ Aksel Margi teade autorile aprillis 1994.

⁷ Eerik Laid Karl Ristikivile 15. X 1944.

⁸ Nynäshamnist, vastu 26. septembril.

⁹ 25. septembril.

¹⁰ 29. septembril.

¹¹ E. Laid K. Ristikivile 15. okt. 1944.

¹² E. Laid K. Ristikivile 10. okt. 1944.

¹³ Soela väin.

¹⁴ E. Laid K. Ristikivile 15. okt. 1944.

¹⁵ E. Laid K. Ristikivile 15. okt. 1944. Teistkordset Eestis käiku toetab ka Heinrich Mark: *Arvan, et paat üritas veel korra valitsust Eestist ära tuua, kuid ka seekord see ei õnnestunud.* (kiri autorile 9. V 1994)

¹⁶ 24. septembril.

¹⁷ 25. septembril.

¹⁸ Helmut Maandi. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ja Otto Tief. // Looming. 1988. Nr 10. Lk 1397—1402.

¹⁹ Otto Tief. Mälestusi aastaist 1944—1954. // Akadeemia. 1990. Nr 2. Lk 233—234.

²⁰ Samas. Lk 234.

²¹ Masinkirjas tekst.

²² Heinrich Margi teade autorile aprillis 1994.

²³ Johannes Klesment. Kolm aastat iseseisvuse võitlust võõra okupatsiooni all. // Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VIII. Stockholm, 1959. Lk 32.

²⁴ Helmut Maandi. Miks jäi O. Tief Eestisse? (usutus H. Maandiga) // Välis-Eesti. 1954. Nr 19. Lk 1.

KOMINTERNI EESTI SEKTSIOONI RAHAD

Olaf Kuuli

See, et Kommunistliku Internatsionaali (1919—43) sektsioonid said suuremat või väiksemat rahalist toetust Kominterni Täitevkomiteelt, on üldtuntud fakt. Viimase sponsoriks oli Venemaa (Nõukogude Liidu) Kommunistlik Partei. Sellist toetust sai ka Eestimaa Kommunistlik Partei. Käesoleva kirjutise eesmärgiks ei ole ainult selle tõsiasja kinnitamine. Olen püüdnud välja selgitada, milline oli EKP eelarve ajal, mil ta kuulus Kominterni (1920—40), kui suure osa sellest moodustas Kominterni toetus ja milleks kasutati partei raha.

ALLIKAD

Eesti Riigiarhiivi filiaalis Parteiarhiivis leidub arvukalt dokumente EKP finantsolukorra kohta 1920. ja 1930. aastatel: eelarveid, kulude ja tulude aruandeid, kirju rahalistes küsimustes. Need asuvad fondides 24, 25 ja 6495. Paraku on aga arhiivis olev dokumentatsioon liiga lünklik, et anda täielikku ülevaadet EKP rahalistest vahenditest meid huvitaval perioodil. Eriti napid on andmed EKP tulude ja kulude kohta 1920. aastate esimesel poolel. Arvestades nimetatud asjaolu ja ka käesoleva artikli piiratud mahtu, olen lähema analüüsimise objektiks valinud EKP rahalise seisuga 1930. aastal (selle kohta on andmed kõige täpsemad) ja 1935. aastal (peegeldab muutunud olukorda EKP).

Seoses massirepressioonidega 1937.—38. a hävitati peaaegu kõik NSV Liidus elavad ja EKP tööga seotud kommunistid. Katkesid EKP sidemed Kominterniga. 1937. aastaga lõpeb ka EKP kui Kominterni sektsiooni finantsküsimusi käsitlev dokumentatsioon Parteiarhiivis. Seetõttu on võimalik EKP rahalist olukorda 1938—40 a vaadelda vaid mälestuste alusel.

EKP 1930. AASTA TULUDE JA KULUDE ARUANNE

1930. a tegutses Eestis põranda all umbes 120 kommunisti. Suuremad parteiorganisatsioonid olid Saaremaal ja Tallinnas. Enamik EKP Keskkomitee liikmeid elas NSV Liidus. Moskvast asuv EKP Keskkomitee Poliitbüroo pidas sidet Kominterniga ja juhtis kogu EKP tööd. Leningradis oli EKP abiorgan — Leningradi Büroo, mis hoidis ühendust põrandaaluste kommunistidega Eestis ning andis välja kommunistlikku kirjandust. Praktilist illegaalset parteitööd juhtis Tallinnas olev Illegaalne Büroo, mis pidi aga oma tegevuses arvestama Poliitbüroo suunistega.¹

EKP 1930. aasta kulude ja tulude aruandest on arhiivi erinevates fondides säilinud kaks eksemplari. Peale selle on olemas aruande juurde kuuluv seletuskiri ja aruande mustand.² Nendes dokumentides on kasutatud rahaühikuteks nii rublasid, Eesti kroone kui ka ameerika dollareid. Selguse mõttes olen kõik andmed esitanud eesti kroonides (vastavalt aruannetes toodud kursile) ja sendid ümardanud kroonideks.

1930. aasta aruande järgi oli EKPl kolm tuluallikat: 1) parteimaksud ja korjandused Eestis andsid aastas 900 krooni; 2) korjandused eestlaste keskel NSV Liidus — 11 513 krooni; 3) subsiidium Kominterni Täitevkomiteelt — 38 752 krooni.³ Kokku oli sissetulekuid 1930. aastal 51 165 krooni. Seega moodustas Kominterni toetus ligi 76 % kõigist tuludest.

Ka aastatel 1928, 1929 ja 1931 oli nimetatud tuluallikate osakaal enam-vähem sama. 1928., 1929. ja 1931. aasta kohta ei ole küll kulude-tulude ametlike aruandeid, kuid on olemas eelarvete projektid.⁴ Nn omatulud (liikmeksused, korjandused, kirjanduse müük jne) oli 1928. aastaks planeeritud 9280 krooni, 1929. aastaks 10 220 krooni. Toetust Kominternilt nendes eelarvetes ei esitatud. Selle eest oli seal tulude lahtrisse märgitud puudujääk (defitsiit), mis moodustas tunduvalt üle 80 % kõigist tuludest. 1931. aasta eelarves oli aga põhilise tuluallikana ette nähtud laekumised *Põllupangalt*. On ilmne, et defitsiidi katjaks või raha ülekandjaks EKP arvele *Põllupangas* oli Kominterni Täitevkomitee.

1930. aasta kuludest moodustasid üle poole (26 208 krooni) illegaalseks tööks Eestis kasutatud summad. Tegelikult oli selleks otstarbeks planeeritud rohkem raha, kuid mitme EKP pörandaaluse tegelase arreteerimise tõttu jäi üle 10 000 krooni (so 20 % eelarves ettenähtud kuludest) kasutamata ning arvati reservi, et järgmisel aastal viia lõpule pörandaaluse trükikoja ehitamine. Pisut alla 30 % kogukuludest läks EKP Keskkomitee tegevuse finantseerimiseks NSV Liidus. Seal elavatest EKP Keskkomitee liikmetest töötas enamik muudel aladel ja osales EKP töös ühiskondlikus korras. Siiski oli EKP palgal üks alaline vastutav töötaja Moskvast (Poliitbüroos) ja teine Leningradi Büroos. Peale nende kasutati tehnilisi abijõude ning ajutisi palgalisi töötajaid. Raha läks ka EKP väljaannete trükkimiseks NSV Liidus, postikuludeks, komandeeringuteks.

Elukutseline pörandaalune parteitöötaja Eestis sai kuus 100 krooni ehk pisut rohkem kui teenis keskmine tööline, aga palju vähem kui gümnaasiumiõpetaja. Konspiratiivkorterite pidajatele maksti 20 krooni kuus, kuller (side-mees) sai 70 kroonise kuupalga. Üle 3000 krooni kulus 1930. aastal nn parteitehnika (paljundusvahendite) peale. 4624 krooni läks agitatsiooni ja propaganda jaoks — siia kuulus illegaalsete kommunistlike lendlehtede paljundamine, toetused kommunistliku suunaga ajalehele ja linnavolikogude valimiskampaaniale. Üsna suur summa (6400 krooni) oli lahtris *piiripunktid*. See tähendas nende inimeste tasustamist, kes toimetasid üle NSV Liidu–Eesti piiri EKP töötajaid ja partei posti.

1928., 1929. ja 1931. aasta eelarves ette nähtud kulutused olid üsna lähedased ülalkäsitletutele.

1935. AASTA TULUD JA KULUD

Enne finantsasjade juurde minekut tuleks puudutada muudatusi EKP organisatsioonilises struktuuris. 1931. aastal läks Eesti politseil korda arreteerida suur osa EKP illegaalsetest töötajatest ja aktiivist. EKP Keskkomitee Illegaalne Büroo lakkas olemast. 1932.—34. aastal moodustati Eestis mõned uued põrandaalused parteiorganisatsioonid, mille tegevust suunas väljaspool Eestit asuv EKP Keskkomitee. Illegaalse töö paremaks juhtimiseks moodustati nn EKP Skandinaavia keskus, mis esialgu (1933—36) tegutses Taanis ja seejärel Rootsis (1936—38). Oli ju ühenduse pidamine Skandinaaviamaade ja Eesti vahel märksa ohutum kui hästi valvatava NSV Liidu–Eesti piiri salajane ületamine. 1934.—35. a kandis see keskus Sekretariaadi, 1935.—38. a Orgbüroo nimetust. Selles uues organisatsioonis olid põhitagijateks Leo Looing ja Karl Säre.⁵ NSV Liidus asuvad Keskkomitee liikmed moodustasid Välisbüroo, mis töötas kahes osas — Moskva esindusena ja Leningradi Büroona. Mõnikord toimusid ka kogu Välisbüroo ühised koosolekud.⁶ Looing ja Säre käisid sageli Nõukogude Liidus, kus viidi läbi EKP Keskkomitee pleenumid ning 1934. a augustis EKP konverents.

EKP 1935. aasta tulude ja kulude terviklikku aruannet ei ole mul õnnestunud leida. Mingi ettekujutuse partei rahade liikumisest sel ajal annab *EKP KK Kominterni esituse tulude ja kulude eelarve 1935 a. peale (projekt)*.⁷ 1935. aasta eelarve projekti sissetulekute osa sisaldab järgmisi alajaotusi:

- 1) 1. jaanuaril 1935 oli kassas 18 615 rubla;
- 2) Annetused ja peod Moskvast pidid andma 2000 rubla. Leningradis loodeti nende kaudu saada 15 000 rubla;
- 3) Subsiidium *Külvajalt* oli ette nähtud 180 000 rubla.

Väljaminekuteks (palgad, korterirahad, sõidukulud jne) oli ette nähtud 28 200 rubla. Ilmselt oli see summa määratud ainult EKP Moskva esindusele, sest eelarve projektile on käsitsi juurde kirjutatud *Lenbüroo kulud 36 700 rubla*. Seega EKP Keskkomitee Välisbüroo Moskva esinduse (osakonna) ja Leningradi Büroo kuludeks oli kokku planeeritud 64 900 rubla. See moodustas vaid 30 % ette nähtud tuludest. Eelarve projektis ei ole mingeid andmeid Taanis asuva EKP Keskkomitee, Sekretariaadi ja Eestis tegutsevate illegaalsete parteiorganisatsioonide kulutuste kohta.

Arhiivis on olemas veel 1933. ja 1936. aasta eelarved ja 1934. aasta kulude–tulude aruanne.⁸ Kõigis neis dokumentides on andmed vaid EKP Moskva ja Leningradi esinduse kuludest ning peamise tuluallikana on toodud kirjastus *Külvaja*. EKP rahade liikumisi aitab selgitada veel üks huvitav dokument: *EKP Keskkomitee Poliitbüroo kassaraamat*. See on üsna mahukas (156 lk) kontori-raamat, mis sisaldab märkmeid EKP Moskva esinduse tulude ja kulude kohta alates 1. jaanuarist 1934 ja lõpetades 1937. aasta novembri algusega.⁹ Vaatame mõningaid sissekandeid, mis on tehtud 1935. aastal.

EKP materiaalset olukorda tol ajal iseloomustab kassa seis 1. jaanuaril 1935. Sel ajal oli kassas 1001,67 NSV Liidu rubla, 50 771 rootsi krooni, 1821,14 eesti krooni, 4303 hollandi kuldnat, 4 ameerika dollarit, 32 400 prantsuse franki, 1,37 saksa marka, 2000 šveitsi franki, 1750 taani krooni.¹⁰ Sissetulekute

osas ei leia me sellest kassaraamatust ühtki märget raha laekumise kohta *Külvalt*. Küll on aga 1935. aasta jooksul laekunud EKP tuludesse raha Kominterni jooksvalt arvelt 27 korda (kokku 28 700 rubla ja 8184 rootsi krooni) ja *Põllupangast* 6 korda (kokku 18 490 rootsi krooni). Tulud annetustest ja pidudest andsid 1935. a vähem kui 2000 rubla.

Kulutuste kogusumma oli sel aastal kassaraamatu andmeil 29 422 rubla, 22 064 rootsi krooni ja 3470 eesti krooni.¹¹ Kulutuste lahtris on rohkesti väikesemaid toetusi EKP töös osalevatele inimestele, kes ajutiselt viibisid Moskvast. Samuti on sagedased sissekanded sõidurahade, töötasude, haigustoitluste jms kohta. Mõnel korral on kassast saanud suuremaid summasid ka Leningradi Büroo juht Johannes Käspert, kuid need rahad moodustavad väikese osa eelarves Lenbüroole ette nähtud kulutustest. On ka üksikuid sissekandeid raha andmise kohta EKP Keskkomitee Sekretariaadis töötavatele tegelastele, kuid on ilmne, et need võisid katta vaid murdosa Sekretariaadi tegelikest kulutustest. Töötas ju selles organis pidevalt kolm inimest, sageli aga ka rohkem. Kopenhaagenis anti välja ka EKP ajalehte *Kommunist* ja kommunistlike mere-meeste ajakirja *Majakas*, rääkimata juba nendest summadest, mis läksid illegaalsele tööle Eestis. Ilmne on, et EKP Keskkomitee Sekretariaat, aga ka Leningradi Büroo pidi saama Kominternilt täiendavaid summasid, mida vaadeldav kassaraamat ei peegelda.

Hoolimata meie käsutuses olevate andmete lünklikkusest, võime siiski teha mõned järeldused EKP rahalise seisundi kohta 1935. aastal:

- 1) Põhiliseks EKP tegevuse finantseerijaks oli endiselt Komintern;
- 2) summad, mida Kominterni Täitevkomitee eraldas EKPlle 1935. aastal, olid märksa suuremad kui toetus 1930. aastal;
- 3) Töenäoliselt kulus suurem osa EKP eelarvest kolme väljaspool Eestit tegutseva keskuse (Lenbüroo, Moskva esindus, Sekretariaat Taanis) ülalpidamiseks.

ILMA KOMINTERNI RAHATA

1938. a EKP side Kominterniga katkes ja kaks aastat (kuni 1940. a suveni) tuli eesti kommunistidel ilma väljastpoolt tuleva rahalise toetuseta läbi ajada. 1938. a suvel ulatus EKP liikmeskond 120—130ni. 1940. a kevadeks kasvab see umbes 150le. EKP tegevust juhtis sel ajal Illegaalne Büroo, mis koosnes viiest endisest poliitvangist, kes olid vabanenud amnestia alusel 1938. a mais. Kuni 1940. a maini oli Illegaalse Büroo sekretär Hendrik Allik, kes täitis ühtlasi ka partei kassapidaja ülesandeid.

EKP ainukeseks sissetulekuallikaks olid sel ajal liikmemaksud. Iga kommunist pidi maksma partei kassasse 2 % oma kuu sissetulekust. Kuna kommunistide oli vähe ja nad töötasid enamasti madalapalgalistel kohtadel, siis jäi EKP kassa üsna kõhnaks. Palgalisi parteitöötajaid ei olnud, parteilisi ülesandeid täideti ühiskondlikus korras. Need seisnesid põhiliselt suulises selgitustöös (kommunistide seisukohtade tutvustamises) ametiühingutes ja teistes legaalsetes töölisisorganisatsioonides. EKP raha läks enamasti komandeeringuteks, s.o tasuti partei

ülesandel tehtud sõitude kulutused. Taolisi sõite toimus nii Eesti piirides kui ka väljaspool neid. Nimelt püüdis Illegaalne Büroo taastada sidemeid Kominterniga ning saatis kommuniste vastava ülesandega Lätisse ja Soome. Paraku olid ka nende maade kommunistide kontaktid Kominterniga peaaegu olematud ning nad ei saanud aidata oma eesti mõttekaaslasti.

Suuremaid kulutusi nõudis illegaalse *Kommunisti* väljaandmine 1940. aasta kevadel. Selleks tuli muretseda paljundusvahendid ja paberit. Partei sissetulekute ja väljaminekute kohta tegi H. Allik kirjalikke märkmeid. Kuna ta töötas sel ajal Tallinna Ametiühingute Tarvitajate Ühiseuse leivatööstuses raamatupidajana, siis olid need märkmed muu raamatupidamise materjali hulka nii peidetud, et kõrvaline inimene neist midagi aru ei saanud. 1940. a juunis oli partei kassas veel 400 krooni raha.¹²

RAHA = POLIITILINE MÕJU?

Ajaloolises perspektiivis oli Kominterni ja tema sektiioonide püüdlused ellu viia kommunistlikku utoopiat lootusetud. Siiski oli mitmete maade kommunistlikel parteidel ajuti märkimisväärne mõju poliitilises elus. Kommunistide tegevusele aitas kaasa Kommunistliku Internatsionaali Täitevkomiteelt saadud rahaline toetus. Paraku tulid koos rahadega ka juhised ja nõudmised, kuidas võidelda maailmarevolutsiooni eest. Nii mõnigi kord ei aidanud Moskva näpunäited kaasa kommunistide mõju kasvule vastaval maal, vaid andsid hoopis vastupidise tulemuse.

Kommunistide tegevuse teatud edu ühel või teisel maal ei saa seletada ainult Kominterni rahadega. Väga olulist osa etendasid siin vastava maa poliitilised ja sotsiaalsed tingimused ning ajaloolised traditsioonid. Oma osa oli ka kohalike kommunistide taktikalistel oskustel.

Ka Eestimaa Kommunistliku Partei mõju tõusud ja langused Eesti Vabariigis aastatel 1920—40 olid tingitud paljude tegurite koosmõjust ega olnud otseses seoses Kominterni rahalise toetuse suurusega. Nii ei saa öelda, et 1934.—35. a, kui Komintern andis suhteliselt heldelt raha, oleks EKP poliitiline mõju Eesti ühiskonnas olnud suurem kui 1938.—39. a., kui rahasaadetised olid katkenud. Siiski on EKP (nagu iga teise poliitilise partei) tegevuse analüüsimisel vaja arvestada ka tema finantsolukorda.

VITED JA KOMMENTAARID

¹ Vt selle kohta lähemalt: Olaf Kuuli, V. Toom. EKP Keskkomitee Välismaa Büroo (1919—1937). // Tööd EKP ajaloo alalt IV. Tln, 1970. Lk 115—119; Olaf Kuuli. EKP arvuline koosseis ja kohalike parteiorganisatsioonide võrk aastail 1930—1940. // TRÜ Toimetised. Vihik 406. Lk 52—57.

² ERA PA (Eesti Riigiarhiivi filiaal Parteiarhiiv). 25-1-166. L 3—4; 25-1-167. L 4; 6495-1-275. L 5—7.

³ ERA PA. 6495-1-275. L 7.

⁴ ERA PA. 25-1-164. L 1; 25-1-165. L 3; 25-1-167. L 1—2.

⁵ Vt nende meeste kohta Olaf Kuuli artikleid: ... ja teised. Mõningaid täiendusi 1930. aastate EKP ajaloole. // *Eesti Kommunist* 1988. 5. Lk 48—57; Olaf Kuuli. Karl Säre ja 1940. aasta Eestis. // *Poliitika*. 1990. 3. Lk 51—64.

- ⁶ Alates 1934. a augustist ei moodustatud enam EKP Keskkomitee Poliitbürood. EKP tegevuse sisuline juhtimine koondus üha enam Sekretariaadi (Orgbüroo) kätte.
- ⁷ ERA PA. 25-1-170. L 1.
- ⁸ ERA PA. 25-1-168. L 1; 25-1-171. L 1; 25-1-169. L 1, 3.
- ⁹ ERA PA. 6495-1-327. Kuna Poliitbüroo lõpetas eksisteerimise 1934. a augustis, siis järgneval perioodil kujutas see dokument endast EKP Keskkomitee Välisbüroo Moskva esinduse (osakonna) kassaraamatut.
- ¹⁰ ERA PA. 6495-1-327. Lk 38. Valuutade kirevus EKP kassas peegeldab parteitegelaste arvukaid sõite läbi mitmete riikide nii Kopenhaagenisse kui ka Eestisse.
- ¹¹ ERA PA. 6495-1-327. Lk 38—77. Toodud summades on kopikad (sendid) ümmardatud rubladeks (kroonideks) ja ei ole arvestatud minikuluseid-tulusid teistes valuutades (soome, läti jt). Samuti on jäetud arvestusest välja tagasimaksitud komandeeringurahad. Nimetatud rahalised liikumised on aga nii väikesed, et ei mõjuta märkimisväärselt üldpilti.
- ¹² ERA PA. 247-51-8. L 48-52.

DISSERTATSIOONIDE KROONIKA

MINEVIKU TEADUSTE PIIRIMAIL

Lembi Lõugas. Post-Glacial development of vertebrate fauna in Estonian water bodies. A palaeozoological study. *Dissertationes Biologicae Universitatis Tartuensis* 32. Tartu 1997.

Arheoloogias on tavaks olnud käsitleda paljusid distsipliine kui inimühiskonna mineviku uurimise abiteadusi. Oma uurimuste teostamiseks oleme laenanud meetodeid nii loodus- kui täppisteadustest, sulatanud teooriatesse filosoofiat ja sotsisaaleteadusi. Kuid arheoloogia võib ka ise olla abiteaduse rollis möödaniku loodusprotsesside rekonstrueerimisel. Seda tõestas ilmekalt möödunud aasta 18. detsembril Tartu Ülikoolis kaitsstud kalade ja mereimetajate jääajajärgset kujunemist Eesti vetes käsitleva doktoritööga Ajaloo Instituudi teadur paleozooloog Lembi Lõugas.

Paleozooloogial on Eestis pikad traditsioonid. Arheoloogilistel kaevamistel kogutud loomaluid käsitleti mõnevõrra juba eelmise sajandi 60. aastatest alates.¹ Aktiviseerus see aga 1930. aastatel, mil osteoloogilist ainet asus uurima Johannes Lepiksaar (s. 1907), 1944. aastast Rootsis elav teadlane, Göteborgi ülikooli audoktor, kes on üks maailma nimekamaid paleozoologe.² Eestis jätkas 1950. aastatest alates subfossiilsete luuleidude uurimise traditsiooni zooloog akadeemik Kalju Paaver (1921—85).³ Seda liini on 1990. aastatel edukalt edasi viinud värske doktor Lembi Lõugas, kellest on suhteliselt lühikese aja tulnud tunnustatud uurija. Selle kinituseks on rohked publikatsioonid, koostööprojektid Belgia ja Rootsi kolleegidega ja osalemine mitmetel rahvusvahelistel konverentsidel ja seminaridel.

182-leheküljeline ülikooli kirjastuses üllitatud dissertatsioon koosneb kahest osast. Natuke alla poole sellest moodustab esmapublikatsioonina sissehjuhatav osa, uurimisainese ja meetodite tutvustus, materjali esitus, analüüs ja kokkuvõte. Teiseks omaette blokiks on kuus eriuurimuslikku artiklit, sh 4 avaldatud ja 2 peagi ilmuvat. Ilmumiskohtade geograafia on lai: Pariis, Madrid, Rixensart, Riia ja Tallinn.

Autor kombineerib edukalt zooloogilise, geoloogilise ja arheoloogilise ainese. Paleozooloogia probleemide lahendamiseks uurib Lõugas arheoloogilistel väljakaevamistel kogutud loomaluid. Fauna kujunemist käsitleb ta peamiselt kvaternarigeoloogia abil koostatud veesüsteemide kujunemise ja arenguloo taustal. Luuleidude arheoloogiline kontekst on aga enamasti aluseks dateeringutele.

Analüüsitud luud pärinevad 40 valdavalt kiviaja muistisest — just sellal toimusid jääajajärgsed suuremad loodusmuutused. Kogu analüüsi aluseks on 22 kalaliigi 14 830 luuframenti ja viie mereimetajate liigi 2590 luuframenti.

Kalade levikus Läänemerele eristab dissertant nelja etappi. Esmalt levisid jõeserva esistes veekogudes külmalembelised kalaliigid nagu siig, tint ja merihärg, mille nüüdisaegsed sugulased elavad põhiliselt arktilistes veekogudes. Sellal

võisid hakata levima samuti laia ökoloogilise taluvusega lõunapoolset päritolu liigid nagu ahven, harjus, haug ja karplased. Tõenäoliselt Läänemere Joldiamere staadiumis lisandusid keskkonnanõudlikumad kalad nagu koha ja linask, kes pärinevad Kaspia ja Musta mere vesikonnast. Soojal atlantilisel kliimaperioodi tulid Litoriaimerre, mis on Läänemere kõige soolasem etapp, Atlandi päritolu liigid: heeringas, tursk, atlandi tuur, lest jt. Võimalik, et siis levisid ka siirdekad — lõhilased ja angerjas — kuigi ei ole välistatud ka nende varasem sisseränne.

Hülgeliikidest on kõige varasem viiger, mis võis Läänemerre sisse tulla juba Balti jääpaisjärve ajal. Võimalik, et Joldiamere staadiumis lisandus hallhüljes, mis jäi siiski suhteliselt harva esinevaks kuni Litoriaimerre staadiumini. Sellele liigile kuulub muide seni Eesti vanim hülgeluu leid Pulli varamesoliitiliselt asulakohalt. Litoriaimerre ajal lisandusid hooajalise rändurina gröoni hülged ja Läänemere lõunaosa asustanud randalid ning sinne ainus vaalaline — pringel.

Lisatud artiklid toovad selgelt esile muististe osteoloogilise jättematerjali uurimise kaks suunda, mida autor võrdsest edukalt valdab — paleozoologia ja arheozoologia (nende distsipliinide sisu määrab uurimisküsimuse loomade või inimese keskus). Lembi Lõugase produktsioon on laiahaardeline, millest on doktoritöösse koondatud vaid osa. Need artiklid käsitlevad Kunda Lammasmäe loomaluid,⁴ Hiiuamaa varase asustuse loodustausta,⁵ kiviaja toiduresse,⁶ kiviaegset kalastust,⁷ Eesti subfossiilseid hülgeluid ja eraldi veel gröoni hüljeste rännet Läänemerre.

Oponendid professor Arvi Järvekülg Tartust ja dr Per Ericson Stockholmist hindasid tööd kõrgelt, rõhutades seda kui olulist täiendust senisele Eesti veekogude selgroogsete fauna kujunemise pildile. Põhijäreldusi peeti põhjendatuiks ja argumenteerituiks. Poleemikat tekitas mõnevõrra vaid Läänemere, Valgemere ja ookeani ühenduse küsimus — probleem võimalikust Valgemere vesikonnast lähtunud varasest immigratsioonist. Küsimuse alla tuli ka materjali representatiivsus. Inimasulatest leitud loomaluud on selektiivsed muistsete kalameeste valiku, samuti säilimistingimuste ja eelduste tõttu. Pinnases hävivad ilmselt just väikekalade luud ja kõiki kalaliike ei pruukinud muinasinimesed üldse püüda. Näiteks puuduvad muististest seni teiva luud, kuid igati loogiline oleks oletada, et see kalaliik elas juba siis Eesti veekogudes.

Arheoloogi vaatevinklist resümeeerides võib öelda, et eelkäsitletud doktoritöö muutub nüüd omakorda inimeste mineviku uurimise abivahendiks, eriti muidugi need osad, kus on esitatud üksikasjalik luuainese analüüs. Lembi Lõugase uuringud on märgatavalt avardanud võimalusi erinevate (eriti kiviaja) asulakohtade kasutamise aja määratlemisel ja andnud aluse mitmetele rannikuala asustust puudutavatele hüpoteesidele.

Aivar Kriiska

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Olulisematest vt nt: Constantin Grewingk. Ueber die frühere Existenz des Renthieres in den Ostseeprovinzen und dessen Kenntniss bei den Eingeborenen

- derselben. // *Schriften der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, 6, Dorpat, 1987. S. 4—10.; Eduard Glück. Über neolithische Funde in der Pernau und die Urbewohner der Pernau-Gegend. // *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. 1903—1905, IV*. Pernau, 1906. S. 275—276.
- ² Eesti talurahva ajalugu. Tln, 1992. Lk 13. Lepiksaare publikatsioonide kohta vt: Johannes Lepiksaare bibliograafia I (1930—1946). // *Eesti Arheoloogiaseltsi Teataja*, 2, 1991. Lk 20—24. Johannes Lepiksaare bibliograafia II (1949—1989). // *Eesti Arheoloogiaseltsi Teataja*. 3. 1991. Lk 19—26.
- ³ Vello Lõugas. Loodusteaduslike meetodite kasutamisest Eesti arheoloogias. // *Loodusteaduslikke meetodeid Eesti arheoloogias*. Tln, 1988. Lk 18.
- ⁴ Lembi Lõugas. Analyses of animal remains from the excavations at the Lammasmägi site, Kuna, North-east Estonia. // *Coastal Estonia: Recent Advances in Environmental and Cultural History*. PACT 51. Rixensart. Belgium, 1996. P. 273—291.
- ⁵ Harri Moora (Jr.) & Lembi Lõugas. Natural conditions at the time of primary habitation of the Hiiumaa Island. // *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences, Humanities and Social Sciences* 44/4, 1995. P. 472—481.
- ⁶ Lembi Lõugas, Kérstin Lidén & Erle D. Nelson. Resource utilisation along the Estonian coast during the Stone Age. // *Coastal Estonia: Recent Advances in Environmental and Cultural History*. PACT 51. Rixensart. Belgium, 1996. P. 399—420.
- ⁷ Lembi Lõugas. Stone Age fishing strategies in Estonia. What did they depend on? // *Archeofauna* 5, Madrid University, 1996. P. 101—109.

KAKS MAGISTRITÖÖ ÕIGEUSU KIRIKU AJALOOST EESTIS

Õigeusu kiriku ajalugu Eestis on teema, millega on jõudu proovinud kõige silmapaistvamad isikud nii ajaloolaste kui kirikutegelaste seast. Nii pühendas sellele tänaseks juba 68 aastat tagasi oma mitmes mõttes teedrajava doktoritöö *Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40—ndail aastail* ajaloolane Hans Kruus, kes põhjaliku ajaloolis-statistilise analüüsi najal näitas, kuidas ja millistel asjaoludel ning kaalutlustel suur osa eesti rahvast luteriusust järsku õigeusku pööras. 14 aastat tagasi püüdis Eestist pärit vene teoloog Aleksius (Ridiger), tollane metropoliit ja praegune Venemaa patriarh Aleksius II, oma peamiselt kirjandusel baseerivas doktoritöös anda ülevaadet sellest, kuidas lõpuks ligi kaheksandikku eestlastest hõlmanud õigeusu kirik läbi ajaloo Eesti pinnases on juurdunud. Eesti ajaloolaste jaoks jäi tollaste mõõdupuude järgi ebaaktuaalseks peetud õigeusu ajalugu H. Kruusist edasi ligi pooleks sajandiks uurimata alaks, kuni vargsi hakkas valmima üksikuid diplomitöid. 1974. a valmis Kädi Riismaa töö usuvahetusliikumisest Eestimaal 1880. aastatel,¹ 1988. a Urmas Esna töö Pärnumaa apostliku-õigeuskoguduste arhiivifondide kohta² ning 1994. a Urmas Klaasi töö Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Võrumaa praostkonna ajaloost 1848—1917.³ Nüüdseks on aga ajaloo osakonnas korraga küpsenud kaks tõsist uurimust sellest valdkonnast.

Anu Raudsepp. Riia Vaimulik Seminar (1846—1918) Eesti kultuuri-loos. Magistritöö. Juhendaja prof. Tiit Rosenberg.

15. jaanuaril 1998 kaitses Eesti ajaloo õppetooli magistrand Anu Raudsepp ülikooli ajaloo-osakonna magistritööde kaitsmise nõukogu ees rohkearvulise kuulajaskonna osavõtul oma uurimust Riia Vaimulikust Seminarist.

Oponendid olid dotsent Allan Liim ja ajalookandidaat Väino Sirk. Nõukogu andis tööle hinde *optime approbatur* ning tunnistas Anu Raudsepa magistrikraadi *magister artium* (ajaloo alal) vääriliseks.

Kaitsmisel tõdeti, et magistritöö on kirjutatud aktuaalsel teemal. Ajavahemikus 1846—1918 tegutsenud Riia Vaimulikust Seminarist teatakse meil vähe. Ja kui midagi arvatakse teadvat, siis seostatakse see vaimulike koolitamise ning venestamispoliitikaga. Selliseks arvamuseks on alus olemas. Riia Vaimulik Seminar asutati usuvahetusliikumise käigus preestrite ettevalmistamiseks vast-rajatud õigeuskogudustele Eestis ja Lätis. Tagamaks vaimulike juurdekasvu kohalikest rahvustest sätestati õpilaskonna komplekteerimise põhimõte: vastuvõetutest pidi olema üks kolmandik venelasi, teine eestlasi ja kolmas lätlasi. Tsaarivõimud ja õigeusu kiriku juhid nägid preestrites mitte ainult kiriklike talituste läbiviijaid, vaid ka vene keele propageerijaid ning venestamispoliitika aktiivseid toetajaid. Seda silmas pidades on põhjust näha Riia Vaimulik Seminaris venestamise tööriista. Samal ajal täitis Riia Vaimulik Seminar ka teist, koguni tänuväärset rolli. Ta andis ühele osale õppimishimulistest eesti noormeestest keskhariduse ning avas ukse kõrgkoolidesse. Sellele tahule kõnealuse õppeasutuse tegevuses pole tähelepanu pööratud. Eesti kooli ja haritlaskonna ajaloo käsitlused on Riia Vaimulikust Seminarist mööda vaadanud. Osundamisi Eesti avaliku elu tegelaste õppimisele nimetatud keskhariduskoolis võime leida üksnes biograafiliste teatmeteoste veergudel. Sageli kipub see fakt aga sealgi jääma muude elusündmuste varju. 1930. aastatel algatasid Riia Vaimuliku Seminaris kasvandikud oma kooli ajaloo kirjutamise mõtte. Asuti koguma elulugusid ja mälestusi. Ettevõtmine jäi lõpule viimata. Õnneks säilisid kogutud materjalid Eesti Kirjandusmuuseumis.

Anu Raudsepa magistritöö tuginebki põhiliselt Eesti Kirjandusmuuseumis olevatele käsikirjalistele materjalidele. Riia Vaimuliku Seminaris arhiiv pole säilinud. Arhiiviandmete nappust korvab osaliselt Venemaa vaimulike õppeasutuste tegevuse aluseks olnud seadusandluse ning Riia õigeusu piiskopkonna häälekandja *Рижские Епархиальные Ведомости* aastakäikude kasutamine. Allikmaterjalide kõrval on kasutamist leidnud vaimuliku õppeasutuste tegevust kajastanud kirjandus ja perioodika. Seminaristide elulugusid on täpsustanud biograafiliste teatmeteoste abil.

187–leheküljeline magistritöö koosneb sissejuhatusest, kolmest peatükist, kokkuvõttest, resümeeist inglise keeles, kasutatud allikate ja kirjanduse loetelust ning lisadest. Viimastena on esitatud statistilised tabelid ning Eestiga seotud kasvandike biograafiline leksikon.

Esimene peatükk annab lühiülevaate Venemaa õigeusu vaimulike õppeasutuste ajaloost, kaasa arvatud nende tegevust reguleerinud seadusandluse areng. Selline ülevaade on vajalik mõistmaks vaimulike õppeasutuste süsteemi, juhtimist, töökorraldust ja traditsioone.

Teine peatükk *Riia Vaimulik Seminar õppeasutusena* koosneb sisuliselt kahest osast. Üks neist käsitleb õppetööd, koos sellega ka õpetajaid, teine — õpilaskonda. Õppetööd Riia Vaimulik Seminaris on õigustatult vaadeldud Venemaa vaimulike õppeasutuste foonil. Kehtisid ju Riia Vaimulik Seminaris

samad õppekavad ja programmid, mis mujalgi seda tüüpi õppeasutustes. Riias oli erandiks vaid kohalike keelte õpetamine. Siinkohal täpsustus: eesti keelt õpetati ka Peterburi ja Pihkva vaimulikus seminaris. Õppetööd (nagu hiljem ka õpilaskonda) on käsitletud ajajärgude kaupa: 1847—1884, 1885—1905 ja 1906—1918. Niisuguse ajajaotuse aluseks loetakse suuremad muudatused kooli tegevuse aluseks olnud seadustes ja õppekavaades. Põhijoontes ühtib nimetatud jaostus 19. sajandi II poole ja 20. sajandi alguse Eesti ajaloo üldise perioodiseerimisega. Lühidalt on iseloomustatud igal ajajärgul kehtinud õppekava(sid). Saama teada, milliseid aineid õpetati. Nende järgi otsustades väidetakse, et seminari haridus vastas põhijoontes gümnaasiumiharidusele. Väide oleks põhjendatum, kui ta tugineks vaimuliku seminari ja poeglaste gümnaasiumi õppekavaade ja –programmide võrdlemisele. Riia Vaimuliku Seminari õpetajatest on nimeliselt välja toodud arvatavasti kõik eestlastest õpetajad. Mõnel ajajärgul oli neid seal rohkem. Kasvandikele jäid nendest üldreeglina head mälestused. Enamus vaimuliku seminari õpetajatest oli kõrgharidusega. Palka said nad aga vähem kui gümnaasiumiõpetajad.

Allikmaterjalide puudumise tõttu pole teada Riia Vaimuliku Seminari õpilaste üldarv õppeaastate lõikes ega kogu tegevusaja vältel. Küll aga on autoril õnnestunud välja selgitada 931 Eestiga seotud kasvandikku, nendest 663 eestlast, 254 venelast ja 14 lätlast. Rahvuse kindlaksmääramisel on lähtutud eeldusest, et eesti- või saksapärase perekonnanimega Eestist pärit isikud olid eestlased, venepärase ees-, isa- ja perekonnanimega isikud venelased ning lätipärase ees-, isa- ja perekonnanimega, samuti läti eesnime, kuid vene perekonnanimega isikud lätlased. Sajaprotsendilist täpsust see eeldus mõistagi ei taga, ligilähedast aga küll. Hinnata tuleb autori suurt tööd kasvandike territoriaalse ning sotsiaalse päritolu väljaselgitamisel. Paikkondlikkuse mõttes on kasvandikud grupeeritud maakondade, kihelkondade ja valdade järgi. Ülekaalukalt pärinesid nad õigeusu ulatuslikematelt levikaladelt Pärnu-, Viljandi-, Tartu- ja Võrumaal. Sotsiaalse päritolu järgi on kasvandikud jaotatud põllumeeste, vaimulike, haritlaste, käsitööliste, kaupmeeste, mõisateenijate ja ametnike poegade. Mõistagi on ka selles jaotuses tinglikkust ja küsitavust. Grupeerimine vanemate tegevusala järgi on võimaldanud luua seminari õpilaskonnast täpsema pildi kui seda oleks andnud jaotamine vanemate seisusliku kuuluvuse järgi. Autor on jõudnud järeldusele, et kõige rohkem õppis seminaris talupidajate, vaimulike ja maaharitlaste poegi. Milline motiiv viis Eesti poisid vaimulikkude õppeasutusse? Kindlasti oli neid, kes läksid sinna ajendatuna soovist õppida preestriks. Märksa rohkem oli aga neid, kes pidasid silmas keskhariduse saamist üldse ja kavatsesid lõpetamise järel hoopis kõrgkooli astuda. Fakt, et 663 eesti soost kasvandikust ainult 159 teotses hiljem vaimulikuna, kõneleb selget keelt vaimulikus seminaris õppimise tegelikust motiivist.

Kolmas peatükk *Riia Vaimulik Seminar Eesti rahvusliku akadeemilise haritlaskonna kujunemisel*⁸ käsitleb seminaristide edasiõppimist nii vaimulikes akadeemiates kui ka ilmalikes kõrgkoolides, mõne isiku puhul koguni mõlemas. Seejuures oli ilmalikes kõrgkoolides edasiõppijaid märksa rohkem kui vaimulikes akadeemiates. Eelistatum edasiõppimise koht oli Tartu Ülikool. Talle

järgnesid Varssavi ülikool, Tartu Veterinaaria Instituut, Peterburi ülikool, Peterburi Arheoloogia Instituut, Moskva Ülikool jt. kõrgkoolid. Edasiõppimise kohta on magistritöös toodud nii konkreetsed isikulised kui ka üldistavad arvandmed. Autoril on õnnestunud kõrgharidusega eestlaste loetelusse tuua uusi nimesid. Edasi on Anu Raudsepp peatunud Riia Vaimulikus Seminaris keskhariduse saanute ja seejärel kõrgkoolides õppinute pärasisel osalemisel Eesti avalikus elus. Võimalust mööda on ta püüdnud selgitada, kas nende puhul oli tegemist venestamispoliitika elluviijate või rahvuslikult mõtlevate isikutega. Ta on jõudnud järeldusele, et rõhuv enamus Riia Vaimulikust Seminarist pärit kõrgharitlasi aitas oma tegevusega kaasa Eesti kultuuri arengule ning omariikluse ettevalmistamisele ja sünnile. Selle väite kinnitamiseks on toodud Konstantin Pätsi, Jaan Poska, Aado Birki, Anton Palvadre, Tõnis Varese, Anton Hesson, Hans Kuke, Jaan Jõgeveri, Konstantin Ramuli, Paul Kuulbuschi (piiskop Platoni), Aleksander Pauluse (metropoliit Aleksandri), Nikolai Pätsi, August Kuksi, Dionissi Orgusaare, Aleksander Rängeli jt tuntud inimeste nimed. Kokkuvõtteks tõdeb autor, et Riia Vaimulik Seminar ei täitnud talle tsaarivalitsuse poolt pandud ülesannet kasvatada Vene riigile ustavaid isikuid.

Sisutiheda põhitekti kõrval on magistritöös väga hinnatavad ka lisad. Statistilised tabelid pakuvad rohkesti teavet nii Eesti eri paikkondade kui ka elanikkonna erinevate sotsiaalsete rühmituste osa kohta Riia Vaimuliku Seminari (ja temaga seotud Riia Vaimuliku Kooli) õpilaskonna kujunemisest. Ühtlasi peegeldavad tabelite andmed nende paikkondade ja sotsiaalsete rühmituste hariduspüüdlusi 19. sajandi II poolel ja 20. sajandi alguskümneneditel. Tükk maad selgemaks saab Eesti rahvusliku intelligentsi kujunemislugu. Suure väärtusega on Riia Vaimuliku Seminari (ja Riia Vaimuliku Kooli) kasvandike biograafiline leksikon. Isikud esitatakse seal ajajärkude kaupa, iga ajajärgu piires rahvuste järgi eraldi, iga rahvuse puhul veel õppimise ja lõpetamise järgi. Kahtlemata oli selline jaotus vajalik isikuandmete analüüsimisel ja üldistamisel. Leksikoni kasutamise huvides olnuks otstarbekam nimed esitada üldises alfabeetilis järjekorras. Magistritöö publitseerimisel tuleks seda kindlasti ka teha.

Magister Anu Raudsepale jõudu Eesti haridus- ja kultuuriloo edasisel uurimisel ning populariseerimisel!

Urmas Klaas. Õigeusu kirik Lõuna-Eestis 1848—1917. Halduskorraldus ja preesterkond. Magistritöö. Juhendaja prof. emer. S. Vahtre.

19. märtsil 1998 kaitses magistritööd Eesti ajaloo õppetooli lektor Urmas Klaas, kelle oponentideks olid professor Tiit Rosenberg ja dotsent Allan Liim. Ka see töö pälvis elava arutelu järel nõukogult hinde *optime approbatur*.

Väitekiri oli mahukas, koosnedes põhiosas sissejuhatusest, neljast peatükist ja kokkuvõttest koos resümee ja allikate–kirjanduse loeteluga (arvutitrukkis kokku 133 lk), mida täiendavad lisa 1—3 Lõuna-Eesti praostkondade kaart, praostkondade kaupa, ajaloolise õiendi vormis esitatud 71 koguduse ajalood (70 lk) ja neis teeninud preestrite leksikon (31 lk).

Autor on uurimisobjektiks valinud Lõuna-Eesti ehk Liivimaa kuberman-

gu mandriosa, mis kirikliku haldusjaotuse järgi hõlmas Riia piiskopkonna Tartu, Võru, Viljandi ja Pärnu praostkonda. Vaadeldava perioodi lõpuks oli neis kokku 71 kogudust.

Töö ülesandeks on U. Klaas seadnud vaadelda, kuidas vene õigeusu kirik pärast 1845.—48. a usuvahetusliikumist suutis rajada oma kirikliku halduskorralduse ja milliste probleemidega ta seejuures kokku puutus.

Töö tugineb ulatuslikule, kuid lünklikult säilinud arhiivimaterjalidele, millest põhiosa moodustavad õigeusu koguduste ning Pärnu ja Võru praostkonna fondid (kokku 49 fondi), millele lisanduvad publitseeritud allikatest eeskätt seadusandlikud ja normatiivsed materjalid. Teemakohane kirjandus, millele autor tugineda on saanud ja kriitiliselt hindab, pole kuigi ulatuslik.

Esimene peatükk *Õigeusu kiriku algus Eestis* annab järgneva sisu paremaks mõistmiseks vajaliku lühiülevaate õigeusu levikust Eestis kuni 1845.—48. aasta usuvahetusliikumiseni. Autor tõdeb, et sellal ei puutunud õigeusk eestlastesse, vaid jäi siinsete venelaste usuks. Muutus toimus usuvahetusliikumisega, kui ligi 50 tuhat eestlast Tartu-, Võru-, Viljandi- ja Pärnumaal sotsiaalsel ajenditel võttis omaks õigeusu. Usuvahetusliikumist ennast pole käesolevas töös käsitletud, fikseeritud on tema tulemused.

Teine peatükk *Õigeusu kiriku haldusstruktuuri kujunemine Lõuna-Eestis* on töös mahukaim ja keskseim. Selle alguses annab U. Klaas hea ülevaate õigeusu kiriku institutsioonidest ja nende funktsioonidest. Lugeja saab teada, mida kujutavad endast Pühim Sinod, piiskopkonnad, vaimulikud konsistooriumid, -valitsused ja -kuratooriumid, kogudused ja kirikuametid ning vaimulike ja kirikuteenistujate hierarhia alates metropoliidist kuni salmilauljani. Tänu sellele on järgneva mõistmiseks hea teejuht, millele võivad edaspidi toetuda teistegi õigeusuga seotud teemade käsitlejad.

Edasi antakse ülevaade Riia piiskopkonna loomisest ja selle laienemisest, tuues ära ka piiskopitoolil teeninud vaimulikud. Siin oodanuks aga iga isiku kohta põhjalikumat teavet kui ainult piiskopitoolil oleku aeg — kasvõi sünni- ja surmadaatumeidki. Olulisima osa peatükist moodustab ülevaade praostkondade ja koguduste võrgu loomisest ja selle edasisest reorganiseerimisest, mis sisuliselt võtab kokku lisas 2 esitatu. Lisas 2 on nimelt praostkonniti esitatud lühiülevaated 1917. aastaks eksisteerinud 71 kogudusest — andmed koguduse asutamise, kiriku(te) ehitamise, maakasutuse suuruse, liikmete arvu ja ametis olnud preestrite kohta. Kahjuks kipub see osa jääma deskriptiivsemaks kui kogutud materjal võimaldab. Nii on autor hoidunud analüüsima õigeusklike arvu ja selle dünaamikat, mis võimaldanuks tal paremini seletada uute koguduste loomise probleeme. Võimalusi selleks pakuvad lisas 2 toodud andmed koguduste suuruse kohta (viieaastaste alalõikude kaupa), aga ka publitseeritud allikates sisalduvad rahvastikustatistika (1860. aasta kohta vt polkovnik F. Weinmarni koostatud kogumikku⁵) või rahvaloenduste (1881, 1897) materjalid, mille kaasamine lubanuks omakorda hinnata kirikuvõimude jooksva aruandestatistika täpsust. Kahjuks pole autor püüdnud ligilähedaseltki hinnata, kui palju oli muutunud poole sajandi jooksul (1848—97) eestlastest õigeusklike arv maakonniti ja Lõuna-Eestis tervikuna. Üksikasjaliku analüüsi tarvis ol-

nuks muidugi vaja uurida ka praostkondade ja maakondade piiride vahekorda. Praegu jääb see, vaatamata lisas 1 toodud ülimalt häguste piiridega kaardile *Lõuna-Eesti praostkondade kogudused*, selgusetuks. Kaardi puhul vajanuks märkimist, mille alusel see on koostatud.

Väga asjalikud on alapeatükid, milles käsitletakse maa eraldamist kogustele (2.4), kirikuhoonete ehitamist (2.5) ja kirikuametite loomist ning ülalpidamist (2.6). Siit ilmneb väga selgelt, kuivõrd täielikult rajanes õigeusk siinmail riiklikule toetusele. Kirikuhoonete ehitamist käsitledes oli aga autoril kahjuks kahe silma vahele jäänud Hilje Saagi diplomitöö *Sikana Jaan Tamman Eesti rahvuslikus liikumises*.⁶

Kirjeldades põhjalikult õigeusu koguduste loomist ja kirikute ehitamist, on U. Klaas märkimata jätnud õigeusu talurahvakoolide rajamise ja nendelegi hoonete ehitamise. Neist õigeusu kihelkonnakoolide majad asusid tavaliselt kirikute ja preestrimajade juures, moodustades nendega ühtse ansambli. Vaid nagu möödaminnes saame teada, et aastatel 1859—70 eraldas riik Riia piiskopkonnale (ehituseks) 300 000 rubla, mille eest ehitati 31 kirikut, 13 palvekoolimaja ning tehti remont 7 kirikus ja 3 kirikuamet majas (lk 67). Siin võinuks toetuda kasvõi E. Ernitsa õigeusu koolide ajalugu käsitlevale artiklile.⁷ 1909. aasta seisuga oleks aga üsna kerge vaevaga võinud saada andmeid õigeusu koolide arvu ja paiknemise kohta A. Richteri aadressraamatust. Lähem käsitus nõuaks muidugi omaette eriuurimust ja väljuks käesoleva teema raamidest.

Kolmas peatükk *Rekonversioon* vaatleb üsna põhjalikult õigeusust taganemise põhjusi ja ulatust ning riigivõimude poliitikat selles küsimuses. U. Klaas on usustaganemise mõjutajana püüdnud kontrollida kahte tegurit — kirikuruumide olukorda ning preestri isikut. Ometi oleks siin vaja vaadelda asja komplekssemalt, arvestades samavõrd ka õigeusukiriku väliseid (tõmbe)tegureid — kohaliku luteriusu pastori ja mõisnike aktiivsust, kooliolusid, maksukoormust, rahvusliku liikumise ja seltsitegevuse aktiivsust, väljarännet jm. Võimalust mööda on U. Klaas välja toonud õigeusust taganenute arvud — ainuüksi 1865—85 naases luteri usku ligikaudu 40 tuhat vahepeal õigeusu kirikusse kuulunud inimest, s.o neli viiendikku 1845—48 õigeusku siirdunute arvust. Siinkohal aga jäi autoril esitamata ja vastamata küsimus — kui lahkujaid oli nii palju, siis millega seletada õigeusu koguduste veel küllalt suurt liikmeskonda 1880. aastate lõpul? Kas ainult demograafiliselt, või esines ka konversiooni? Mis ulatuses ja kus? Selgust selles asjas oleks aidanud luua õigeusu koguduste liikmeskonna põhjalikum käsitus, millele sai juba eespool viidatud.

Neljas peatükk *Tartu, Pärnu, Viljandi ja Võru praostkonnas 1848—1917 teeninud preesterkond* annab ülevaate inimestest, kellele tugines sinne õigeusu halduskorraldus, kes kehastasid koguduse jaoks õigeusu vaimu ning olid ka valitsuse kirikupoliitika vahetuteks elluviijateks. Lugeja saab hea ülevaate vaimulikukonna jagunemisest vene õigeusu kirikus, neile esitatavatest nõudmistest ning sellest, millised olid siin tegutsenud preesterkond oma keelalise pädevuse ja teoloogilise ettevalmistuse ja rahvusliku ning sotsiaalse päritolu poolest. Väga hea ning üldisi arengujooni esiletoov on preesterkonna koosseisu (kokku 275

preestrit) vaatlus kolme ajalise läbilõike — 1850., 1880. ja 1917. aasta seisuvõrdlusena. Kui 1850. a teenis Lõuna–Eesti praostkondades 40 preestrit, kellest vaid 2 olid talupoja perest ja vaimuliku hariduseta eestlased, kuna ülejäänud olid venelased, valdavalt Venemaa vaimulike seminaride või koguni vaimuliku akadeemia (8 ehk 20%) haridusega, siis perioodi lõpuks moodustasid 70 preestrist 50 ehk 71,4% eestlased, kellest enamus (41) oli lõpetanud Riia vaimuliku seminari ning 10 olid juba teist või koguni kolmandat põlve vaimulikud. See näitab, et vaatamata õigeusu juurutamise kunstlikkusele ja teatud vägivaldsuselegi oli õigeusu kirik siin küllalt kindlalt jalad alla saanud, mis tegi 1917. aastal võimalikuks ka iseseisva Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku loomise.

Päriselt ei klapi U. Klaasi kokkuvõtted preestrite hariduskäigu kohta. Nii saame lk 110 teada, et andmed on olemas 237 preestri hariduse kohta. Neist lõpetas vaimuliku seminari 205, vaimuliku akadeemia 20 ja vaimuliku kooli 1 preester ning vaimulik seminar on pooleli jäänud 11 preestril. Siis aga selgub, et teame veel 18 preestri haridusteed, kes on lõpetanud ilmaliku keskkõppeasutuse ja 4 preestril oli vaid algharidus.

Väga hinnatav ja arvatavasti laialdast kasutust leidev on neljanda peatüki aluseks olev lisas 3 sisalduv preestrite leksikon, mille aluseks on preester A. Kaljukose poolt 1975. aastal koostatud Eesti õigeusu kogudustes teeninud vaimulike nimekiri, mida U. Klaas hindab väga täpselt. Muidugi annaks preestrite leksikoni (lk 207—238), mida U. Klaas ka ise arhiividokumentide põhjal kõvasti on täiendanud ja täpsustada kasvõi A. Raudsepa magistritöös oleva Riia Vaimuliku Seminari kasvandike leksikoni abil. Praegu on selles toodud preestrite sünniaeg, päritolu ja andmed vaimuliku hariduse omandamise ja teenistuskäigu kohta, üksikutel juhtudel ka surmaaeg.

Kokkuvõtte on kirjutatud tööd hästi kokku võrvalt ja resümee üsna heas saksa keeles. Paraku pole täielik kasutatud allikate ja kirjanduse nimestik. Puudujääke töö vormistatuslikus küljes leidsid oponendid ka töös tervikuna, kuid see ei varjutanud töö tervikulist väärtust. Leiti, et töö tulemused vajaksid kiiret publitseerimist — kui see ei peaks õnnestuma kohe raamatuna, siis vähemalt paari–kolme artikli näol kindlasti.

Et teema mitte ainult teaduslikult, vaid ka päevapoliitiliselt aktuaalne on, kinnitavad tänini jätkuvad vene–eesti vaidlused õigeusukirikul *olla ja kuidas Eestis olla* küsimuse ümber. Et nüüd korraga nii U. Klaasi kui ka A. Raudsepa uurimuste läbi märkimisväärselt oluline osa õigeusukirikul ajaloo valgustatud saab, ei tähenda sugugi veel, et antud vallast kõik peamised öeldud on — uurimisväärsed jaguks veel mitme magistri- ja doktoritöö jaoks. Alates 1998. aasta sügissemestrist jätkabki Urmas Klaas õigeusukirikul ajaloo uurimist juba Tartu Ülikooli ajaloo osakonna doktorandina.

Agas siiski — kui palju oli õigeusukirikul eestlaste hulgas toetuspinna, kui suur see osa kuskil oli? Olgu selle kohta allakirjutanu poolt H. Kruusi ja 1897.

<i>Maakond</i>	<i>1848</i>		<i>1897</i>	
Tartu	14 204	12,4	12 606	9,3
Võru	7 236	11,0	10 210	11,7
Viljandi	10 404	12,6	11 118	12,3
Pärnu	18 127	27,7	26 712	32,1
Saaremaa	13 887	29,8	21 422	39,2
Kokku	63 858	17,0	82 068	18,2

aasta rahvaloenduse materjalide põhjal pakutud ligikaudne vastus.

Tabel 1. Maarahva seas eestlastest õigeusklike arvu ja %.

Eestlastest õigeusklike kokku nii maa kui linnarahva hulgas oli 1897. aastal Liivimaal 91 919 (17,7%) ja Eestimaal 16 993 (4,6%) — kokku seega 108 912 ehk 12,3% eestlaste üldarvust siin.

Tiit Rosenberg, Allan Liim⁸

VITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Kädi Riismaa. Tsaarivalitsuse reaktsiooniline kirikupoliitika Eestis 1880ndail aastail. Diplomitöö. Juhendaja Ea Jansen. Trt, 1974. Käsikiri asub TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.
- ² Urmas Esna. Pärnumaa apostliku-õigeusu koguduste arhiivifondid Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarihiivis. Diplomitöö. Juhendaja Sulev Vahtre. Trt, 1988. Käsikiri asub TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.
- ³ Urmas Klaas. Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Võrumaa praostkond 1848—1917. Diplomitöö. Trt, 1994. Juhendaja prof S. Vahtre. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.
- ⁴ Vt selle kohta ka: Anu Raudsepp. Riia Vaimulik Seminar eesti rahvusliku akadeemilise haritlaskonna kujunemises. // Kleio. 1996. 2 (16). Lk 24—27.
- ⁵ Матерялы для географии и статистики России. Т. 7. Лифляндская губерня. С. Петербург, 1864.
- ⁶ Hilje Saag. Sikana Jaan Tammann Eesti rahvuslikus liikumises. Tartu 1987. Juhendaja dots. Aadu Must.
- ⁷ Elmar Ernits. Õigeusu koolid 1840. aastatest 1880. aastate koolireformideni. // Nõukogude Kool. 1973. 10.
- ⁸ Ülevaate Anu Raudsepa magistriritööst on kirjutanud Allan Liim, sissejuhatuse ning ülevaate Urmas Klaasi kaitsmisest Tiit Rosenberg.

RETSENSIOONID

EESTI AJALOOARHIIVI TOIMETAMISEST:

EESTI AJALOOARHIIVI TOIMETISED 2(9). TARTU 1997.

Eesti Ajalooarhiivi (tollase nimega Eesti Riigi Keskarhiivi) toimetistele pandi alus 1931. aastal. Enne sõda jõuti välja anda seitse publikatsiooni. Koos Eesti Vabariigiga katkenud toimetiste rida jätkati 1996. aastal ilmunud arhiivi 75. aastapäeva tähistava kogumikuga, mis sisaldas 11 artiklit erinevatelt Ajalooarhiivi palgal olevatelt autoritelt. 1997. aasta lõpus lisandus järgmine köide, sedapuhku seitsme artikliga.

Kogumiku avab arhiivi restaureerimisosakonna juhataja **Ruth Tiidor** ülevaatega arhiivi kliimatingimuste seirest 1996. aastal. Põhjalik analüüs koos juurdelisatud tabelite ja graafikutega tõendab, et olukord arhiivimaterjalide säilimiseks on suurepärase, kuid mitte lootusetu: arhiivis jõudsalt edenev renoveerimine on säilitamistingimustele üksnes kasuks tulnud. Õhuniiskus on suudetud alla 50 % piiri hoida ning reaalset seenkahjustuste ohtu hoidlates pole.

Tatjana Šor jätkab tutvustusega ajalooarhiivis asuvatest Tartu Ülikooli materjalidest aastatest 1918—44. Nimetatud materjalid moodustavad fondi nr 2100, mille ülesehitust ja struktuuri artiklis põhjalikult käsitletaksegi. Lisatud on fondi nimistute register.

Kalev Jaago kirjutis täiendab Reigi kirikuõpetaja Paul Lempeliuse elulugu. Paul Lempeliuse on tuntuks kirjutanud Aino Kallas oma romaanis *Reigi õpetaja*. Kallase romaani on kohandatud ka teatrilavale ning vändatud film, mistõttu Lempeliuse lugu peaks paljudele eestlstele üsnagi tuttav olema. Kalev Jaago küsib, kuidas aga toimusid sündmused tegelikult? Lisaks Kallase romaanile aluseks olnud Tallinna Linnusekohtu protokollile on Jaago leidnud doku-mente, mis üsna veenvalt tõendavad romaani naispeategelase Catharina Wycke(ni) Haapsalu päritolu. Olemasolevate allikate alusel on Jaago koostanud Lempeliuse eluloo, tõdedes lõpetuseks, et *elu võib olla sama huvitav kui romaan*.

Enn Küng võtab kogumikus vaatluse alla Narva elanikkonna suuruse 17. sajandi keskel. Kuna kompleksed alusmaterjalid Narva, nagu tollaste teistegi Eesti linnade elanikkonna kohta puuduvad, tuli rahvaarvu kindlaksmääramiseks kombineerida erinevaid allikaid: korjandus- ja kirikumaksu lehti, kaitseotstarbeks koostatud linnaelanike nimekirju, rae koostatud aruandeid ja maksumisloendeid. Analüüsi tulemusena leiab Enn Küng, et 17. sajandi keskpaiga Narvas võiksime arvestada minimaalselt 639 majapidamisega, millest 59,5 % kuulus venelastele. Võttes aluseks Külliki Kaplinski poolt keskaegse Tallinna keskmiseks majapidamise suuruseks pakutud viis inimest, hindab Küng kokkuvõttes Narva elanike arvuks 17. sajandi keskpaigas *minimaalselt 3300 inimest*, mis pisut ületab ajalookirjanduses senipakutud (ca 3000) rahvaarvu.

Narva linnale on pühendatud teinegi kogumiku artikkel: **Tiiu Oja** kirjutab Narva linnavalitsuse ja linna ajaloost aastatel 1870—1917. Mahukas artikkel

käsitleb erinevaid linnamajanduse ja –elu valdkondi tapamajast trammini. Viimane, tõsi küll, polnud mõeldud niivõrd linnatänavatel uhkeldamiseks, kui ühenduse pidamiseks linna ja Narva–Jõesuu vahel. Käima seda aga vist ei saadudki. Äratundmisrõõmu pakub teadasaamine, et vee eest tasumine valmistas Narva linnavõimudele probleeme juba möödunud sajandil.

Tõnu Tannbergi kirjutis *Nekrutikohustuse korraldusest Eestis (1796–1874)* annab kokkuvõtliku ülevaate eesti meeste sõjaväeteenistusest Vene ajal alates nekrutivõtu algusest kuni üldise sõjaväekohustuse kehtestamiseni. Selle tubli inimese pikkusel perioodil võeti Eesti alal nekrutiteks umbes 95 000 meest, kellest kodumaale tagasi pöördus mitte üle 20 %, needki vanade või vigastena. Tõnu Tannberg annab artiklis ülevaate nekrutikohustust puudutavast seadusandlusest, liisuvõtmise korrast, nekrutikohustuse alla käivate meeste erinevatest kategooriatest, neile esitatavatest normnõuetest, vabaksostmise võimalustest jpm, pakkudes tänuväärt lugemismaterjali eelkõige põlvkonnale, kel on ise tegemist olnud Vene kroonu teenimise või sellest kõrvalehoidmisega. Artikli teises osas toob Tannberg välja nekrutikohustuse demograafilised, majanduslikud ja sotsiaalsed tagajärjed, mis rõhutavad veelgi senini ajaloolaste uurimise alt peaaegu kõrvale jäänud teema olulisust ajaloo tervikpildi kujundamisel.

Kogumiku lõpetab Elina Kekkoneni artikkel *Kooliõpetaja kirjad ajaloolalikana Kodavere kihelkonna näitel (1863–1890)*. Elina Kekkonen pälvis ajalooarhiivi 1996. aasta preemia parima arhiivindusliku kallakuga üliõpilastöö eest, mis nüüd artiklikis vormistatuna on jõudnud ka kogumiku kaante vahele. Kuigi käsitletud on vaid ühte kihelkonda, võimaldab Kekkoneni esitatud materjal luua pilti ärkamisaja haridustegelistest hoopis avaramas kontekstis. Lisana on toodud mitmed koolmeistrite kirjad koos autoripoolsete kommentaaridega.

Kogumiku on toimetanud Leino Pahtma ja Helina Tamman. Kõikidele artiklitele on lisatud põhjalikud saksakeelsed resümee.

Uus toimetiste väljaanne tunnistab veelkord tõsiasja, mis ehk enam tõestamist ei vajagi: ENSV–aegse siseministeeriumi vaim on meie rahvusarhiivist lõpuks välja klopitud ning Eesti Ajalooarhiivist on taas saanud arvestatav teaduskeskus.

Mati Laur

Kaks algust: 1920. ja 1990. aastad

Läinud aasta 20. ja 21. novembril toimus Tallinnas, Eesti Riigiarhiivi ruumides ajalookonverents, tähistamaks Eesti Vabariigi 80. aastapäeva.¹ Teatud määral intrigeeriva teemaga konverentsi korraldamise idee algatajaks oli ajaloomagister Jaak Valge, kes oli eestvedajaks ka konverentsi praktilisel korraldamisel.

Konverentsi teostamisele aidati mitmeti kaasa. Eesti Riigiarhiivi direktor Aimar Altosaar hoidis kahe päeva vältel konverentsi käiku kindlalt ohjes. Tartu Ülikooli ajaloo osakond andis ligi kolmandiku ettekannete arvust, kui aga lisada

sotsiaalteaduskonna politoloogid, siis peaaegu pooled 20 ettekandest olid Tartu Ülikooli õppejõududel ja doktorantidel. Ajaloo Instituut andis omad ettekanded ja hoolitses, et konverents lõppes tänulikele asjaosalistele meeldivalt. Värskeid mõtteid ja uudset informatsiooni lisasid kaasaegset Eestit analüüsitud riigiametnikud, tegevpoliitikud, ajakirjanikud.

Konverentsi toimumise aeg polnud valitud mitte päris juhuslikult. Põhilised olid kaks kaalutlust. Esiteks pole 80 aasta jooksul siiski päriselt selgeks suudetud rääkida, kas Eesti Vabariik sündis juriidiliselt novembris 1917 või veebruaris 1918. Teiseks ei tahetud jalgu jääda pidulikele juubeliüritustele, mis teadagi erinevad olemuslikult teaduskonverentsidest.

Plaanitsetuna kahele päevale, pidi esimese päeva põhisisuks olema 1920. aastate, teisel 1990. aastate probleemid. Esinejad siiski ei piirdunud *oma perioodiga*. Tihti tehti võrdlusi ja jagati õpetussõnu nii minevikku kui olevikku, rääkimata tulevikust. Tundub, et see tuli asjale vaid kasuks.

Allakirjutanu püüdis ühendada kahte konverentsi päeva lahutavat ligi 70 aastast ajavahet ja püstitada küsimust, kas kahte iseseisvuse algust on üldse võimalik võrrelda. Väidetavalt võib võrrelda suurt hulka üksikdetaille kahest algusest, kuid vähe, või pea üldse mitte on võrreldavad iseseisva vabariigi tekke ja taasiseseisvumise taustüsteemid.

Sõltumatult konverentsi ametlikust kavast võiks siinkohal mõlema päeva ettekanded grupeerida järgnevalt:

EESTI ÜHISKOND — SELLE HOIAKUD JA MENTALITEET. Analüüsides Eesti ühiskonna hoiakuid 20. aastate algul, järeldas **Hannes Walter**, et tollal oli tegu mõnegi veidrusena, mida tekitas *kramplik püüe kõike hästi eesti moodi teha*. Tulenevalt segadustest väärtushinnangutes seltsielu ülekasvamisel riigielu tasemele, kus *kõik on kellegi tuttav* oli riikluse autoriteet küllalt nigel. Olid omad luuserid (osa kibestunud sõjamehi, Pitka *Valve Liit*, noored kommunistid). Kõigest sellest hoolimata oli eesti ühiskond oma üldhoiakutel optimistlik, elurõõmus ja tegutsemistahteline.

H. Walteri ettekandega haakus **Andres Tarandi** arutlus rahvuslikust mentaliteedist ja seda viimase 150 aasta vältel kujundanud teguritest. Kesksemaks kõnemotiiviks olid linnastumisega läbielatud muutused ja minevikule toetudes aimatav tuleviku prognoos. *Suures maailmakülas on kombes ja väärtused mõnevõrra teised, kui olid seda väikeses Eesti külas, kuid nende eest ei saa põgeneda rabasaarele nagu muiste esivanemad võõraste vägede eest. Kaheksa sajandit tagasi, kui meil eriti linnu ei olnud, ei taibanud me vabatahtlikult vastu võtta ristiusku — tolleaegset Euroopa ühendust. Uskusime kas liiga oma jõudu või jäime pisut kõrvale arengu peateedelt. Selle trahviks olemegi väikerahvas. See 800-aastane takkajärgi tarkus ei tähenda enam palju ehk ei midagi muud, kui võtta nüüd võõras maailm vastu, muutuda mentaliteedilt, kuid jääda siiski iseendaks.*

RAHVASTIK JA RAHVASTIKUPOLIITIKA. Lahates kurbi iibeprobleeme 1920. aastate Eestis, lohutas **Ants Ruusmann** kuulajaid, et aastakümne teisest poolest hakati probleemiga tõsisemalt tegelema ja 1940. a kevadeks jõuti ka tõsisema seadusprojektini, mille rakendamine oleks ehk olukorda parandanud. Paraku oli juba liiga hilja.

Jüri Viikbergi tegi murelikuks 1990. aastate demograafiline situatsioon (sündivuse vähenemine, suur abortide arv, keskmise eluea märgatav lühenemine), rahvastikuregistri puudumine ja enam kui 120 rahvuse kooselu reguleerimatus Eestis. Suhtumine kõikidesse mitte-eestlastesse stamphinnanguga — venekeelne elanikkond — on ebaefektiivne ega arvesta eri rahvusrühmade iseärasusi ja vajadusi. Teel ühinemisele Euroopa Liiduga ei tohi enam venitada tõhusa rahvastiku- ja rahvuspoliitika väljatöötamisega.

VÄLISPOLIITIKA, EHK TEGELIKULT EESTI JA MAAILM NING SELLEGA SEONDUV RIIGIKAITSE. Heino Arumäe, üldistades 1920. aastate esimese poole EV välispoliitilist strateegiat ja taktikat, konstateeris, et *Eesti valitsuse tõsised jõupingutused riigi julgeoleku tagamiseks välispoliitiliste abinõudega ei andnud oodatud tulemusi.*

Vahur Made oma käsitluses Eestist Rahvaste Liidus, lõpetas huvipakkuva võrdlusega: Eesti — Rahvaste Liit — ÜRO. Esineja leidis, et nii Rahvaste Liit kui ka ÜRO on olnud Balti riikide välispoliitika perifeeriaks, nagu nad on olnud perifeeriaks ka maailmapoliitikas. V. Madel jätkus tunnustussõnu Balti maade koostöö edendamisele ja omakorda nende koostööle Põhjamaadega ÜRO raamides, mis Rahvaste Liidus oli paljudel asjaoludel takistatud.

Kaido Jaanson püüdis võrrelda, mida kujutas Eesti Vabariik endast 1920. aastate alguse ja 1990. aastate maailmas. Mõtlemapanev on asjaolu, et kui 1920. aastate keskpaiku oli maailmas 64 iseseisvat riiki ning Eesti oli nende seas pindalalt 51. ja elanikkonnalt 52. kohal, siis 1995. a olid vastavad arvud 193, 130, 142. *Midagi oleks nagu muutunud, tõdes esineja.*

Postimehe vastutav peatoimetaja Marko Mikhelson käsitles tegevajakirjaniku ja ajaloolasena Eesti ja Venemaa vastastikuse mittemoistmise paratamatust nii ajaloolis-filosoofilisest kui tänapäeva reaalsusest lähtuvalt. Samas ei eitanud Mikhelson objektiivseid tegureid, mis soodustavad Eesti-Vene suhete paranemist (normaliseerumist, stabiliseerimist), kuid kahtles tõsiselt lähiajal suhete paranemise või usaldusväärse heanaaberlikkuse võimaluses.

Osalt väljaõeldumalt, teisalt varjamatult seostus välispoliitiliste ettekanete blokk Eesti riigikaitse küsimustega. Eesti sõjalise kaitse korraldamist 20. aastate esimesel poolel vaagis Toe Nõmm. Järeldus: aastakümne keskpaiku olid *riigi võimalused oma iseseisvust relvaga kaitsta täiesti arvestatavad. Tänapäeva Eesti puht sõjaline potentsiaal ei ole võrreldav esimese algusega, kuid riigikaitse loomisel pea mitte millestki, on tegelikud saavutused vähemalt samaväärsed.*

SISEPOLIITIKA. Ago Pajur keskendas tähelepanu 20. aastate esimese poole 3 probleemile — võimude tasakaalustamatus, erakondliku süsteemi väljakujunematus ja pahempoolsete meeleolude tugevus. 20. aastate Eesti riigi siseelu täiendas oma ettekandega Vene kogukonna tollastest poliitilise stabiliseerumise püüetest Inda Rajasalu.

Mart Laar käsitles EV sisepoliitika ja riigikorralduse probleeme taasiseseisvumise aegadel. Ta hindas allakirjutanut erinevalt kahe alguse võrreldavuse võimalusi. Vastuseks väitele, et eesti ühiskond oli taasiseseisvumisel tunduvalt tugevamal järjel kui I maailmasõja, revolutsioonide ja Vabadussõja järel, kirjeldas M. Laar põhjalikumalt viletsust, ebakindlust, mis meid tabas impeeriumi lagunemise ja iseseisvuse taastamise aegadel. Esineja konstateeris, et Eesti seisab

teelahkmel. Kas läheme edasi nii, et me ei vaata tulevikku ja hoolitsemise vaid hetkevajaduste eest, või teine võimalus *vaadata rohkem tulevikku. Investeerida tänases Eestis aladel, mis loovad rikkust algal aastatuhandel, eeskätt haridusse.*

M. Laari räändas **Rein Toomla**, käsitledes kaasaegsete politoloogiliste teooriate taustal Eesti erakondliku elu taastamist 1990ndatel.

EESTI MAJANDUS JA MAJANDUSPOLIITIKA. **Jaak Valge** püüdis end lahti rebida iseseisvuse algusaastate majandusarengu senisest ühesuunalisest kirjeldavast laadist ja viia selle vaatlus Euroopa konteksti. Esineja loobus üksikfaktide kirjeldusest ja pööras tähelepanu terviklikele protsessidele. See on ka igati õigustatud. J. Valge tõdes: *Võrreldes viit esimest aastat iseseisvunud ja taasiseisvunud Eesti majanduses, võib täheldada mitmete protsesside korduvust. Toonane majandusareng tervikuna oli aga märksa dramaatilisem. Peapõhjuseks võiks pidada kolme: Eesti majanduse ülesehitamine tänapäeval on toimunud ilma eelnevate sõjapurustusteta, välisabiga, ning ka meie suure idanaabri majanduslik käitumine on olnud stabiilsem.*

Sisuliselt arendas J. Valge mõtteid edasi **Hardo Pajula** tänapäevaste Eesti majanduslike suundumuste käsitlelusega. Arvatavasti suutis H. Pajula auditooriumi veenda, et meie poliitiline elu, eriti rahvusvahelistes suundades, pole kaugeltki alati vastavauses majanduslike arenguvajaduste, taotluste ja huvidega, aga ka geograafilise asupaiga ja ajalooliselt kujunenud tingimustega.

REFORMID. Tihedalt on erinevate aegade Eesti sisemised reformid haakunud nii sise- kui majanduspoliitikaga. Siinses jaotuses võiks neid tinglikult jagada siiski eraldi ettekannete blokiks.

Tiit Rosenberg käsitles, võiks öelda, juba lausa *akadeemilist* EV ajaloolist 1919. a maareformi. Võrdlustes Ida- ja Kesk-Euroopa maadega, hindas T. Rosenberg maareformi kui kõige ulatuslikumat ühiskondlik-majanduslikku ümberkorraldust, mis teostus Eestis pärast iseseisvuse kättevõitmist.

Omavalitsusüksuste kujunemine 20. aastate algupoolel, sisuliselt haldusreform, oli **Üllar Reino** ettekande teemaks. Analüüsides mineviku kogemusi ja kõrvutades sellele praegust omavalitsuse korraldust, kahtles esineja *kas see omavalitsussüsteem, mis meil praegu mingite formaalsete tunnuste järgi eksisteerib, on ikka Eestile kasulik.* Tõeliste omavalitsusüksuste asemel, arvas Ü. Reino, on Eestis vaid *ebamäärane konglomeraat, mis loodud stalinistliku süsteemi poolt selle süsteemi kõikkõimsa partokraatia teenimiseks.*

1992. aasta rahareformi teemadel esines üks selle kahtlemata parimaid spetsialiste **Siim Kallas**. *Oma raha on riikliku iseseisvuse üks alustala ja sümbol*, oli esineja põhitees. Selle taustal kõneles S. Kallas värvikatest momentidest, mis rahareformi puhul olid seotud iseseisvuse reaalse saavutamise ja kinnistamisega.

Tinglikult võib reforme käsitlevasse plokki lülitada EV sotsiaalpoliitika kujundamise 1920ndatel, mis oli **Viljar Peebu** ettekande teemaks. Analüüsinnud ja hinnanud Eestimaal varem kehtinud ja vastuvõetud seadusandlust, järeldas V. Peep, et EV võttis *vähemuudetud kujul üle kõik vene-aegsed olulisemad sotsiaalinstitutsioonid.* Samas rajati moodne hoolekandesüsteem puudusessetunute abistamiseks. Töökaitse osas viidi siseriiklik seadusandlus vastavusse Rahvusvahelise Töö Organisatsiooni konventsioonidele.

* * *

Niisugune oli EV 80. aastapäevale pühendatud teaduskonverents. Mõneti kahju, et lõpetav ülddiskussioon väljus kavandatud ja jäi pidama teemal — milline on Venemaa tulevik ja millist osa etendab selle taustal Eesti? Aga eks näita see teadusliku mõtte suundumusi. Loomulikult oleks selle probleemi arendus omaette konverentsi või siis suurema seminari teema. Niisugust mõtet ärgitati ka lõppdiskussioonis ja konverentsi kuluaarides.

Jüri Ant

¹ Konverentsi materjalid on publitseeritud kogumikus: Kaks algust. Eesti Vabariik — 1920. ja 1990. aastad. Koostanud ja sisuliselt toimetanud J. Ant. Tln, 1998.

KROONIKA

KÜMME AASTAT HILJEM EHK KAS ERIFONDIDEST ON SAANUD AJALUGU?

Eesti Akadeemiline Raamatukogu korraldas 21. aprillil konverentsi *Keele alt vabaks! 10 aastat erihoidude avamisest*. Ettekannetega esinesid Anne Valmas, Piret Lotman, Rein Ruutsoo ja Kaljo Veskimägi raamatukogude ning allkirjutanu arhiivide avanemisega seotud teemadel. Saalitäis rahvast ja massimeedia suur huvi tunnistasid teema aktuaalsust veel tänaselgi päeval — kümme aastat hiljem.

Ühest konverentsi sõnavõtust selgus, et tänased üliõpilased ei teagi enam, mida tähistatakse terminiga *erifond*. Kas see tähendab, et kinnised ja salajased hoidlad Eesti raamatukogudes, muuseumides ja arhiivides on lõplikult ja igavesti ajalooks saanud? Igal juhul on kümme aastat piisav ajalooline distants, mis võimaldab asjale ilma liigsete emotsioonideta läheneda, samas ei ole kaas-aegsete isiklikud kogemused veel liialt tuhmuda jõudnud. Vähemalt konverentsil esinejatel olid need kindlalt olemas.

Loodetavasti ilmub uurimus erifondide ajaloost õige pea eraldi kaante vahel, seepärast piirdugem esialgu ülevaatega ettekannetes käsitletud küsimusteriingist.

N. Liidus oli kehtestatud totaalne kontroll nii loodud kui loomisel oleva vaimse produktsiooni üle. Suletud erifondid arhiivides, raamatukogudes ja muuseumides olid kogu kultuuri ideoloogilis-propagandistlikel eesmärkidel kasutada püüdva totaalse süsteemi üks osa. Mis ei sobinud ametliku ideoloogiaga, seda ei soositud, mis aga oli mingil moel ideoloogiaga vastuolus, see oli keelatud.

Salajaste fondide avanemist tuleb käsitleda 1980. aastate teisel poolel toimunud ühiskonna üldise liberaliseerumise protsessi kontekstis. Esialgu toimetati seda ülevalt poolt ja väga ettevaatlikult vastavalt Moskvast tulnud instruksioonidele. Tihti peale olid need vastuolulised ja iga järgmine lükkas eelmise ümber. Tagantjärele on juhendite jadast praktiliselt võimatu selget pilti saada, sest kõik paberid tuli pärast tutvumist kas hävitada või keskusesse tagasi saata. Esimeste arglike sammude julgusest ehmatasid otsustajad isegi. 1987. aastal hakati üha tugevama avalikkuse surve tõttu probleemiga juba tõsisemalt tegelema. Ühelt poolt laiendati nende iskute ringi, kes erifondidele ligi pääsesid. Näiteks lubati Kirjanike Liidu tunnistuse ettenäitamisel sinna lugema. Teisalt viidi järjest rohkem perioodilisi ja erialaseid väljaandeid üle avafondidesse. Räigelt nõukogudevastased trükised jäid ikka veel suletud fondidesse. Vahetegemine nõukogudevaenuliku ja lubatu vahel läks aga üha raskemaks. Lõpuks oli korraldatud paras segadus, kus üks ja sama raamat võis olla ühes ja samas raamatukogus nii suletud kui ka üldfondis.

Erifondi trükiste kohta anti välja keelatud raamatute nimekiri, mida aegajalt uuendati, brošüür ise oli muidugi salajane. Seal oli kirjas suur osa Eesti Vabariigiis välja antud trükiseid, nii raamatuid kui ajalehti-ajakirju, samuti saksa

okupatsiooniaegsed trükised, seal hulgas lastekirjandust. Põhjus erifondi sattumiseks võis olla küllaltki tühine, näiteks sõna *skaut* esinemine. Erifondi viidi üle põlu alla sattunud või läände põgenenud *nõukogude kirjanike* teosed, mõis-tagi läks erifondi pagulaskirjandus. Väljaspoolt erifonde leitud keelatud kirjandus kuulus hävitamisele. Nii hävitati tohutul hulgal Eesti Vabariigis väljaantud väärtkirjandust — kokku arvatavasti mitukümmend miljonit eksemplari. Tavaliselt raamatud põletati, mõnel pool lõhuti kirvega tükkideks. Paljude arreteeritute toimikutes on arreteerimisel kodust konfiskeeritud kirjanduse nimekiri — see lisati kriminaalasjale kui süüdistusmaterjal.

1974. aastal loodi Teaduste Akadeemia raamatukogus arhiivkogu, kuhu koondati seni Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitees ja ENSV Välisministeeriumis hoitud eriti salajane kirjandus, mille salastatuse astet märkis ühe sisselöödud kuusnurkse templi asemel kaks. Seda kogu komplekteerisid põhiliselt toll ja eriülesannetega postiametnikud, kes konfiskeerisid postisaadetistest pagulasväljaanded. Paljudes raamatutes olid isegi pühendused sees, mida hiljem püüti küll eemaldada või lõigati lihtsalt välja.

Tavalisse erifondi oli siiski võimalus sisse pääseda: selleks oli vaja asutusepoolset ametlikku taotlust, kus põhjendati, et antud isiku töö nõuab juurdepääsu erifondis olevale erialasele kirjandusele. Sellise loa said diplomitöö tegemiseks isegi viimase kursuse üliõpilased. Arhiivkogusse pääsesid aga ainult väga valitud keskkomitee tegelased, väliskommentaatorid ja teised ideoloogiatöötajad, kes pidid andma vastulöögi *emigrantliku lavdiku nõukogudevastasele ideoloogilisele diversioonile*. Arhiiviosakonda juhatas pagulaste hulgas hästi tuntud Roolah-Kordes, kes praegu pensionipõlve peab. Osakonnas oli suure hoole ja armastusega koostatud kartoteek poliitikaga seotud pagulaste kohta. See leiab praegugi intensiivset kasutamist, tõi küll, teistel eesmärkidel kui esialgsete koostajate poolt mõeldud.

Kuigi nii piiril kui postiga saadetud kirjandus põhiliselt konfiskeeriti, õnnestus pagulastel siiski üht-teist Eestisse toimetada. Siia jõudsid ametlikult maailma kirjandusklassika tõlked, aga ka Gustav Suitsu, Aino Kallase ja Marie Underi varasem looming. Kõik ülejäänud oli juba väga kahtlane. Isegi Goethe *Faust* võis nõukogudevastaseks osutuda, kui selle oli tõlkinud *välisluure agent-rahvavaenlane* Ants Oras. Üheks võimaluseks Läänest Eestisse raamatuid saata olid teised Idabloki maad nagu Ungari või Poola. Ka Riia kaudu võis saatmine õnnestuda, sest seal eesti keelt ei osatud. Vahel saadeti raamatuid poognate kaupa, mis kohapeal kokku köideti.

1988. aastal algas välis-eesti kirjanduse buum — seda saadeti nii raamatukogudele kui ka sugulastele–tuttavatele. Nõudlus oli väga suur. Nüüd tundub küll, et huvi kõrghetk on üle läinud. Akadeemilises Raamatukogus (Rävala pst 10) on praegu olemas ligikaudu 3200 nimetust välis-eesti trükiseid, kuid puudu on veel üle 1000 nimeruse. Põhiliselt on puudu varasemad (Geislingeni aegsed) ja võõrkeelsed (eestlaste poolt inglise, saksa ja rootsi keeles kirjutatud) ning väiketrukised (väikeses tiraažis tähtpäevväljaanded, kavad, voldikud).

Põhjalikku uurimist vajavaid teemasid seoses erifondide ja nende avanemisega on veel palju. Algas selleks on tehtud. Kahju ainult, et need inimesed,

kes erifonde ja nende tööd juhtisid, ei taha sellest eriti midagi mäletada. Nagu ütles Rein Ruutsoo oma ettekandes: *erifondid raamatukogudes on küll kaotatud, aga inimestes on seda palju raskem teha*. Nii näiteks pühendus viimane Eesti NSV peatsensor Kurt Ingerman pärast Glavliti likvideerimist Tarzani juttude väljaandmisele, kuigi tema enda seiklused nõukogude tsensuuri džunglites oleksid kindlasti samavõrd kirjapanemist väärt. Seda väärtuslikumad on kõikide nende kogemused, mälestused ja uurimused, kes okupatsioonivõimude kiuste püüdis säilitada ja viia eesti raamatut eesti rahvani.

Peep Pillak

VARJUSURMAST VÄLJUMISE ESIMESED SAMMUD.

PILK AJALOORINGI TÄNASESSE PÄEVA

Ilmselt ei vaja sõnaga *ajalooring* seonduv liigseid kommentaare nende jaoks, kes jõudsid erialase hariduse omandada TÜ ajaloo osakonnas enne Eesti Vabariigi taassündi. Samuti on enamik praeguse *alma materi* ajaloo õppejõududest olnud tegevad nii ringi liikmete kui juhendajaina. Viimast kinnitab ka ühes *Kleio* varasemas numbris ilmunud tagasisaade ÜTÜ ajalooringi tegevusele aastail 1946—90.¹ Käesolev kirjutis püüab anda ülevaate taastatud Ajalooringi senistest ettevõtmistest ja tulevikuplaanidest.

Muutusteajaga 1989—90 kaasnenud Ajalooringi hääbumine tõmbas kriipsu seni suurt populaarsust omanud ekskursioonidele. Nimetatud traditsioon taastati 1995 aastal Eesti ajaloo õppetooli eestvedamisel. Kevadel 1997 võtsid ürituse organiseerimise enda kanda üliõpilased ja 16.—18. mail sai teoks järjekordne suurekskursioon Hiiumaale. Kolmest päevast esimene pühendati Läänemaa ja kaks järgnevat Hiiumaale ajalooliselt ja looduslikult huvipakkuvamate paikade külastamiseks. Ekskursiooni käigus peeti 14 ettekannet, millest ühe läbiviijaks oli Läänemaa muuseum. Ekskursante aitas liita rida meeleolukaid ettevõtmisi — osavõtjate tutvustus, mitmed ühis- ja võistulaulmised ning slaidijäädvustused kümne aasta tagusest samalaadsest üritusest. Toredat kevadist nädalalõppu jäid meenutama kümned fotod ning kogetud positiivsed elamused andsid indu kauemaksiki.

Üliõpilaste initsiatiivil sai teoks ka 4. oktoobril toimunud ühepäevane ekskursioon. Sedakorda oli eesmärgiks seatud ülevaade Eesti kultuuriloost 17. saj lõpust 20. saj alguseni, kusjuures peatähelepanu oli pööratud luteri kiriku rollile eestlaste vaimuelu kujundamisel. Ajaliste piiride seadmisel peeti silmas asjaolu, et 17. saj lõpukümnedid olid ajaks, mil Rootsi luterliku indoktrineerimise poliitika hakkas kandma esimesi vilju — käesoleva sajandi algaastail astus oma aja murrangulisust tunnetanud “Noor-Eesti” vaba ühiskonna nimel võitlusse kiriku autoriteedi vastu. Kindlast teemaasetusest lähtuvalt koostatud marsruut kulges läbi endiste kihelkonnakeskuste Tartu- ja Võrumaal.

Eelnev on vajalik mõistmaks, miks sündis tänane Ajalooring. Nimelt näitasid edukaiks osutunud ekskursioonid üliõpilaste algatusvõimet ja teotahet ning ühtlasi huviliste olemasolu mitmekülgsema ja tihedama tegevuse arendamiseks. Sobivaima variandina näis Ajalooringi elluäratamine, millega liitusid ka õppejõudude soovid kunagisi traditsioone taastada. Nii toimus 22. oktoobril ringi taasasutamiskoosolek, kus osalesid Kersti Lust, Birgit Kibal, Ave Piirmets, Ingrid Abram, Ulla Saluäär, Käty Toommägi, Arvi Haak, Siim Pede, Martin Hallik, Sakari Neovonen, Anu Järs, Anu Raudsepp, Tiit Rosenberg ja Mati Laur. Neist kolm esimest nimetati ringi esimeesteks ja viimane kuraatoriks. Ajalooringi juriidilise staatuse täpsem määratlemine ning eesmärkide kindlam fikseerimine jäi esialgu lahtiseks. Ringi üritustel saavad osaleda kõik soovijad, kes võivad end samas pidada selle liikmeiks. Tegevusvormideks võivad liiks ettekandekoosolekute, arutelude jms korraldamisele olla mitmesugused ettevõtmised olenevalt ideedest ja huvidest. Kindlasti peab jätkuma ekskursioonide traditsioon.

Koosolekul leidis poolehoidu mõte selliste diskussioonikoosolekute pidamisest, kus võetakse arutuse alla ajaloolaste sulest ilmunud tööd. Idee realiseerus Ajalooringi avaüritusel 17. novembril, kus huvilistel oli võimalus arvamust avaldada hiljuti trükivalgust näinud kooliõpiku *Ajalugu 5. klassile* kohta. Osalejaid kogunes pea poolsada, neist suurem osa üliõpilasi. Vaidlused kujunesid mõneski küsimuses üsna teravaiks, nt kas õpiku raskusaste on piisavalt eakohane, kuivõrd saab seda kasutada iseseisvaks õppetööks või kas kõiki teemasid on käsitletud vajaliku objektiivsusega. Neis punktides üksmeelele jõudmisest oldi kaugel ja vististi jääb see alaliseks probleemiks õpikute, eriti ajalooõpikute kohta hinnangute andmisel. Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et arutelu käigus tõstatus hulgaliselt küsimusi koos asjakohaste märkustega. Seetõttu kujunesid ehk järgnevad samasisulisel diskussioonid viljakamaiks, kui need toimuksid autori(te) osavõtul.

Ajalooringi järgmise ürituse raames pidas ajaloo osakonna juhataja Jüri Kivimäe ettekande neljast 1997. aastal toimunud ajaloolaste kohtumisest Euroopas. Maikuisel *Baltisches Historikertreffenil* Göttingenis² osales tavapäraselt hulk ajaloolasi Eestist. Kuna tegu oli juubelikonverentsiga, siis peeti tavalisest enam ja teemaderingilt laiemaid ettekandeid. Juunis käidi Leedsis rahvusvahelisel keskajale pühendatud kongressil (IMC). Kuigi kõikidest ettekannetest ja põnevatest demonstratsioonidest oli ülevaadet saada võimatu ning enamik teemadest ei puudutanud siinseid uurimisvaldkondi, väärib ca 2000 osavõtjaga üritus reisisaeva. Nii Tampere *Nordiska Historikermötet* kui Kalmaris *Svenska historiedagarna* kandsid enam põhjamaist pitserit. Kuna osalejate seas on ikka olnud mitmed end ajalukku kirjutanud uurijad ja teemadeks marginaalsed valdkonnad, tasub neid kohtumisi pidevalt silmas pidada. Praeguseks in-teemaks on aga jätkuvalt biograafiad — veel 17. saj osas. Tõenäoliselt kujunevad peagi uued trendid ühes nihkega ajaskaalal, üsna reaalne võib olla ka nt majandusajaloo taassünd.

Järgnevalt oli huvilistel võimalik vaadata dokumentaalkaadreid 1920. ja 1930. aastate Eesti Vabariigist. Mitmeid valdkondi kajastavaid filmilõike kom-

menteeris Ago Pajur. Loodetavasti pakkus nähtu olulist täiendust traditsiooniliselt loenguvormis toimuvale õppetööle ning huvi korral püütakse sarnaseid filmiprogramme korrata.

Ajalooringi kahtlemata meeleolukaimaks ürituseks kujunes vilistlasõhtu 15. detsembril, mis jäi ühtlasi eelmise aasta viimaseks ettevõtmiseks. Õhtule eelnes paaritunnine jalutuskäik Toomemäel, kuhu käreale talveilmale vaatamata kogunes rõõmustavalt palju entusiaste. Õppejõudude poolt aitasid seda vedada Ain Mäesalu, Heiki Valk ja Helmut Piirimäe. Vabaõhuüritusele järgnes õhtu *Helleris*, kus said kokku ringi endised ja praegused liikmed ning ühiselt taaselustati vanu seltskondlikke tavasid.

Eelnevat võib kokkuvõtvalt pidada otsinguteajaks. Ajalooringi tegevuse edasine tulemuslikkus jääb paljuskki sõltuvaks mitmekülgsustest ideedest ja nende elluviijaist. Kindlasti jätkuvad senised üritused koosolekute, arutelude jms vormis, kusjuures teadlaste–õppejõudude esinemise kõrval näeks veelgi enam tudengite initsiatiivi. Vaid seeläbi saab ringi suurema hooga käima lükata. Viimase võimalikkuses allakirjutanud ei kahtle, uskudes, et Ajalooringil on *oma kindel funktsioon ja nišš* ka tänases Eestis.

Kersti Lust
Birgit Kibal

¹ Vt Kleio. 1996. 2 (16). Lk 49—52.

² Vt Kleio. 1997. 3 (21). Lk 50—53.

Joonis 1. Ajalooringi vilistlasõhtu 1997. a sügistalvel.

MEIE JUUBILARE

Evald Tõnisson — 70

Evald Tõnisson sündis 1928. aasta 24. aprillil Paide lähedal Mäos. 1946. aastal lõpetas ta Paide Keskkooli ja astus Tartu ülikooli õppima ajalugu. Ent peagi tuli tal enda sõnul asuda *tutvuma Põhja-Komi söekaevanduste maa-aluse elu ja toimingutega ning vahelduseks ka karboni ajastu ülikka taimestiku jälgenditega kivimitel ja seda kõike mitte päris omaalgatuslikult.*

Alates 1955. aastast töötab Evald Tõnisson Ajaloo Instituudis, kus ta on pidanud mitmeid ameteid laborandist sektori juhataja kuni. Juubilari teadlaseksul on olnud viljakas. Juba ülikooli diplomitööst (1956) kasvas välja pikk ja põhjalik artikkel Eesti muistsetest aaretest, mis on tänaseni meie arheoloogiakirjanduse raudvaraks. Kandidaaditööna valminud liivlaste muististe uurimise baasil ilmus 1974. aastal *Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur* (11. Jh.—Anfang 13. Jhs., mis on tänaseni kõige põhjalikuks monograafiaks liivlaste vanemast ajaloost.

Evald Tõnisson on kaevamisi juhendanud paljudel muististel ja väga erinevates Eestimaa piirkondades, aga nende kõrval ka Luuga ümbruses Veneemaal ja Koiva liivlaste kääbastel Lätis. Ta erilist huvi on pälvinud aga Eesti muinaslinnused — läänemeresoome rahvaste kõige monumentaalsemad muistised. Küllap tärkas see koos Harri Mooraga juhendatud kaevamistel Lõhaveres — Lembitu enda linnusel. Järgnevalt võis Evald Tõnissoni kohata kaevamisi juhendamas Soontagana, Konuvere, Lohu ja Varbola linnustel. Viimasel muistisel valas ta higi koguni 16 suvel. Linnuste uurimise tulemusel valmis Evald Tõnissoni doktoriväitekiri, mida ta kaitses 1988. aasta 18. detsembril Moskvast (vt Kleio nr. 2).

Kõiki juubilari teaduslikke töid me siin üles lugeda ei jaksa. Ka teemade ring on olnud piisavalt lai — alates esiaja ahjustest kuni läänemeresoome rahvaste kujunemislooni. Teiste hulgast tahaks aga eraldi esile tõsta keskmise ja noorema rauaaja käsitlusi *Eesti esiajaloo* (1982), mis moodustavad sellest mahukast raamatust koguni 2/5; samuti tema kirjutatud osasid *Tallinna ajaloos* (1976), *Eesti talurahva ajaloos* (1992) jm.

Evald Tõnisson on ka väga viljakas arheoloogia populariseerija. Arvukate artiklite kõrval mainigem raamatukest *Linnamäed ja maalinnad* (1966) ning koos Jüri Selirannaga kirjutatud *Läbi aastatuhandete* (1963, II trükk 1974). Tunnustuseks autoreile anti see raamat 1970. aastal välja ka soome keeles ja lülitati Helsingi ülikooli õppeprogrammi. Laiem maailm saab aga ülevaate Eesti muinasteadusest vastava raamatu ingliskeelse väljaande järgi (1984).

Mahuka teadustöö kõrval on Evald Tõnisson tegelnud aktiivselt ka inspeksioonide, uute arheoloogiaobjektide väljaselgitamise ja muististe kaitseprobleemidega.

Omaette suure tööloigu tema tegevuses on moodustanud noorte arheoloogide koolitamine. Pikki aastaid valgustas ta üliõpilasi Eesti ja Baltimaade rauaaja probleemidest. Eesti Vabariigi taasiseseisvumisel sai temast Tartu ülikoolis taastatud arheoloogia õppetooli professor, 1993. aastal aga *professor emeritus*. Paljudele noorematele kolleegidele on Evald Tõnisson alati lahkelt nõu andnud kaevamistöodel, aga ka esimeste artiklite vormistamisel.

Kokkuvõttes on Evald Tõnisson oma seniste töödega jätnud olulise jälje Eesti arheoloogiateadusesse. Aga see pole veel kõik, sest juubilar ei naudi sugugi rahulikku pensionäripõlve. Nooremad kolleegid ootavad pikisilmi tema doktooritöö ilmutumist raamatuna, aga ka monograafiaid Lõhavere linnusest, Varbola Jaanilinnast jne. Kindlasti on tema tööalal teisi pooleliolevaid või viimistlemist vajavaid käsikirju. Kõige selle täideviimiseks soovime jõudu ja tervist.

Ain Mäesalu

IN MEMORIAM

GUSTAV RÄNK — EESTI JA EUROOPA ETNOLOOG 18. II 1902—5. IV 1998

1998. aasta kevadaeg tõi meile kurva sõnumi. Oma 96. sünnipäeva järel, 5. aprillil kustus Stockholmis eesti rahvusteaduste *grand old man* ja Euroopa tippklassi etnoloog Gustav Ränk — omaaegne Tartu Ülikooli professor ja Eesti Rahva Muuseumi juhtivtöötaja, Stockholmi Ülikooli dotsent, Kuningliku Gustav Adolfi Akadeemia auliige, Soome Teaduste Akadeemia välisliige, Tartu Ülikooli audoktor, Rootsis asuva Etnoloogilise Seltsi, Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis, Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti Üliõpilaste Seltsi auliige.

Gustav Ränk sündis 18. veebruaril 1902. aastal Karja kihelkonnas, Nõmme külas Orga taluperes. Tema haridusteedi sai alguse Saaremaal, kus ta õppis 1910—13 kohalikus külakoolis, seejärel 1913—16 Karja ja Pärsamaa kihelkonnakoolis. Kuressaare pedagoogilistel kursustel õppimise ajal töötas noor Ränk 1919—21 Leisi valla Lauga algkooli õpetajana. Kogu selle perioodi lapsepõlve ja nooruselamused on ta hiljem nauditavalt kirja pannud oma mälestusteraamatus *Sest ümmargusest maailmast*.¹ See — juba küpse etnoloogi kirjutatud üllitis pole mitte ainult huviga loetav memuaarteos, vaid avarapilgulise etnoloogi sügavutitungiv külaühiskonna argielu analüüs. Raamat on ühtlasi selge tunnistus etnoloogile nii vajalikult mitmekülgselt ja detailidesse tungivast vaatlusoskusest.

Gustav Ränga küpsemine teadlaseks langes Eesti Vabariigi aega. Paralleelselt sõjaväeteenistusega (1922—24), kus ta sai velskri kutse, õppis noormees

Tallinna Kolledžis, mille lõpetas 1925. aastal. Kõrghariduse omandas G. Ränk 1925—30 Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas, kus peaaoinena õppis eesti keelt, arheoloogiat, rahvaluulet ja rahvateadust. Viimast silmapaistva Soome etnoloogi, TÕ dotsendi ja Eesti Rahva Muuseumi direktori Ilmari Mannise käe all. Külalaps oma võimekuse, innukuse ja etnograafiliste huvide tõttu võimaldati tal juba üliõpilasena 1926. aastast töötada ERMis algul I. Mannise ajutise abilise, seejärel assistendina. Selle õnneliku kombinatsiooni tulemusena ilmus peagi trükkis mitu G. Ränga seminaritöödest väljakasvanud artiklit. Esimene oli Saaremaa jõulukommetest,² teine vanadest adratüüpidest³ ja kolmas eesti veohärdakultuurist.⁴ Ülikooli lõpetamise järel omandas G. Ränk oma välitöödel kogutud materjalidele põhineva magistratööga Peipsi kalastusest (ilmus monograafiana 1934)⁵ 1931. aastal *mag. phil.* kraadi. Samal aastal sai temast ERMi rahvateadusliku osakonna juhataja abi. Töötades ERMis kuni 1939. aastani oli ta sõja ajal 1943—44 selle direktor. Just tänu Gustav Ränga innukale organiseerimistööle suudeti 1944. aasta päästetöodes, mille käigus ERMi kui ka Tartu Ülikooli varad evakueeriti laiali mööda Eestit, säilitada suurem osa nimetatud kogudest tulevastele põlvetele.

Eesti Rahva Muuseumis töötamise ajal jätkas G. Ränk innukalt teadustööd, kogudes etnograafilist materjali mitmel pool Eestis, 1935. aastast eelkõige doktoriväitekirja jaoks Saaremaal. Tänu välitöömiste põhjalikkusele ja ulatusele oli G. Rängal ühtlasi mitmel moel õnne. Just tema avastas näiteks 1926. a Ahja jõel veel kasutusel oleva haavapuust õõnestatud vene, 1929. a Setu—Võrumaa piiril Mäda jõel haruldase kalapüümise kaitsa ja 1933. a setude viljakushaldja kuju Peko. Ka tema etnograafilise materjali kogumise viis oli

Joonis 1. Gustav Ränk (paremal) ekspeditisiooail (ERM F 1009:443)

sügavuti tungiv. Selles leiame tihti nii kohaliku miljöö, esemete otstarbe kui ka inimese mõttemaailma arvestamist. Enamasti on tema poolt tollal tehtud fotodelgi inimesed kas tööprotsessis või tegevuses. Ühesõnaga, siin näeme kõike seda, mis hiljem nõukogudeaegses inimest eiravas kirjeldavas kultuuriuurimises jäi tähelepanuta. Metoodiliselt järjekindlad välitööd võimaldasidki Rängal juba tolleaegsetes teadustöödes liikuda jõudsamalt tänapäeva moodsale etnoloogiale omaseks saanud kultuurinähtuste avarama interpreteerimise juurde. See avaldub nii tema esimestes monograafiates kui ka artiklites *Materiaalne Peko*,⁶ eesti küla veevarustuse ja kaevutüüpide analüüsis⁷ kui ka kalurite sotsiaalset elu puudutavas artiklis Eesti nootkondadest.⁸

Muuseumialase ja teadusliku uurimistöö kõrval on G. Ränga paljutahulises elus olnud tulemuslik ka tema töö ülikooli õppejõuna. See algas juba 1934. aastal, mil ta õppeülesande korras pidas Ferdinand Linnuse kõrval ülikoolis rahvateaduslaseid loenguid. 1938. a, pärast Saaremaa taluehitistest kõneleva doktoritöö kaitsmist⁹ sai temast 1939. a loodud etnograafia õppetooli adjunkt-professor. Sõja alguses arreteerisid kohalikud jälitusorganid G. Ränga Saaremaal ja toimetasid Kuressaare vanglasse, kust tal siiski õnnestus 18. septembril 1943. a pääseda. Eesti NSVs muudeti ülikoolis G. Ränga professorikoht 1940—41 dotsentuuriks. Saksa okupatsiooni ajal 1942—44 taastati see siiski erakorraliseks professuuriks.

Sõjaaja keerulistes oludes võttis G. Ränk osa ka 1942. ja 1943. aastal korraldatud välitöödest Narva taha vadjalaste juurde. Neile materjalidele tuginedes ilmus tal hiljem ka monograafia *Vatjalaiset*.¹⁰ G. Ränk oli seega kuni 1990. aastateni ainus Eesti etnoloogiaprofessor, sest sõja lõppemise järel õppetool suleti ja etnoloogia akadeemilise õpetamise traditsioonid jäid kiratsema.

Jõudnud 1944. a Vilsandi lähistelt vaevu Rootsi põgeneda, õnnestus G. Rängal tänu juba varem loodud sidemetele Rootsi juhtiva etnoloogi professor Sigurd Erixoniga leida uurijana tööd Stockholmi Rahvateaduslikus Instituudis (*Institutet för folklivsforskning*). Ühtlasi osales ta kohe väga aktiivselt 1945. a asutatud Rootsi Eesti Teaduslikus Seltsi tegevuses, hiljem ka Eesti Teaduslikus Instituudis, mille tööd ta juhtis 1961—85. Suureks tunnustuseks G. Ränga teaduslasele tegevusele oli tema valimine 1955—69 Stockholmi Ülikooli etnoloogiadotsendiks. Neil aastail oli ta mitmel puhul ühtlasi ka Helsingi, Turu ja Oslo ülikoolide külalisprofessoriks.

Raja taga algas Gustav Ränga pikk ja viljakas teadustöö periood, mil ta oma rohkearvuliste ja laia teaduslikku huvi pakkuvate publikatsioonidega tõusis tunnustatud Euroopa etnoloogide ridadesse. Selle üheks märgiks on tema valimine Euroopa etnoloogide ühisorgani, ajakirja *Ethnologia Europaea* rahvusvahelise toimetuskolleegiumi liikmeks. Samal ajal oli G. Ränk Nõukogude Eestis peaaegu keelatud autor ja tema uued publikatsioonid olid raskesti kättesaadavad.

G. Ränga sõjajärgsest ajast alanud teaduslik toodang on tõepoolest aukartustäratav nii oma arvukuse, geograafilise ulatuse, aspektide mitmekesisuse, uudsuse kui ka sisulise sügavuse poolest. Nende tööde hulgas on käsitlusi eesti, balti, põhjamaade ja euraasia rahvaste kultuuri eri aspektidest, alates arhitektuurist,

kombestikust, usundiloost, eluruumide funktsioonidest kuni näiteks koduse juustuvalmistamise traditsioonini.

Juba varakult ilmnenu teadlasevaist ja huvi inimeste mõttemaailma ning argielu suhete vastu viisid Gustav Ränga eesti talurahva majanduse ja ehitiste uurimise juurest argikultuuri loomise protsesside ja usundiküsimuste analüüsi juurde. Olles oma parimas loomeeas, valmis tal Rootsi riigi stipendiaadina sõja järel peagi kaks Euraasia kodukultust ja ruumi süsteemi käsitlevat tähtteost.¹¹ Neis sügava eruditsiooniga kirjutatud tuumakates raamatutes analüüsib ta esimese etnoloogina püha nurga ja tagaukse funktsiooni ning tähendust Põhja-Euraasia kultuuriruumis. G. Ränk näitab siin veenvalt, et eluruumi jaotamise argiseks esi- ja pühaks taganurgaks, meeste ja naiste pooleks või söögilauas istumise korras väljenduvad patriarhaalsetele ühiskondadele omased erinevad majanduslikud, sotsiaalsed ka usundilised tegurid. Oma mitmetes samasuunalistes artiklites on ta analüüsinud ka näiteks Edela-Siberi kanepiseemnesauna atribuutikat¹² ja mitmeid lapi jumalusi. Näiteks peab ta sünnitusjumalannat Madder-Akkat üheks näiteks nais- ja meesjumaluste antagonismist, mis laste koduses eluviisid tingis keeruka segregatsioonisüsteemi. Gustav Ränk oli ka see mees, kes tänu oma uurijavaistule lahendas paar sajandit kultuuriloolasi vaevanud lapi mütoloogia ühe keerdsõlme. Nimelt oma hilisemas, vana mehe- na kirjutatud teoses seostab ta Rutot maailmas laialt levinud müstilis-maagilise haigust kandva loomaga, eelkõige isiksustatud katku ja haigusdeemoniga.¹³

Juba kodumaal alanud huvi ehitiste vastu jätkus G. Rängal ka paguluses. Olles ära lõigatud kodumaal olevast allikainest, leidis ta Rootsi arhiividest hulgaliselt mitmekesist ja huvipakkuvat materjali. Näiteks avaldas ta väärtuslikud illustratsioonid 18. sajandi eesti talupojarõivastest.¹⁴ Ka valmis tal kolm, laias Euroopa kontekstis ja pikas ajaloolises perspektiivis kirjutatud võrdlevat arhitektuuriuurimust.¹⁵

1960. aastail tõusid G. Ränga huvikeskmesse eesti, balti, rootsi ja jällegi võrdlustega kuni Euraasia laiadele aladele ulatuvad piimamajanduse ajaloo ja eripära küsimused. Eriti laialdast huvi on selles vallas pälvinud raamat koduse juustuvalmistamise ajaloost Rootsis.¹⁶

Juba oma teadlasettee alguses pööras G. Ränk olulist tähelepanu uurimistulemuste populariseerimisele. Nii ilmus 1935. aastal ülevaateteos *Vana-Eesti rahvakultuur*.¹⁷ Sama raamatu täiendatud trükk, mis sisaldab juba mitmeid uusi teaduskontseptsioone, avaldati 1949. a Stockholmis pealkirja all *Vana-Eesti rahvas ja kultuur*.¹⁸ (tõlge soome keelde 1955, inglise keelde 1976). See raamat jäi kuni viimase ajani parimaks kokkuvõtteks eesti talurahvakultuurist. 1998. a Eesti Vabariigi 70. aastapäevaks ilmus Eesti etnoloogide ühistööna rikkalike illustratsioonidega, süstemaatiliselt struktureeritud ulatuslik tervikkäsitus *Eesti rahvakultuur*.¹⁹ On sügavalt kahju, et G. Ränk, kes kuni viimase ajani pidevalt jälgis kodu-eesti teaduses toimunud arenguid, toetas ja vajadusel kritiseeris, ei jõudnud enam seda raamatut arvustada.

Gustav Ränga kõrge eani kestva vitaalsuse ja loomevõime tõestuseks võiks rohkete teadus- ja publitsistlike artiklite kõrval esile tuua ka 1988. aastal ilmunud teist mälestusteraamatut *Laiemasse maailma*,²⁰ mis käsitleb teadlaseks

kujunemist ja pagulaselu Rootsis ja on järjekordne hea näide eluajaloo kirjutamise võimalustest.

Siin sai esitatud vaid osa juba oma eluajal klassikuks kujunenud maailmaklassi kuuluva teadusmehe Gustav Ränga mitmetahulisest, aktiivsest elu-, teadus- ja loometööst, mis jäi alati tihedalt seotuks Eestiga. Meie kaotus on korvamatu. Oma laiade teadmiste, tohutu süvenemisoskusega eesti ja teistes erikeelsetesse allikatesse, oma paljus ajast ees oleva teadlasevaistuga, oma loogiliste ja mõnuga loetavate teadus- ja publitsistlike töödega, oma kaasaalava huviga Eesti teaduses ja ühiskonnas toimuva vastu jääb Gustav Ränk tõelise suurmeheena alatiseks nii etnoloogiateaduse kui Eesti ajalukku.

Elle Vunder

VITTED JA KOMMENTAARID

- ¹ Sest ümmargusest maailmast/ läbielatu, nähtu ja kuuldu põhjal kirja pannud Gustav Ränk. Stockholm, 1979; Trt, 1995.
- ² Gustav Ränk. Näärisokk ja jõuluhani. // Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks. Trt, 1927. Lk 147—154.
- ³ Gustav Ränk. Eesti ader. // ERM Aastaraamat IV. Trt, 1928. Lk 19—38.
- ⁴ Gustav Ränk. Härjajike. // ERM Aastaraamat V. Trt, 1929. Lk 154—171.
- ⁵ Gustav Ränk. Peipsi kalastusest. // Õpetatud Eesti Seltsi kirjad II. Trt, 1934.
- ⁶ Gustav Ränk. Materiaalne Peko. // ERM Aastaraamat IX—X. Trt, 1934. Lk 176—203.
- ⁷ Gustav Ränk. Eesti küla veevarustusest ja kaevutüüpidest. // ERM Aastaraamat XI. Trt, 1937. Lk 83—119.
- ⁸ Gustav Ränk. Jooni Eesti ühiskondlikust noodapüügist. // *Virittäjä*. Helsinki, 1936. Lk 284—290.
- ⁹ Gustav Ränk. Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I. // Õpetatud Eesti Seltsi kirjad V. Trt, 1939.
- ¹⁰ G. Ränk. Valtalaiset. // Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 267. Helsinki, 1960.
- ¹¹ Gustav Ränk. Die heilige Hinterecke im Hauskult des Völker Nordosteuropas und Nordasiens. // Folklore Fellows Communications. Academia Scientiarum Fennica. Helsinki, 1949; Gustav Ränk. Das System der Raumeinteilung in der Behausungen der nordeurasischen Völker I—II. // *Skrifter utgivna av Institutet för folklivsforskning*, Vol. 2—3. Stockholm, 1949—1951.
- ¹² Gustav Ränk. Skythisches Räucherwerk. Zur Frühgeschichte des Haufnarkotikums. // Festschrift Matthias Zender. Studien zur Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte. Eds. Edith Ennen und Günter Wiegmann. Bonn, 1972. P. 490—496.
- ¹³ Gustav Ränk. Der mystische Ruto in der samischen Mythologie: Eine religions-ethnologische Unters. // *Acta Universitatis stockholmiensis*. Stockholm Studies in comparative religion; 21. Stockholm, 1981.
- ¹⁴ Gustav Ränk. Estniska folkdräkter från 1700—talets första hälft. // *Svio—Estonica* XVI, 1962 P. 36—51.
- ¹⁵ Gustav Ränk. Die Bauernhausformen im baltischen Raum. // Marburger Ostforschungen 17. Würzburg, 1962; Gustav Ränk. Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland. Eine bauhistorische Studie. // *Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi* L. Uppsala, 1971; Gustav Ränk. Die Krug in Alt-Livland und im späteren Estland. // *Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia*. Stockholm, 1977. P. 5—88.
- ¹⁶ Gustav Ränk. Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige. // *Nordiska Museets handlingar* 66, 1966.
- ¹⁷ Gustav Ränk. Vana-Eesti rahvakultuur. Trt, 1935.

¹⁸ Gustav Ränk. Vana-Eesti rahvas ja kultuur. Stockholm, 1949.

¹⁹ Eesti rahvakultuur. Koost. ja toim. Ants Viies ja Elle Vunder. Tln, 1998.

²⁰ Gustav Ränk. Laiemasse maailma. Lund, 1988.

VELLO LÕUGAS *IN MEMORIAM*

Vello Lõugas sündis 6. aprillil 1937. aastal Suure-Jaanis, lõpetas seal keskkooli ja astus 1956. aastal Tartu Ülikooli õppima ajalugu ja arheoloogiat. Stuudiumiajal osales ta suviti Suure-Jaani lähedal asuva Lõhavere linnuse arheoloogilistel kaevamistel, mida juhatas professor Harri Moora. 1961. aastal lõpetas Vello Lõugas Tartu Ülikooli, olles eelnevalt koostanud oma diplomitöö Lõhavere linnuse uurimismaterjalide põhjal. Seejärel asus ta tööle Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi arheoloogia sektorisse, mis jäigi tema põhitöökohaks elu lõpuni.

6.IV 1937 - 21.V 1998

V. Lõugase uurimisvaldkonnaks sai pronksiaeg ja varane rauaaeg Eestis. 1970. aastal omistati talle ajalookandidaadi kraad. Kahjuks on V. Lõugase väga põhjalik ja mahukas uurimus jäänud tänaseni trüki avaldamata. Edaspidigi olid just varase metalliaja muistised tema peamiseks uurimisteenaks. Nii on Vello Lõugas juhatanud kaevamisi Asva kindlustatud asulal (1966—67), kahel Lülle laevkalmel Sõrves (1967), Kõmsi tarandkalmemel (1969—72), Kurevere kivikalmemel (1974—75), Rebala kivikirstkalmemel (1982—86) jne. Kõigi üksikobjektide üleslugemine läheks väga pikaks, sest tema kaevatud muististe koguarv läheneb sajale. Erilist tähendust omas Vello Lõugasele aga tema poolt uuritud Kaali meteoriidikraater kui tõenäoline ohvripaik ja kraatrivallilt avastatud varase metalliaja kindlustatud asula (1976—79).

Vello Lõugas täiendas ja kaasajastas olulisel määral Eestis seni kasutatud arheoloogiliste kaevamiste metoodikat. Lehmja-Loo kivikalmete uurimisel 1967. aastal avas ta mitmel hooajal kaevamist nõudva muistise kohe tervikuna, mis andis lõppkokkuvõttes objekti konstruktsioonidest tunduvalt parema pildi. Ühtlasi hakkas ta esimesena Eestis kasutama fototorni, mille abil otse ülevalt tehtud fotoplaanid olid täpsemad ja valmisid kiiremini kui seni tehtud joonised. Kalmekivide väljapuhastamiseks võeti kasutusele puhur (suruõhukompressor), mis kiirendas oluliselt kogu kaevamisprotsessi. Neid võtteid rakendades suutis Vello Lõugas ühe hooajaga läbi kaevata terve rida uusehitistele ette jäänud muistiseid nagu näiteks Iru (1974), Lasnamäel (1980) jm.

Vello Lõugas avas mitu uut uurimissuunda ehk asus esimesena tõsiselt tegelema teatud muistiselikeid, millele seni polnud keegi ei Eestis ega mujal naabermaal veel erilist tähelepanu pööranud. Nii pälvisid tema tähelepanu nn väikeselohulised kultusekivid ehk lohukivid, mille registreerimist ja otsimist ta alustas. Hiljem asusid nendega tegelema nii meie kui ka naabermaade arheoloogid. 1969. aastal hakkas Vello Lõugas Läänemaal Kõmsis arheoloogiliselt uurima muistsete põldude jäänuseid. Need olid esimesed vastava muistiseliigi

kaevamised Läänemerest ida poole jäävates maades. Aastail 1982—86 Lõugase uuritud ligi kahe aastatuhande vanused Rebala muistsed põllud pälvisid juba laiemat rahvusvahelist tähelepanu. Esimesena Eestis hakkas Vello Lõugas tõsisemalt tegelema kohalikust soomaagist rauasulatamise uurimisega. Tema juhatamisel kaevatud muistsed rauasulatuskohad Tallinna lähedal Rae raba lääne- ja lõunaservas (kaevamised aastail 1965, 1968, 1978) näitasid, et Eestis on kohalikku rauda toodetud juba umbes 2000 aastat tagasi. Kõiki neid uurimissuundi on mitme noorema arheoloogi poolt viimasel ajal jätkatud ja tublisti edasi arendatud.

Väga suured teened on Vello Lõugasel arheoloogiamälestiste kaitse ja üldse kogu muinsuskaitse arendamisel Eestis. Selles vallas oli ta ligi kolmkümmend aastat üks mitteametlikke peaideolooge. 1967.—68. aasta paiku algas peamiselt just V. Lõugase algatusel kolmas üle-eestiline arheoloogiamälestiste otsimine ja registreerimine. Peagi liitusid sellega ka teised arheoloogid ja kodu-uurijad. Kogu üritus andis silmapaistvaid tulemusi. Kui 1964. aastal oli meil kaitse all veel alla 2000 arheoloogilise muistise, siis praeguseks ulatub nende arv juba üle 6600. Väsimatu maastikul otsija oli ka V. Lõugas ise. Teda võis inspeksioonidel kohata vist igas Eesti maakonnas, aga kõige enam Harjumaal ja Saaremaal. Kokku on V. Lõugas avastanud maastikul umbes tuhat varem arheoloogidele teadmata kinnismuistist.

Ligi kümmekond aastat enne üldrahvalikku fosforiidi vastast kampaaniat asus Vello Lõugas võitlusesse üleliidulise keemia- ja väetiserööstuse ministeeriumiga, kellele Eesti NSV võimud olid eraldanud uute kaevanduste rajamiseks ulatuslikud maa-alad Maardu ümbruses. Paljudele lootusetuna näivast võitlusest suudeti Vello Lõugase juhtimisel tulla välja võitjana. Praegu on nende alade põlised külad ja loodus säilinud. V. Lõugase initsiatiivil loodi seal aga Rebala muinsuskaitseala, kus paikneb üle 200 kivikalme, 80 lohukivi, muistsete põldude jäänuseid jm, mis osutavad sealse põllumajandusliku kultuurmaastiku kujunemisele juba alates nooremast pronksiajast. Koos meie vanimate paekivirajatiste — kivikalmete uurimisega aitas Vello Lõugas igati kaasa paekivi väärtustamisele ja selle kuulutamisele Eesti rahvuskiviks.

Oma töö tulemusi on V. Lõugas avaldanud arvukates teaduslikes artiklites. Nende kõrval võiks eriti esile tõsta tema koostatud pronksi- ja varase rauaaja osasid *Eesti esiajaloo*s (1982), mis pälvis 1985. aastal riikliku preemia, aga ka vastavate perioodide ja vanemat rauaajaga hõlmavat peatükki *Eesti talurahva ajaloo*s (1992). Veelgi rohkem on Vello Lõugase sulest ilmunud julgeid hüpoteese sisaldavaid ja nauditavas stiilis kirjutatud populaarteaduslikke artikleid. Nende kõrval nimetagem 1977. aastal ilmunud faktirohkete raamatut *Arheoloogiga Eestimaa teedel* (kaasautoriks Jüri Selirand), mille lugejamenu oli suur ja 1989. aastal nägi ilmavalgust selle täiendatud trükk. 1996. aastal ilmus lugeja lauale vellolõugaselikult hästi kirjutatud raamat *Kaali kraatriväljal Phaetonit otsimas*. Kõrgel ja nauditaval tasemel on Vello Lõugase initsiatiivil valminud dokumentaalfilmid *Inimene mäletab maad* ja *Maa mäletab inimest*, mis selgitavad Rebala piirkonna muististe näiteil laicmaid muinasaja probleeme.

Pikki aastaid tutvustas Vello Lõugas Tartu Ülikooli arheoloogiaturkudele

Eesti ja Baltimaade pronksi-, varast ja rooma rauaaega, aga ka Soome ja Karjala esiajalugu. Aastail 1994—97 luges ta Tartus veel mitut erinevat arheoloogia-alast valikkursust. Särava lektoriandega Vello Lõugase loenguid on õnn olnud kuulata ka Turu Ülikooli tudengitel. Ka ülikooli lõpetanud noortele arheoloogidele, kes tegid esimesi samme iseseisvas uurimistöös, oli ta alati hea nõuandja ja abistaja.

Vello Lõugase juhendatud arheoloogilised ekspeditsioonid olid juba sügaval nõukogudeajal kooliõpilastele ja tudengitele tõeliseks *eesti asja ajamise kooliks*. Selle läbiteinud noored arheoloogid jätkasid järgnevalt ka oma kaevamistel sama liini. Vello Lõugas oli üks 40 kirjale allakirjutanu ja miski ei suutnud sundida teda sellest lahti ütlema. 1987. aastal oli ta üks Eesti Muinsuskaitse Seltsi asutajaid ja selle juhatuse liige. Ühtlasi oli ta ka Eesti Kodu-uurimise Seltsi asutajaid (1990) ja esimees. Aastail 1989—90 regeles V. Lõugas Konstantin Pätsi matmispaiga väljaselgitamisega, korraldas ekspeditsiooni Venemaale, organiseeris luude järgi isiku kindlakstegemiseks antropoloogilise ekspertiisi, mille järel meie esimese presidendi põrm toodi tagasi Eestisse ja sängitati kodumaa mulda.

Kuna nõukogude aegse *raudse eesriide* tõttu olid sidemed ülemeremaade kolleegidega takistatud, siis arendas Vello Lõugas väga tihedaid kontakte Läti ja Leedu ning idapoolsete soome-ugri muistiseid uurivate arheoloogidega. Hea keeleanne võimaldas tal hästi ära õppida läti ja leedu keele. Ühtlasi koostas Vello Lõugas *Leedu–eesti sõnaraamatu* (1969) ja vestlussõnastiku *Vestlusi eesti ja leedu keeles* (1971). Lisaks korraldas ta n.ö ühiskondlikus korras läti ja leedu keelte kursusi noortele ajaloolastele ja arheoloogidele. Viimastel aastatel tegeles V. Lõugas põhitöö kõrval muinasteadusliku ajakirja *Austrvegr / Idatee* toimetamisega. Kasutades oma laiuhvatusvõimeid, haaras ta ajakirja autorite ringi enamiku Läänemeremaade muinasteadlasi.

V. Lõugas oli väsimatu *kirjutaja*, kes konspektreeris igal konverentsil, koosolekul ja seltskondlikul koosviibimisel. Kahjuks ei jõudnud ta ise oma põhjalikku arhiivi veel märkimisväärselt kasutada. Tema poolt kokkukirjutatud arhiiv ei kajasta ainult arheoloogiat ja arheoloogia ajalugu, vaid selles sisaldub rohkesti materjale kogu Eesti kultuuriloost. Vello Lõugase loengud, ettekanded, sõnavõttud, esinemised raadio- või telesaadetes olid alati väga huvitavad ja sisukad. Ka inimesena oli Vello Lõugas aktiivne, lõbus ja seltskondlik. Sattudes mõnele koosviibimisele, tõusis ta kiiresti kogu tähelepanu keskpunkti, sest oma lustakaid lugusid ja elujuhtumusi pajatas ta lausa ammendamatuna näivast varasalvest.

Vello Lõugase viimaseks tööks jäi Rebala kaitseala muuseumi uue näituse koostamine. Näituse avamine pidi toimuma kahjuks juba ilma tema osalemiseta. Vello Lõugas oli pidevalt täis energiat, alati tegutses ta korraga mitmel rindel ja kõigist poolelijäänud või kavandatud töödest pole meil aimugi. Päris viimaseks jäi tema retk Norrassen — Olav Trygvessoni jälgedes...

SUMMARIES

THE CONTINUITY OF ESTONIAN ACADEMIC HISTORICAL PERIODICALS: HISTORICAL JOURNAL AND KLEIO.

Aadu Must

In 1922–1940 the Academic Historical Society by Tartu University published *Historical Journal* following the example of similar Swedish and Finnish publications. When still a student, Head of the Society Prof. Arno Rafael Cederberg had worked at the editorial board of the Finnish *Historiallinen Aikakauskirja* (Historical Journal). In 1941 appeared three numbers of the Soviet *Historical Journal* which attempted to keep up academic traditions and, according to Soviet-minded reviews, it lacked *sufficient marxist treatment of history and the initiative of critical re-assessment of bourgeois cultural heritage*. In 1979, in Southern Estonia, Taevaskoja, a gathering of young historians (including all the members of the Foundation Council, publishing the *Historical Journal* at present) proposed the re-establishing of the journal. However, the programme was not approved of by official research leaders. In 1987 a new pioneering group again suggested that the journal should be re-established and so, in 1989, the first number of *Kleio* appeared. The current year the former title of the journal was re-established. In sum, about 480 research papers and 675 surveys as well as reviews have been published in 100 numbers of the journal. Throughout decades the journal has been published by the History Department of Tartu University. Owing to this, the journal is of academic and universal nature, it is a forum for the young aspirants of science as well as for researchers of international recognition.

MESOLITHIC TRACES OF SETTLEMENT IN NORTH–WEST SAAREMAA

Aivar Kriiska

Archaeological field works were carried out in North–West Saaremaa in the summer of 1997 under the supervision of the author of this paper. On the ancient coasts in the vicinity of the villages Võhma and Pahapilli eight new sites of settlement were found (Fig. 2). Based on the coastal migration chronology and the lack of Neolithic ceramics in the find material, these could be dated back to the Mesolithic Period.

Pahapilli I and II as well as Võhma I and II are the only ancient relics of the Stone Age. Besides Mesolithic findings in the settlement of Võhma III, IV, V and VI some traces of inhabitation from the Iron or Middle Ages were discovered. A pit of 32 square metres was excavated on the site of Võhma I. The thickness of the cultural layer of the Stone Age was some tens of centimetres, in fireplaces even up to one metre which had got mixed with other layers in the course of long-time cultivation. At least five fireplaces, hollowed into the ground and fitted with stones (Fig. 3) as well as a supposed post pit, were discovered and then 1345 stone finds were collected, among them 992 from quartz, 224

from flint, 45 from quartzite, 20 from red quartz porphyry of the Baltic Sea and 64 other kinds of stone or rock. The main findings consist in some flakes and a few blades (58) without secondary processing as well as a few cores (11). 32 small artefacts with secondary processing were found, among them mostly scrapers (24) (Fig. 4) and a few burins (7). Other stone finds yielded polishing stones or their fragments (5), a chisel and fragments of two axes. The find material originates from the late Mesolithic Period and radiocarbon dating based on the coal, gathered from fireplaces, indicated the period as far back as 6000—5000 years BC. The finds, animal bones and the position of the settlements indicate seasonal inhabitation of seal hunters, possibly during their early spring or late winter hunting period. A few flakes of the Corded Ware Culture were found on Võhma I site and they can be dated back to a more recent, end-of-the-Neolithic-Period settlement.

WOMAN IN A LIVONIAN TOWNSHIP IN THE MIDDLE AGES

Inna Põltsam

The historical literature related to the woman's life in the Middle-Age Livonia is scanty. In a number of general outlines the life of women (townswomen, in particular) is only given a secondary attention to. Based on various sources the article attempts to give a general picture of German women's life in Livonia.

In the Middle Ages adultery was not considered a serious offence (people did get punished for it, but only leniently). The marriage which ignored class distinction was a more serious offence. It was also essential that a woman would dress according to the class principles.

The first and most important perspective a woman had was a good marriage, so normally a woman would be a married wife, landlady and mother.

However, women could still be publicly active. The wives, through their husbands' craft guilds and corporations, could be active and organise various parties and receptions.

All women did not get married, though, and thus in every larger town there were numerous unmarried women of different class and nationality. Single women could join the nunnery. The women of lower distinction could join a league of secular sisters, the Begins.

In town women could do various jobs — as domestic helpers, maid-servants, cooks, children's nurses, laundresses, saleswomen, hospital nurses.

A group of self-supporting women acted as prostitutes. The attitude of the Tallinn town council was very pragmatic: the brothels had to pay their taxes, the prostitutes had to help make hay in the landed estate of the town.

The women had fewer possibilities for self-expression than men in the Middle Ages, however, they were quite active both in everyday and public life.

AN INDUSTRIAL BREAKTHROUGH IN THE MAKING

Aadu Must

The article, based on secondary sources, presents a reconstruction of an earlier period of history of the Sindi cloth-factory, a first-born baby of Estonian large-scale industry.

The primary sources, the archives of the factory, were destroyed and burnt in the factory furnace in 1951.

The development of Estonian large-scale industry was considerably influenced by the compromise policy between West-European commercial interests and Russian protective trade policy: the struggle of Silesian cloth-manufacturers for occupying the Russian market made them push their enterprises more and more eastward. Since in 1822 in Russia protective duties were enacted for cloth and the import of uniform cloth was entirely prohibited, a number of enterprises were taken to Polish areas which had been incorporated into the Russian Empire (the region of Lodz and others) and where the cheaper Silesian cloth continued to be smuggled. In the course of repressions which followed the suppression of the Polish 1830—1831 uprising the import of Polish production to Russia was imposed a heavy tax on. As a result of this policy a merchant of Riga Johann Christoph Wöhrmann bought one of the largest Polish cloth-factories in the town of Sieradz and transported it to Estonia, to the Sindi public estate near the port of Pärnu (as in towns guilds had introduced various restrictions). When selecting the site it was important that differently from Russia, serfdom had been abolished in Estonia (the 1816/1819 reforms). The establishment of the factory here was facilitated by the autonomous state of Baltic provinces in the tsarist Empire, also by the favourable position in the so-called German cultural room (having better conditions for adopting skilled labour from the West). The craftsmen and skilled workers came from Silesia (Prussian subjects) and from Poland, among them numerous Catholics. Until 1858 the Sindi factory was the largest industrial enterprise in the Baltic provinces which very seriously influenced the whole neighbourhood, at the same time getting adapted to local conditions. In the settlement around the factory there were two distinct communal societies — the privileged German community and lower-class Estonians. The differences between them appeared both in their mentality and demographic data. Estonian factory workers, in large numbers, got married in November (a farmer's tradition — when the crops were harvested), German masters, on the other hand, in July or August when there were no Estonian wedding parties. Many Estonian children were *Midsummer Day's children* (conceived in June), German children of the factory settlement were *Christmas' children* (conceived in December).

CONSULAR SECRETARIES — A VANGUARD OR VICTIMS OF ESTONIAN FOREIGN SERVICE? (IN THE 1920s–1930s)

Eero Medijainen

In the 1920s—1930s Estonia could support only ten embassies. These protected the interests of Estonia and her citizens in a score or so countries. The total number of Estonian diplomats did not exceed 50—60 people annually. It was certainly too few to successfully tackle all the arising questions. Therefore the Estonian Foreign Service attempted to contribute more to the development of its consular network. The total number of consulates was drawing up to 160 by the year of 1940. Regrettably, these were honorary consuls for whom the interests of Estonia came second after their own affairs of activity. Therefore an attempt was made to exert pressure upon honorary consuls in that they would employ an Estonian consular secretary and also bear all expenses. Often consular secretaries were young people, newly graduated from the faculties of Law or Economics of Tartu University. Both their role and position in the Estonian foreign service remained obscure to the end. On the one hand they represented the interests of the Estonian state and they were subordinated to the honorary consul, on the other, evidently, legally they were not state employees and so did not belong among diplomats. At the same time consular secretaries were in the front ranks, protecting interests of Estonia and Estonians.

DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN PERSIA AND THE REPUBLIC OF ESTONIA IN 1918—1940

Terje Seemen

The first contacts between the Republic of Estonia and Persia were established in the League of Nations where Persia was one of the first states supporting Estonia's adoption in 1920. The contacts, related to their membership in the League of Nations lasted for the whole period of Estonia's independence (1918—1940).

In 1921 the Estonian Republic made an attempt to have its proconsulate founded in Persia which would guarantee commercial contacts with Estonian consular agencies in Caucasia. After the annexation of the Caucasian states by the Soviet Russian troops this interest somewhat decreased. At the end of the 1920s an Estonian businessman in Persia, Oskar Wiedemann was nominated as a candidate for the local Estonian consul. Estonian economic circles were particularly interested in opening the consulate since the former honorary consuls (until then the British consuls protected Estonia's interests in Persia) had not satisfactorily guaranteed an access for Estonian goods into this area.

The opening of the consulate in Persia was delayed since Persia regarded it necessary to sign a mutual friendship agreement first. The negotiations for signing this started in 1929 and completed in October 1931. A normal diplomatic interaction had started between the two countries and now it was possible to develop economic relations.

Before the agreement came into force, in October 1932 Persian Ambassador Fatoullah Khan Pakrevan, accredited to Estonia, arrived in Tallinn where he presented his credentials to State Elder Kaarel Einbund.

The Estonian consulate was never actually opened in Persia, for unknown reasons. The commercial relations between Estonia and Persia remained relatively modest, Estonian citizens stayed in Persia occasionally only. The Republic of Estonia was young, with its developing foreign policy yet in the state of flux, whose priorities lay not in Asia but in West Europe owing to security-political and cultural considerations, hence a modest interest in the Middle-East countries. Persia, too (beginning with 1935 it is Iran), experienced a complicated period in its internal affairs; coupled with the coup and big reforms which in their turn put its large-scale interaction with this small Baltic state in the background.

ESTONIAN CONSULATE IN JAFFA

Martin Hallik

The article gives a survey of the consular relations between Estonia and Palestine. The main concern was finding a suitable candidate to the post of Estonian honorary consul (*consul electi*). Hereby the intervention of K. R. Pusta to the election process is interesting to observe.

At the beginning of 1930s, Palestine was considered the most attractive area to Estonia in the Middle-East region. This consideration was the most important reason for the establishment of Estonian honorary consulate in Jaffa by Estonian honorary consul Mr. Maurice Litwinsky. He was a wellknown businessman in Palestine. It is inevitable to emphasize the economic factor by consular relations. There are numerous examples characterizing the development of trade relations between the two countries.

For conclusion consular relations can be considered very useful for both sides.

ON THE INVESTMENT INDEX

Jaak Valge

Unlike the majority of European countries in the years of 1920—1940, Estonia did not keep any records or statistics on investments. Therefore in the analysis pertaining to the history of economy in the years of the previous period of independence a number of characteristics which would presume the knowledge about investments could not have been used and so the comparisons with other European countries have remained vague.

This study has focused on calculating the series of the investment index in Estonia in the years of 1928—1939 according to the method of Ingvar Svernilson. The investment index expresses the dynamics of economic-social investments as a whole. The calculation is based on the use of steel and cement in the final consumption. For obtaining respective figures, fairly complicated recalculations had to be done as shown graphically in Fig. 1. Besides, Table 2 (column 4) presents comparisons of the investment index in European countries

in the years of 1936—1937 (1928—1929=100) and Table 3 depicts the consumption of steel (column 2) and cement per capita in different countries in the years 1930—1939 on an average. The growth of investments in Estonia in the second half of the 1930s in comparison with the end of the 1920s became very fast (one of the fastest in Europe), however, the consumption of steel and cement per capita assures that the extent of actual investments per capita was low, many times lower than by our northern neighbour Finland and approximately equal to Hungary and Portugal.

AN ATTEMPT TO RESCUE OTTO TIEF'S GOVERNMENT IN SEPTEMBER 1944

Pekka Ereli

In March 1944 the National Committee of the republic of Estonia was established with the view of assembling all national forces and effecting state power until constitutional bodies entered upon their duties. The government of the republic was formed at the meeting of the National Committee of the Republic of Estonia in August 1944. On 17 September 1944 the decision made by the Germans about withdrawing their troops out of Estonia became obvious. The members of the government realised that it was impossible to defend the country against the invading Red Army. So the resolution was adopted to leave Tallinn and flee to Sweden by boat which was to appear on the coast of Puise by the evening of 22 September.

The majority of government members and their companions left Tallinn on 21 September. The rest arrived at Puise on the evening of 22 September. However, there was no boat, the radio communication with Sweden had also ceased. On the evening of 24 September they decided to disperse in order not to be caught by Russians.

Only four members of O. Tief's government reached abroad. The other seven stayed in Estonia and were arrested by the NKVD.

O. Tief's government did its duty to the end. It was only the last instant that they thought about fleeing so that they had even no time to get the boat. It was also the reason why people in Sweden could not send a boat to meet them on the Estonian coast. It was attempted, though, despite all the set-back.

THE FINANCES OF THE COMINTERN ESTONIAN SECTION

Olaf Kuuli

In the Archives of Party Documents, a filial section to the Estonian State Archives there are numerous reports and materials about the incomes and expenses of the ECP (Estonian Communist Party) in the years of 1920—1930.

In 1930 the total income of the ECP made up 51,165 kroons, 76% of which (38,759 kroons) was received from the Executive Committee of the Comintern by way of subsidy. More than a half of the income was spent on organising illegal work of the party in Estonia. A somewhat smaller part was used for maintaining representation bodies in Moscow and Leningrad.

In the middle of the 1930s the financial support by the Comintern was increasing. At the same time the expenses for the party activists outside Estonia increased, too. Besides the representatives of the foreign bureau of the ECP Central Committee in Moscow and Leningrad, the Secretariat of the ECP CC was placed in Denmark at that time (its task was directly to conduct the 'underground party organisations' in Estonia)

In 1937—1938 almost all of the ECP activists who lived in the Soviet Union were killed. The contacts with the Comintern broke down and its financial support for the Estonian communists ceased (until the summer of 1940).

The Comintern finances played indeed an important part in the activity of the ECP, however, they hardly played a decisive role in the communists' political ebb and flow in the Republic of Estonia.

EDITORIAL NOTES

MA THESES AND PhD DISSERTATIONS DEFENDED

On 18 December 1997 Lembi Lõugas defended her PhD dissertation *Post-Glacial Development of Vertebrate Fauna in Estonian Water Bodies* (Aivar Kriiska).

On 15 January 1998 Anu Raudsepp presented her MA thesis on *The Ecclesiastical Seminar of Riga (1846—1918) in the Estonian Cultural Heritage*.

On 19 March 1998 Urmas Klaas defended his MA thesis on *The Orthodox Church in South Estonia in 1848—1917. Public Administration and Priesthood*.

OUTLINES AND INTRODUCTIONS

On 20—21 November 1997 in Tallinn a history conference *Two Beginnings: the Years of the 1920s and 1990s* was held, dedicated to the 80th anniversary of the Republic of Estonia, a survey is given by Prof. Jüri Ant. The main topics were Estonian society, its attitudes and mentality, population and population policy, foreign policy or Estonia and the world and national defence, internal policy, Estonian economy and economic policy, reforms.

Peep Pillak introduces a conference held in the Estonian Academic Library on 21 April 1998 under the title *Freed From Under a Ban! Ten Years from the Opening of Special Depositories*. The total Soviet control over special funds both in archives and libraries was recollected, the difficult access to them, secret smuggling of the Estonian literature written abroad were mentioned.

The history circle was a very important factor as the bearer of the students' opposition spirit in the 1970s—1980s. During the restoration of the Estonian independence the activity of the circle slowed down and ceased. **Kersti Lust and Birgit Kibal** give a survey about the past and future of the recently reopened history circle in their paper *First Steps Out of Lethargy. A Glimpse to the Present Day of the History Circle*. They write about excursions, dispute clubs.

Jubilees. On 24 April one of the best-known archaeologists **Evald Tõnisson** celebrated his 70th birthday. He has been a fertile researcher and acknowledged archaeologist. His research papers involve a very wide choice of topics beginning with pre-historical stoves and winding up with the Baltic-Finnish population history of development. He has dedicated a considerable of his activity to teaching and training young archaeologists. When Estonia again gained its independence, Evald Tõnisson became Professor of the Chair of Archaeology which was restored to the University. From 1993 he has been Professor Emeritus.

In memoriam. On 5 April 1998 the *grand old man* of our national sciences and top ethnologist **Gustav Ränk** passed away in Stockholm. He was Professor of Tartu University of the former period of independence. He was a leading researcher of the Estonian National Museum, an Associate Professor of Stockholm University, honorary member of the King Gustav Adolf Academy, a foreign member of the Academy of Sciences of Finland, honorary doctor of Tartu University, an honorary member to the Ethnological Society in Sweden, the Estonian Scientific Society in Sweden, the Learned Estonian Society and the Estonian Students' Society. He published numerous articles and monographs on Estonian, Sami and Votic ethnology.

On 21 May 1998 the archaeologist **Vello Lõugas** passed away. His area of research covered the Bronze and Early Iron Age in Estonia. Vello Lõugas essentially completed and up-dated the methodology used in Estonia in archaeological excavations until now. He published the results of his research in numerous papers about the Bronze and Early Iron Age. He was a well-known and recognised lecturer both in the universities both in Tartu and Tallinn.

most one comes from here were footed as usual

P. Tarnel,

KID

to be